

ΤΑΚΗ ΛΑΠΠΑ
ΟΥΡΑ ΤΗΣ ΛΕΙΒΑΔΙΑΣ
ΜΑΥΡΙΔΗΣ

ΑΝΑΤΥΠΩΣΗ 1991

ΕΘΝΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΛΕΒΑΔΕΙΑΣ

Ψηφίον Α' εως. 1954

23539

ΨΗΦΙΟΠΟΙΗΘΗΚΕ

Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΛΕΒΑΔΕΙΑΣ

στην προσπάθειά της να προσεγγίσει τον κόσμο της πόλης μας, να κάνει γνωστό το έργο της και να συμβάλλει ουσιαστικά στην πολιτιστική ανάπτυξη του τόπου, προέβη σε μια σειρά επανεκδόσεων βιβλίων ιστορικού περιεχομένου για τη χώρα της Λεβαδείας:

α) το βιβλίο του Α. Διαμαντόπουλου "Τροφώνιος - Έρκυνα - Λεβάδεια", που πρωτοεκδόθηκε το 1936 και ομολογουμένως αποτελεί έγκυρο ιστορικό μελέτημα και

β) το βιβλίο του συμπολίτη μας ιστορικού Τ. Λάππα "Η χώρα της Λειβαδιάς", πολύτιμο εγχειρίδιο για τα τεκμηριωμένα στοιχεία που περιέχει καθώς και για το γνωστό προσιτό υφος του συγγραφέα κάνοντας το περιεχόμενό του εύληπτο και κατανοητό από όλους.

Δεδομένης, λοιπόν, της πίστης ότι η Βιβλιοθήκη μπορεί να συμβάλλει ποικιλότροπα, η Εφορεία προσφέρει αυτά τα δύο αξιόλογα έργα στον κόσμο της Λεβαδείας, υποσχόμενη ότι η Βιβλιοθήκη θα παραμείνει αρωγός στην κοινωνικο-πολιτιστική ανέλιξη και θα ανταποκρίνεται ανελλιπώς στο κάλεσμα των καιρών και στις πολυσύνθετες και αυξανόμενες πνευματικές ανάγκες του πληθυσμού της πόλης μας και του ευρύτερου επαρχιακού κόσμου μας.

Με τιμή

Η Εφορεία της Βιβλιοθήκης

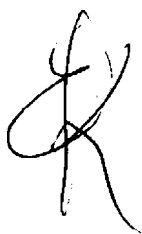
ΕΡΓΑ ΤΑΚΗ ΛΑΠΠΑ

ΣΤΑ ΨΗΛΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΑΡΝΑΣΣΟΥ	1937 ('Εξαντλημένο)
Ο ΛΕΩΝ ΤΗΣ ΧΑΙΡΩΝΕΙΑΣ [ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΚΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ]	1939 ('Εξαντλημένο)
ΤΑ ΣΤΕΡΝΑ ΤΟΥ ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗ ΣΤΑΥ- ΡΑΗΤΟΥ	1939 ('Εξαντλημένο)
ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ [Ο ΣΑΛΩΝΩΝ ΗΣΑΪΑΣ - ΓΙΑΝΝΑΚΗΣ ΛΟ- ΓΟΘΕΤΗΣ - ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΠΟΥΣΓΟΣ.] ΠΡΩΤΟ ΒΡΑΒΕΙΟ ΣΥΝΔ. ΕΛΛΗΝΩΝ ΛΟΓΟΤΕΧΝΩΝ	1944
Η ΣΦΑΓΗ ΤΟΥ ΔΙΣΤΟΜΟΥ [ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ]	1945 ('Εξαντλημένο)
ΘΑΝΑΣΗΣ ΔΙΑΚΟΣ ΠΡΩΤΟ ΒΡΑΒΕΙΟ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ	1949
ΒΟΙΩΤΙΚΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ	1950
ΤΟ ΧΑΝΙ ΤΗΣ ΓΡΑΒΙΑΣ — Ο ΘΑΝΑ- ΤΟΣ ΤΟΥ ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗ [ΘΕΑΤΡΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ]	1952
ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΚΑΜ- ΠΟΥΡΟΓΛΟΥ [Όμιλία ΣΤΑ 100 ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ]	1952
ΠΑΙΔΙΑ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ	1954
Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ — Ο ΔΙΑΚΟΣ ΣΤΗΝ ΑΛΑΜΑΝΑ [ΘΕΑΤΡΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ]	1954
Η ΧΩΡΑ ΤΗΣ ΛΕΙΒΑΔΙΑΣ	1954

All rights reserved Copyright, by
Takis Lappas, Ipirou 65, Athens.
Printed in Greece.

Τ Α Κ Η Λ Α Π Π Α

Η ΧΩΡΑ ΤΗΣ
ΛΕΙΒΑΔΙΑΣ

Α Θ Η Ν Α 1 9 5 4

ΑΝΑΤΥΠΩΣΗ 1991
με φωτογραφική αναπαραγωγή
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΛΕΒΑΔΕΙΑΣ

Αριθ. Εισαγωγής
2353P
Ταξινόμικός Αρ.
938.914
^

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Η Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Λεβαδείας, συμμετέχοντας ενεργά στην προσπάθεια για την ανέλιξη του πολιτιστικού και πνευματικού επιπέδου του τόπου μας, αποφάσισε να προβεί στην ανατύπωση του βιβλίου του συμπόλιου μας ιστορικού συγγραφέα Τάκη Λάπηνο " Η Χώρα της Λεβαδείας ".

Θεωρήσαμε χρέος την ανατύπωση του βιβλίου αυτού, για να γνωρίσουμε καλλίτερα τους πνευματικούς δημιουργούς του τόπου μας, αλλά και μέσα από το έργο τους, να διατηρήσουμε ζωντανές τις ιστορικές μνήμες - κυρίως - στους νέους μας.

Η Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Λεβαδείας, συμπαρίσταται πάντοτε στο έργο των ανθρώπων των Γραμμάτων, των Καλών Τεχνών και της Επιστήμης και θα εξακολουθήσει να παίρνει πρωτοβουλίες μέσα από εκδοτικές δραστηριότητες της ενισχύοντας αυτές, για την ευρύτερη διάδοση του βιβλίου και σε αναζήτηση νέου πλατύτερου αναγνωστικού κοινού.

Λεβάδεια 1991

Ο Πρόεδρος

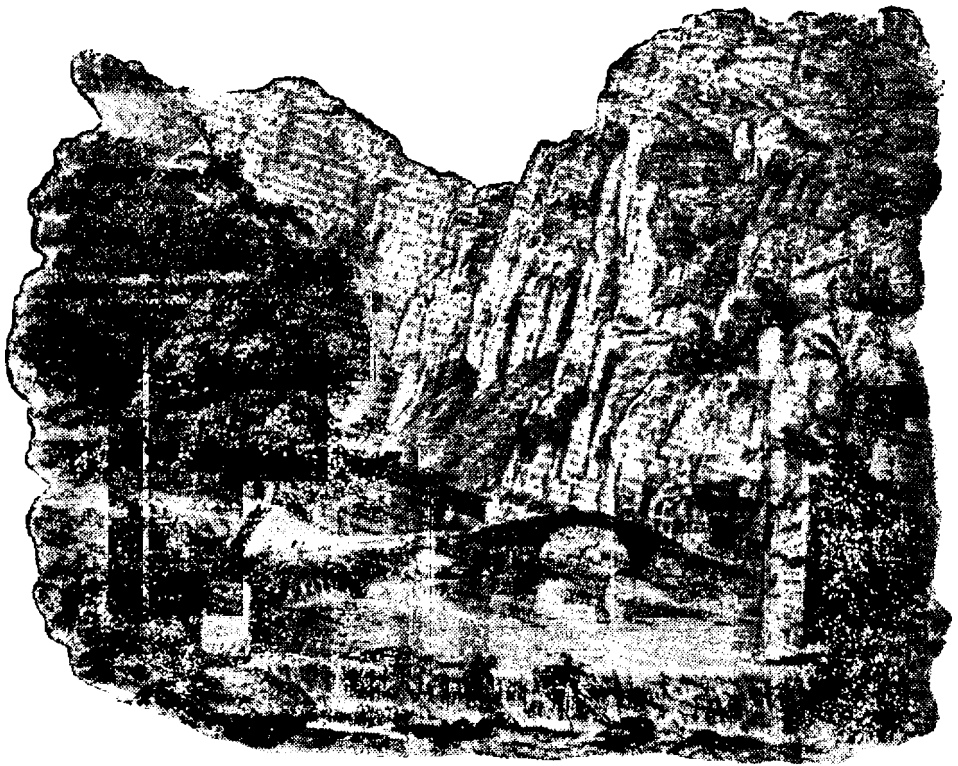
Της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Λεβαδείας
Γιώργος Κωσταγιάννης

Η Αντιπρόεδρος

Κων/να Τριανταφύλλου

Τα μέλη

Λουκάς Μπενέκος
Δημήτριος Ταγκαλέκας
Παναγιώτης Καλλίνωσης
Βασίλειος Καλαντζής
Ειρήνη Τριμύτζιου

ΛΕΙΒΑΔΙΑ - ΚΑΤΑ ΤΟ 1921
ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ

STACKELBERG

**ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΔΑΠΑΝΑΙΣ
ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΛΕΒΑΔΕΩΝ
ΕΠΙ ΔΗΜΑΡΧΟΥ
ΚΩΣΤΑ Δ. ΔΡΟΣΟΥ**

ΑΝΑΤΥΠΩΣΗ 1991

ΧΡΟΝΙΑ ΣΚΛΑΒΙΑΣ

Κάποια νύχτα τοῦ 1460 στὸ Μοριᾶ, κατὰ διαταγὴ τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ Β', ὁ Φραγκίσκος Β' Ἀτσαγιώλης—ὁ Φράγκος ὅπως τὸν λέγανε οἱ Ρωμιοί—ἔπεφτε σκοτωμένος ἔξω ἀπ' τὴ σκηνή του χτυπημένος ἀπ' τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Ζαγανά πασᾶ. Μὲ τὸ φόνο τοῦ ἡρωϊκοῦ Φράγκου, ἔσβυσε γιὰ πάντα ἀπ' τὴ Βοιωτία ἡ γενιὰ τῶν Ἀτσαγιώλων καὶ μαζί της χανόταν κι' ἡ Ἱταλικὴ Φραγκοκρατία ποὺ κράτησε 73 χρόνια. Ἀπ' τὴ νύχτα αὐτὴ τοῦ 1460 ἡ Λειβαδιὰ περνοῦσε ἐπίσημα στὴν Τούρκικη κατοχὴ κι' ἔμπαινε ἀπόλυτα στὴν ἐξουσία τοῦ σουλτάνου, γιὰ νὰ διαρκέσει τεσεεράμησι αἰῶνες. Αὐτὴ ὅμως ἦταν ἡ τρίτη κατάχτηση τῆς Λειβαδιάς ἀπ' τοὺς Τούρκους γιὰτι προηγήθηκαν κι' ἄλλες δυὸ παροδικές.

Στὰ 1390 γιὰ πρώτη φορὰ οἱ Μουσουλμάνοι μὲ κεφαλὴ τὸν Ἐμπρὲν μπέη, μπήκανε στὴ Βοιωτία καὶ καταλάβανε τὴ Λειβαδιὰ ποὺ τὴν ἀφέντεψε ὁ Φράγκος, Νέριος Ἀτσαγιώλης. Μὰ ὁ Γασκόνος, Βερτρανέτος Μότας «ἔνας ἀπ' τοὺς καλλίτερος ἀρχηγούς τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν» ὅπως τὸν ἀναγράφει καταλάνακο ἔγγραφο κείνου τοῦ καιροῦ, ἀπ' τοὺς ἀρχηγούς τῆς Ναυαραίας Ἑταιρίας, κατώρθωσε νὰ διώξει τοὺς Τούρκους ἀπ' τὴ Λειβαδιὰ στὰ 1392. Κι' ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ Βερτρανέτος δὲν λευτέρωσε τὴ Βοιωτικὴ αὐτὴ πόλη γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Νέριου Ἀτσαγιώλη, ἀλλὰ γιὰ ὄφελος δικό του.

Σὰν ἔφτασε τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1393 στὴ Σαρδηνία μὲ Βάσκινο πλοῖο τὸ μήνυμα ὅτι ἔγινε κύριος τῆς Λειβαδιάς ὁ Γασκόνος ἀρχηγός, ἀναστατώθηκαν. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὸ κάστρο τῆς Λειβαδιάς φύλαγαν τὸ κρανίον τοῦ Ἀϊ - Γιώργη. Οἱ Καταλάνοι ξεχωριστὰ τιμοῦσαν τὸν ἅγιον αὐτὸ κι' εἶχανε ἰδρῶσει ἐκεῖ ἰδιαί-

τερο τάγμα με τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου καὶ με στολή, ἄσπρο μαντύα καὶ κόκκινο σταυρό. Ποθοῦσαν λοιπὸν με κάθε τρόπο νὰ γίνουν κύριοι τῆς κάρας. Ὁ διοικητὴς τῆς Σαρδηνίας ἔγραψε στὸ βασιλέα Ἰωάννη Α' ὅτι ἀπ' τὸν καπετάνιο τοῦ Βάσκικου πλοίου ἔμαθε πῶς ὁ Βερτρανέτος εἶχε πιά στὴν κατοχὴ του τὸ ἄγιο αὐτὸ λείψανο, ποῦ τόσο ἐνδιέφερε τὸν Καταλάνο πατέρα του. Γιὰ νὰ τὸ ἀποχτήσῃ τὸν συμβούλευσε ὁ διοικητὴς νὰ ἀποτανθεῖ στὸν ἱππότη Γουλιέλμο Ραϊμόνδο Μογκάντα, ποῦ ἦταν στενὸς φίλος τοῦ Βερτρανέτου. Ὁ Ἰωάννης ἀκολούθησε τὴ συμβουλὴ τοῦ διοικητῆ τῆς Σαρδηνίας, γράφοντας σύγχρονα καὶ στὸν ἀδερφό του de Montblanch νὰ ἐμποδίσῃ τὸ Γασκόνο νὰ πουλήσῃ τὸ κρानίο στὸ βασιλιά τῆς Ἀγγλίας. Ἀργότερα μάλιστα ὁ βασιλιάς Μαρτίνοσ προσπαθοῦσε νὰ γίνῃ κύριος τῆς κάρας, γιατί διαδόθηκε ὅτι τὴν εἶχαν φέρῃ στὴν Εὐρώπη τρεῖς δεσπότες συνοδεύοντας τὸν αὐτοκράτορα τῆς Πόλης Μανουήλ Β' τὸν Παλαιολόγο, «οἷτινες ἐσκόπουν νὰ δωρῆσωσιν αὐτὴν εἰς τὸν ἡγεμόνα, ὅστις θὰ παρῆιχεν αὐτοῖς χάριν τινά. Ἀλλὰ προσέθετεν ὁ βασιλεὺς Μαρτίνοσ, ἀμφιβάλλομεν περὶ τούτου, διότι ἠκούσαμεν λεγόμενον, ὅτι ὁ Γασκόνος οὗτος, ὅστις ἦτο κύριος τῆς Λεβαδείας τὴν εἶχε παραδώσει εἰς τὸν αὐτοκράτορα ἢ τὴν ἐνεχυρίασεν εἰς τοὺς Ἐνετούς» ὅπως γράφει ὁ Λιούκ. Κι' εἶναι ἀλήθεια ὅτι δὲν πήρανε τότε τὸ ἄγιο λείψανο ἀπ' τὴ Λειβαδιά ἀλλὰ ἀργότερα.

Στὰ 1394 ἀνάμεσα 20 Φλεβάρη καὶ 25 Σεπτέμβρη καταλάβανε τὴ Λειβαδιά καὶ πάλι οἱ Τούρκοι με κεφαλὴ τὸ Μπαγιαζήτ. Δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀν ἀποπειράθηκε ὁ Βερτρανέτος νὰ διώξῃ τὸν τρομερὸ κατακτητὴ. Ὁ νόθος γιὸς ὁμοῦ τοῦ Νερίου, ὁ Ἀντώνης Ἀτσαγιώλης, ποῦ ἦταν ἀνίσχυρος νὰ λευτερώσῃ τὴ Λειβαδιά ἀπ' τὸν ἐπιδρομέα, ἀναγκάστηκε νὰ συνθηκολογήσῃ με τὸν Μπαγιαζήτ, δηλώνοντας συμμαχία ἢ καλύτερα ὑποταγή. Ἔτσι πιά ἀπ' τὴν κατάληψη τοῦ Μπαγιαζήτ ἡ Λειβαδιά οὐσιαστικὰ ἔβρισκόταν στὴν Τούρκικη κατοχὴ καὶ μονάχα τὴ διοίκηση εἶχαν πάρῃ οἱ Φράγκοι. Κι' αὐτὴ ὁμοῦ πέρασε στὰ χέρια τῶν Ὀθωμανῶν με τὸ φόνο τοῦ τελευταίου Ἀτσαγιώλη, τοῦ Φράγκου.

Μπαίνοντας στὴ δούλεψη τοῦ Τούρκου ἡ Λειβαδιά καὶ μαζὶ

της ολόκληρη ή περιφέρεια, έχασε τὰ περισσότερα προνόμια πού είχε καταφέρει νά διατηρήσει στά φραγκοκρατούμενα χρόνια. Τὰ περισσότερα κι' ὄχι ὅλα, γιατί ὁ νέος δυνάστης τῆς ἀναγνώρισε, ὅπως καί παντοῦ, τήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, σεδάστηκε τὰ ἔθιμα καί τή γλῶσσα τους, ἐπιτρέποντάς τους νά κρατήσουνε τίς ἑλληνικές κοινότητες μέ διοικητικά δικαιώματα, ὅπως καί στά χρόνια τῶν Βυζαντινῶν. Ἡ περιουσία τους ὁμως, καί μάλιστα ἡ ἀκίνητη ἔγινε χτήμα τοῦ κατακτητή.

Κι' ἄν κράτησε τὸ Ντιβάνι τίς κοινότητες αὐτές, τὸ ἔκανε γιατί ἔτσι θὰ εἶχαν μιὰ ὑπεύθυνη ἀρχή ἀπ' τοὺς ἴδιους τοὺς Χριστιανούς. Θὰ εἰσπράττανε τοὺς φόρους, θὰ ἐξυπηρετούσανε τὰ συμφέροντά του καί γιὰ διοικητικά ζητήματα θαρχόταν σ' ἐπαφὴ μ' αὐτούς.

Δὲν θὰ ἀσχοληθῶ πλατιά μέ τὸν ἰδιωτικὸ καί δημόσιο βίω τῶν Λειβαδιτῶν στὴν Τουρκοκρατία. Ὅχι γιατί δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει, ἀλλὰ δὲν ἔχουμε ἀρκετὰ γραφτὰ στοιχεῖα. Γιὰ τὸν ἰδιωτικὸ τους, πάρα πολὺ λίγα γνωρίζουμε κι' ὅλα ἀπὸ στοματικές παραδόσεις. Οἱ Εὐρωπαῖοι ταξιδιωτές, πού σ' αὐτούς θὰ δασίσω περισσότερο τὸ βιβλίο μου αὐτό, ὅπως γιὰ τ' ἄλλα μέρη τῆς σκλαβωμένης Ἑλλάδας τὸ ἴδιο καί γι' αὐτὴ τὴν πόλη, λίγο ἐνδιαφέρθηκαν πάνω σὲ τοῦτο τὸ ζήτημα. Θύματα οἱ πιὸ πολλοὶ τῆς «ἀρχαιοπληξίας» τους, σὰν περνοῦσαν ἀπὸ κεῖ, λίγο ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ραγιάδων ἀλλὰ ψάχνανε παντοῦ νά βροῦνε τίποτα ἀρχαῖα χαλάσματα καί νά πλουτίσουν τίς σημειώσεις τους μέ παλιὰ λησμονημένα ὀνόματα. Πιὸ λιγότερα γιὰ τὸ δημόσιο βίω. Κι' αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες πού ζήσανε τότε, δὲν μπορέσανε νά μᾶς ἀφήσουν τίποτα συγκεκριμένο. Ἀναφέρω ἕνα περιστατικὸ πού εἶναι ἀρκετὸ νά μᾶς πεῖ πολλά. Ὅταν ζητοῦσαν ἀπ' τὸν Καποδίστρια σὲ εἰκοσιοχτῶ ἐρωτήματα διάφορες πληροφορίες γιὰ τὴν προεπαναστατικὴ ζωὴ τῶν Ρωμιῶν, ὁ Κυβερνήτης βρέθηκε σὲ πολὺ δύσκολη θέση νά δώσει θετικές πληροφορίες. Μ' ὅλο πού γύρα του ὑπῆρχαν ἄνθρωποι πού ζήσανε κάτω ἀπ' τὴ δούλεψη τῶν Τούρκων, ἦταν ἀδύνατο νά συγκεκριώσῃ κάτι τὸ συγκεκριμένο. Ἴσως γιατί σὲ κάθε τόπο ἡ ζωὴ διάφερε.

Στο κδ' μάλιστα ἐρώτημα : « Ποῖαι αἱ κατὰ τὴν Ἑλλάδα Ὀθωμανικαὶ Ἀρχαὶ ἀπὸ τὸν Πασᾶν ἕως τὸν Κοτζαμπάσην ; κτλ. » δηλαδὴ τὸ πιδ δύσκολο ἀπ' ἄλλα, ὁ Κυβερνήτης ἀναγκάστηκε μ' ἀρκετὴ πολιτικὴ ἐπιμέλεια νὰ δώσει τούτῃ τὴν ἀπάντησιν : « Ἐὰν ἠθέλαμεν ν' ἀναπτύξωμεν τὰ κύρια αἷτια ἐκ τῶν ὁποίων οἱ Μουσουλμάνοι ἐκινήθησαν νὰ καταστήσωσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ Διοικητικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον κατέπαυσεν εἰς τὸ 1821, ἤθελεν εἶναι ἀνάγκη νὰ κάμωμεν δλόκληρον διβλίον . . . ». Λοιπὸν ἀφοῦ σὲ σύγχρονους ἦταν δύσκολο, πῶς εἶναι δυνατό, σήμερον πού πέρασαν κοντὰ δυὸ αἰῶνες ; Πάντα θὰ μένει σκοτεινὸν...

Οἱ κοινότητες λοιπὸν αὐτὲς πού ἀνάφερα πιδ πάνω, γίνανε οἱ πρῶτοι πυρῆνες πού κρατήσανε τοὺς Ὀλλήγους σὲ κάποια ἐνότητα. Γιατί, κείνους πού τὴν ἀπαρτίζανε τοὺς διαλέγανε μονάρχους οἱ Γραικοὶ μέσ' ἀπ' τοὺς συμπολίτες τοὺς κάθε χρόνον, δίνοντας τοὺς τὸ ὄνομα « κοτζαμπάσηδες » ἢ κι' ἄρχοντες ὅπως τοὺς λέγανε συνήθως στὴ Λειβαδιά.

Ἀρχικὰ τὰ δικαιώματα τῶν κοτζαμπάσηδων ἦταν περιορισμένα, φροντίζοντας μονάρχα νὰ εἰσπράττουσε τοὺς φόρους — «δοσίματα». Μὲ τὸν καιρὸ ὁμοῦ κατῴρθωσαν τὰ δικαιώματα νὰ τὰ ξαπλώσουν περὸς ἄλλο παίροντας στὰ χέρια τοὺς ὅλη τὴ διοίκηση τῆς κοινότητος, διορίζοντας τοὺς ἀρματολούς, χρησιμεύοντας γιὰ διαιτητὲς στὶς διαφορὰς τῶν χριστιανῶν κι' ἄλλα. Ἡ Πόρτα γιὰ ἄλλα αὐτὰ ἀδιαφοροῦσε. Φτάνει πῶς συνάξανε ταχτικὰ τὰ δοσίματα. Σ' ἐνάντια περίπτωση, εἶχε τὴν ὑπεύθυνον ἀρχή, τοὺς κοτζαμπάσηδες.

Οἱ κοτζαμπάσηδες πού ἀρχικὰ ἦταν ἡ κυριότητα κι' οἱ προστάτες τῶν ραγιαδῶν, γίνανε ὕστερα ἡ γάγγραινα τῆς Ρωμιοσύνης. Δὲν ἐκλέγονταν πια ἀπ' τοὺς Ὀλλήγους μὰ διορίζονταν ἀπ' τοὺς Ἀγαρινούς. Καὶ σιγὰ - σιγὰ, γίνανε ἕνα μ' αὐτοὺς, κι' ἡ ζωὴ τοὺς ἦταν ἴδια μὲ τοῦ δυνάστη. Ἀκόμα καὶ τὸ ντύσιμό τοὺς ἦταν τέτοιο πού μόλις ξεχώριζε ἀπ' τῶν ἀγάδων. Γι' αὐτὸ κι' οἱ ὁμόθρησκοὶ τοὺς τοὺς ἀποκαλοῦσαν « Τουρκοχριστιανούς » ! ... Ἀνείπωτα ὑποφέραν οἱ φτωχοὶ ραγιαδες ἀπ' τὴν τοκογλυφία πού εἶχαν γιὰ ἐπάγγελμα οἱ κοτζαμπάσηδες κι' ἀπ' τὸ

σκληρό κι' απάνθρωπο τρόπο πού φέρνονταν οι τουρκοχριστιανοί αυτοί φεουδάρχες στους καλλιεργητές των χτημάτων και τους ζωταρσίους. Καταντήσανε με τον καιρό οι δυνάστες των Ρωμιών να είναι δυό. 'Απ' τή μιὰ ο Τούρκος κι' απ' τήν ἄλλη ο κοτζαμπάσης. Οι Ἕλληνες ὅμως τῆς Λειβαδιάς, συγκρίνοντάς τους με τοὺς ὁμοθρήσκους τοὺς απ' τις ἄλλες ἐπαρχίες και μάλιστα τοῦ Μοριά πού τόσο ὑποφέρανε απ' τοὺς «ρωμιομπέιδες», στάθηκαν πολὺ τυχεροὶ στο ζήτημα τῶν κοτζαμπάσηδων. Δὲν ὑποφέρανε απ' τὰ κοινωνικά αὐτὰ παράσιτα. Οι ἄρχοντες τῆς Λειβαδιάς στάθηκαν πάντα ἀνυστερόβουλοι ὑποστηρικτὲς κι' αὐθόρμητοι βοηθοὶ στοὺς συμπατριῶτες τους. Και πιδ πολὺ στο γεωργικὸ πληθυσμὸ πού ἀνέκαθεν ἀποτελοῦσε τὰ ὄχτῶ δέκατα τῆς περιφέρειας. Προσφέρανε σ' αὐτὸν τήν πιδ μεγάλη ἐξυπηρέτηση νοικιάζοντας αὐτοὶ οἱ ἴδιοι τὰ «τσιφλίκια» και τὰ «σπαχιλίκια» απ' τὸν καταχτητὴ, ὑπενοικιάζοντάς τα ὕστερα τμηματικά στοὺς χριστιανοὺς γεωργοὺς μ' ἐλάχιστο νοῖκι. Ὁμόγνωμοι κι' ἀγαπημένοι μεταξὺ τους γιὰ τὸ καλὸ τῆς πατρίδας τους, πάντα μιὰ ἰδέα πρεσβεῦαν κι' ἓνα σκοπὸ εἶχαν: Τὸ πῶς θὰ δοῦνε ἐξυψωμένη τήν πατρίδα τους και πῶς νὰ προστατέψουν τοὺς συντοπίτες τους απ' τὸν ἀδικο καταχτητὴ. Κι' ἡ ὑποστήριξη αὐτὴ δὲν περιοριζόταν μονάχα στοὺς ντόπιους χριστιανοὺς, μὰ σ' ὄλους τοὺς Ἕλληνες. «Σηκωθήκαμεν ὅλη ἡ φαμελιά και συγγενεῖς και πήγαμεν εἰς Λειβαδιά και μᾶς περασπίστηκαν οἱ φιλόανθρωποι ἄρχοντες ἐκεῖ κάμποσον καιρὸν ὅσο ὅπου πιαστήκαμεν και κάναμε ἐκεῖ σπίτια, ὑποστατικά». Αὐτὰ γράφει ὁ Ρουμελιώτης ἀγωνιστῆς Μακρυγιάννης, ὅταν ἡ φαμίλια του ἀναγκάστηκε απ' τοὺς κατατρεγμοὺς τῶν Τούρκων νὰ ἐγκαταλείψει τὸν τόπο τῆς.

Ἡ συμπεριφορὰ αὐτὴ τῶν Λειβαδιτῶν ἀρχόντων πρὸς ὄλους τοὺς Ρωμιούς, τοὺς ἔκανε ἀγαπητοὺς και νὰ ἐκτιμῶνται απ' ὀλάκερη τὴ σκλαδωμένη χώρα τους. Τοὺς ξεχώριζαν απ' τοὺς ἄλλους κοτζαμπάσηδες με τὸ ὄνομα «Καλπάκια τῆς Λειβαδιάς». Τοὺς κολλήσανε τὸ ὄνομα αὐτὸ απ' τὸν ψηλὸ τρουλωτὸ σκουφο πού φοροῦσανε κι' ἔμοιαζε με καλυμμαῦκι.

Δὲν πασχίζανε μονάχα νὰ καλυτερεύσουν τὰ οἰκονομικά τῶν

συμπατριωτών τους αλλά με κάθε τρόπο φροντίζανε, όσο τους ήταν δυνατό, να τους κάνουν και τη δουλειά τους πιό άνεκτη, πιό αξιόπρεπη.

Οί Γραικοί ὅλης τῆς Τουρκοπατημένης Ἑλλάδας, φοβισμένοι κι' ἀνήμποροι, ζούσανε τὴν ἐξευτελιστικὴ ζωὴ τοῦ ραγιαῖ. Τρέμαν στ' ἀντίκρουμά του κι' ἀμίλητοι μὲ τὸ κεφάλι σκυφτό, στὸ διάβα του παραμερίζαν κáνοντας τὸν τεμενά. Ἀκόμα κι' ὅταν καθάλλα γυρνοῦσαν τὸ σούρουπο κουρασμένοι ἀπ' τὰ χωράφια τους, καὶ τότε, σὰν ἀντάμωναν μισοστρατὶς κανέναν ἀγαῖ, ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ξεκαθαλλικέψουν καὶ νὰ σταθοῦνε πλάι ταπεινά, ὡς ὅτου περάσει. «Οἱ ραγιαῖδες ὄφειλον νὰ ἀφιππέῶσαι ἅμα συναντοῦντες Τοῦρκον καθ' ὁδὸν καὶ νὰ περιμένωσαι ταπεινῶς παρὰ τὴν ὁδὸν ἰστάμενοι τὴν διάβασίν του», γράφει ὁ Βικέλας. Οἱ ἄρχοντες ὁμως τῆς Λειβαδιᾶς καταφέρανε στίς ἀρχές τοῦ 1600 νὰ πάρουν φερμάνι κι' οἱ συντοπίτες τους νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπ' τὸ δουλόπρεπο αὐτὸ χαιρετισμό. Γιὰ νὰ κρατήσουν ὁμως καὶ τοὺς τύπους, ὅταν ἦταν πεζοὶ τοὺς χαιρετοῦσαν μ' ἀπλὸ συνηθισμένο χαιρετισμὸ κι' ὄχι μὲ τεμενά. Σὰν ἦταν καθάλλα, τότε τὸ ἄλογο μαθημένο, μόλις τοῦ ἔσφιγγε ὁ καθαλλάρης τὰ γκέμια καὶ τοῦ ἔδινε ὄρισμένο παράγγελμα, ἔκλινε ἐλαφρῶς ἕνα ἀπ' τὰ μπροστινὰ πόδια του. Ἔτσι ἔδινε τὸν πρεπούμενο χαιρετισμὸ!... Αὐτὸ μᾶς λέει τοπικὴ στοματικὴ παράδοση.

Φορώντας οἱ ἄρχοντες τὸν ψηλὸ μαῦρο γούνινο σκούφο τους —τὸ «καλπάκι»—ποὺ ἔμοιαζε μὲ δεσποτικὴ μίτρα, τὸν «ζερταθῆ» γούνινο παλτὸ ὡς τὰ πόδια ἢ τὸ «καφτάνι» ἴδιο μὲ χλαμύδα μαῦρο χωρὶς μανίκια, ἀπὸ μέσα τὸ χρωματιστὸ τους ἀντερὶ, τὰ «τερλίκια» κίτρινες παντοῦφλες, καὶ μὲ τὸ ραβδί στὸ χέρι—ὅλα σημάδια ξέχρωρα τῶν κοτζαμπάσηδων—αὐθόρμητα γεννοῦσαν τὸ σεβασμὸ ἀνάμεσα σὲ Ρωμιούς καὶ Τοῦρκους, ἢ μέσα στ' ἀρχοντικὸ τους τοὺς ἀντίκρουζαν ἢ τοὺς ἀνταμώνανε στὸ κομπολημμυρισμένο παζάρι τῆς πόλης.

Ἡ μόρφωσή τους ἦταν ἐξαιρετικὴ γιὰ κείνο τὸν καιρὸ.

Ἄς δοῦμε πρὸχειρα τοὺς τρεῖς τελευταίους ἄρχοντες: Τὸ Γιαννάκη Στάμου Λογοθέτη, τὸ Νίκο Νάκο καὶ τὸ Γιάννη Φί-

λωνα. "Όπως σ' άλλο μου βιβλίο ανάφερα, ὁ Λογοθέτης στάθηκε μιὰ ἐξαίρετη φυσιογνωμία γιὰ ὄλη τὴ σκλαβωμένη Ἑλλάδα. "Αν καὶ περασμένης ἡλικίας πιά, διψοῦσε ἀδιάκοπα γιὰ μάθηση, καὶ μόλις ἄκουσε ἀπ' τὸ στόμα ξένου ταξιδιώτη δι: στὴ Ζάκυνθο θὰ γινόταν πανεπιστήμιο, δλόχαρος πετάχθηκε ἀπ' τὸ ντιβάνι του κι' εἶπε τοῦ περιηγητῆ δι: θὰ πήγαινε κι' ὁ ἴδιος γιὰ νὰ παρακολουθήσει ἕνα χρόνο γεωμετρία.

Ἐὸ Λογοθέτης μιλοῦσε ἀρκετὰ καλὰ τὰ Ἱταλικά καὶ μ' αὐτὰ συνεννοεῖτο μὲ τοὺς περιηγητὲς ποὺ περνοῦσαν ἀπὸ κεῖ. Ἐὸ Νάκος «πρὸσωπον σοβαρὸν καὶ ἔξοχον», ὅπως χαρακτηρίζεται ἀπὸ συγχρόνους του, «σὺν τοῖς ἄλλοις μετέφραζεν ἀπροσκόπτως τὸν Ὅμηρον». Τὸ Φίλωνα τὸν βρίσκουμε χορηγὸ γιὰ νὰ τυπωθεῖ στὴν Πόλη στὰ 1814 τὸ βιβλίο μὲ τὸν τίτλο: «Ἀσματικά ἀκολουθία τοῦ δασίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Λουκά, τοῦ ἐν τῷ Στηρίῳ τῆς Ἑλλάδος, συντεθεῖσαι μὲν παρὰ ἀωνύμου τινός, προσφωνηθεῖσαι δὲ τῷ εὐγενεστάτῳ ἀρχοντι κυρίῳ Ἰωάννῃ Φίλωνος τῷ ἐκ Λεβαδείας, ὅστις χάριν τῆς ἡς ἔχει πρὸς τὸν ἅγιον μεγάλης εὐλαθείας, καὶ διὰ τὴν ὠφέλειαν τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν, ἰδίους ἀναλώμασι, τύποις αὐταὶ ἤδη ἐκδίδωσι, ἀδείῃ καὶ προτροπῇ τοῦ Παναγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυρίου Κυρίλλου, ἐπιστασία δὲ τοῦ πανοσιωτάτου καὶ ἔλλογιμωτάτου διδασκάλου τε καὶ πρωτοσυγγέλου τοῦ Παναγίου Τάφου κυρίου Ἀνθίμου τοῦ Πελοποννησίου, τοῦ ἐξαρχικῶς τὰ τῆς Ἑλλάδος ἱερὰ καταγώγια περιοδεύσαντος. Ἐν τῷ τοῦ πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως Τυπογραφείῳ, ἐν ἔτει 1814». Ἀποδείξεις ἀρκετὲς γιὰ τὴν πνευματικότητά τους.

Οἱ ἰδέες τῶν ἀρχόντων ὀλότελα νεωτεριστικὲς, σχετικὰ μὲ τὸ περιβάλλον ποὺ ζοῦσαν. Τῇ συνήθεια ποὺ οἱ Χριστιανοὶ ἀποχτήσανε ἀπ' τοὺς Ὀθωμανοὺς νὰ φυλάνε κρυμμένες τίς γυναῖκες τους στὸ γυναικωνίτη παρουσιάζοντάς τες μονάχα σ' ἐξαιρετικὲς περιστάσεις, οἱ κοτζαμπάσηδες τὴν εἶχανε καταργήσει. Οἱ ἀρχόντισσες πάντα εὐγενικὰ ὑποδέχονταν τοὺς ξένους καὶ συχνὰ τρώγανε μαζί τους στὸ ἴδιο τραπέζι. Ἀρκετὰ τολμηρὸ καὶ ἀσυγγήριστο γιὰ τὴν ἐποχὴ κι' ἔκανε μάλιστα ἐντύπωση στοὺς

περιηγητές. Ἡ εὐγένεια κι' ἡ φιλοξενία πού δείχνανε οἱ ἄρχοντες στοὺς ξένους ἐπισκέπτες ἦταν ἀφθαστη. Ὑπέροχες γραμμὲς ἀφιερώνουνε γι' αὐτὴ στὰ βιβλία τους ὁ Dodwell, ὁ Scrofani, ὁ Duprée, ὁ Rouqueville, κ.ἄ. Ὁ τελευταῖος μάλιστα γράφει ὅτι «τέτοια εὐγένεια δύσκολα βρίσκει κανένας καὶ στὴν Εὐρώπη ἀκόμα».

Οἱ ἄρχοντες τῆς Λειβαδιάς οὔτε καὶ σ' αὐτοὺς τοὺς οἰκογενειακοὺς τοὺς δεσμοὺς λογάριαζαν τὴν παράδοση. Παράδειγμα ὁ Φίλωνας, πού παραμερίζοντας τὴν ἀρχοντικὴ συνθήεια, δὲ δίστασε νὰ ἀρραβωνιάσει τὴν κόρη του Ροζάνα μὲ ἓνα ἀπλό τότε ἀρματολό, πού δὲν καταγότανε ἀπὸ «τζάκι», ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ ἄσημη οἰκογένεια: Μὲ τὸν καπετάνιο τῆς Λειβαδιάς τὸ Θανάση Διάκο. Τολμηρὴ πράξη γιὰ τὸν καιρὸ τους, πού μᾶς ἀποδείχνει ὁμως τὴν ἀνώτερη νοοτροπία τῶν ἀρχόντων.

Τὸ σπουδαιότερο ὁμως ἀπ' ὅλα πού κατῴρθωσαν οἱ ἐκάστοτε ἄρχοντες ἦταν νὰ μὴ δημιουργηθοῦν ταξικὲς διακρίσεις στὴν κοινωνία τῆς Λειβαδιάς. Ἐνῶ στὴν Ἀθήνα ὑπῆρχαν τέσσερες κοινωνικὲς διακρίσεις (ἄρχοντες, νοικοκυραῖοι, παζαρίτες, ξωτάριδες) στὴ Λειβαδιά ἦταν ὅλοι οἱ Ἕλληνες τὸ ἴδιο.

Τὸ ἴδιο ἦταν στὴν κοινωνία οἱ ἄρχοντες μὲ τοὺς ξωτάριδες ὅπως κι' οἱ παζαρίτες μὲ τοὺς νοικοκυραίους. Τὸ ἂν σεβόντανε ξεχωριστὰ τοὺς ἄρχοντες, δὲν τὸ κάνανε ἀπὸ ταξικὴ διαφορὰ ἀλλὰ ἀπὸ προσωπικὴ ἐκτίμηση. Πατρίκιοι καὶ πληβεῖοι, ἦταν ἄγνωστοι γιὰ τὴν πόλη αὐτὴ μ' ὅλο πού ὄχι πολὺ μακριά, κάτω ἀπ' τὸν Παρθενῶνα ξακολουθοῦσαν νὰ ὑπάρχουν...

Δίκαια μπορεῖ νὰ σεμνύνεται ἡ Λειβαδιά γιὰ τοὺς ἄρχοντές της. Ὁ οἰκονομικὸς ὄργανισμός, ἡ ἐμπορικὴ δράση κι' ἡ παραγωγικὴ αὐξηση τῆς περιφερείας στὰ χρόνια τῆς Τουρκίας, θὰ τὰ συναντήσουμε πῶς κάτω, μπορεῖ νὰ ἦταν ἀποτέλεσμα ἀπ' τὸ ἀναδημιουργικὸ ρεῦμα πού ἄρχισε νὰ φυσάει ὕστερα ἀπ' τὴ συνθήκη τοῦ Κουτζούκ-Καϊναρτζή (1774) ἀλλὰ σ' αὐτὸ συντεῖνανε κι' οἱ ἄρχοντες. Ἐτσι κατάφερε ἡ Λειβαδιά νὰ πάρει μιὰ ξέχωρη θέση ἀνάμεσα στὶς ἄλλες σκλαδωμένες πόλεις. Βέβαια, ἄνθρωποι κι' αὐτοὶ πέσανε ἴσως σὲ λάθη. Δείξανε κάποτε ἀδύ-

ναμία και θρεθήκανε σὲ στιγμὲς ποὺ τὰ προσωπικὰ πάθη, μπορέσανε νὰ τοὺς τραβήξουν σ' ἀνάρμοστες γιὰ τὴ φήμη τους πράξεις... Μὰ μπροστὰ σ' ὅλη τὴ δράση τους εἶναι τίποτα. Κι' ὅταν λεύτερη ἡ Λειβαδιά τὸν καθάριο τῆς λύτρωσης ἀγέρα ἀνάσαινε, οἱ ἄρχοντες φέρανε τὸν τίτλο «κόνσολοι». Τίτλο ποὺ κατ' ἐξαιρέση οἱ Φιλικοὶ δῶσανε μονάχα σ' αὐτούς.

Καὶ κλείνοντας τὸ μέρος αὐτό, ἀντιγράφω τὰ ὅσα ἀναφέρουν γι' αὐτοὺς σύγχρονοὶ τους. «Οἱ πρόκριτοι τῆς Λεβαδείας ἄνθρωποι κτηματικοί, λόγιοι, συνετοί, ἐσημιάτιζαν εἶδος ἐπαινετῆς ἀριστοκρατίας μὲ σκοπὸν ὄχι νὰ ὠφεληθῶσιν αὐτοί, ἀλλὰ νὰ κυβερνήσωσιν ὠφελίμως τὰ κοινὰ πράγματα. Φατρία καὶ διχόνοια ἦσαν πάθη ἄγνωστα εἰς αὐτούς. Εἰς τοὺς ἐξουσιαστάς ἐπαρουσιάζετο ὁ κατὰ καιρὸν Δημογέρων ἐφωδιασμένος μὲ τὴν κοινὴν θέλησιν τῶν λοιπῶν ἀρχόντων καὶ χρείας τυχούσης παρίσταντο ἕξ ἢ δέκα οἱ προκρίτοτεροι μὲ μίαν φωνὴν καὶ μίαν ψυχὴν. Οὐδὲ ὁ τύραννος Ἄλῃ Πασᾶς ἠδυνήθη νὰ διασειῇ τὴν συμφωνίαν των, καὶ ἐπομένως ἐὰν καὶ ἤρπαζεν ἀπὸ τὴν χώραν των πολλὰ, δὲν εἴρηκεν ἀφορμὴν νὰ τὴν ἀφανίσῃ» γράφει ὁ ἱστορικὸς Κούμας, ποὺ τὸν ἴδιο συμβουλευεταὶ κι' ὁ Παπαρρηγόπουλος. Ὁ ἱστορικὸς δὲ τοῦ Ἀγώνα Φιλήμονας γράφει «ἐὰν ἐτιμᾶτο ἄλλοτε (ἡ Λειβαδιά) διὰ τὸ ἄντρον τοῦ Τροφωνίου καὶ τὰ μεγαλοπρεπῆ μνημεῖα αὐτῆς, ἤδη διέφερον ὡς ἔχουσα ἀντὶ τοῦ Τροφωνίου μὲν οὐνεχεῖς καὶ ἰσχυροὺς προκρίτους».

Στὰ πρῶτα χρόνια τῆς σκλαβιάς τὴ Λειβαδιά τὴ συναντᾶμε πρωτεύουσα σ' ἓνα μικρὸν τμήμα τῆς περιφέρειας ποὺ διοικητικὰ ἀνήκεε στὸ Σαντζάκι τοῦ Εὐρίπου.

Ἀπ' τὸ ἸΣΤ' αἰῶνα, καταφέρανε οἱ κάτοικοι νάμπει στὰ θακούφια τῆς «βαλιντὲ σουλτάνας» — βασιλικῆς μητέρας — καὶ νὰ ἀποχτήσῃ μιὰ σχεδὸν ἀνεξάρτητη διοίκηση. Ἔτσι πιά τὰ εἰσοδήματα ἀπ' τοὺς φόρους τῆς περιφέρειας, προορίζονταν γιὰ τὴ συντήρησιν τοῦ γυναικωνίτη τοῦ σουλτάνου. Τὸ νὰ γίνῃ τιμὰ-

ριο τῆς βαλιντέ - χανούμ, ἦταν ἡ ἀπαρχὴ γιὰ τὴ Λειβαδιὰ μιᾶς καινούργιας περιόδου, γιὰ νὰ φτάσει ἀργότερα στὸ κορυφωμα τῆς ἀπόλυτης ὑπεροχῆς, συγκρίνοντάς την μὲ τὶς ἄλλες ἑλληνικὲς πόλεις. Μ' ἓνα πλούσιο μπαχσῆσι πού στέλνανε στὴν πόλη οἱ Λειβαδίτες, κατωρθώνανε νὰ ἐξευμενίζουσαν τὸν κισλάρ - ἀγά. Κι' αὐτὸς φιλότιμα τοὺς τὸ ξεπλήρωνε μὲ τὴ μεροληπτικὴ του συμπεριφορὰ πρὸς τὴν πόλη τους. Ὁ βοεβόδας δὲν ἀνακατευτότανε ἐνεργὰ στὴ διοίκηση τῆς πόλης, παρὰ σὲ σπάνιες περιπτώσεις. Καὶ τότε ἀκόμα γράφει ὁ Leake «συχνὰ ἀποφεύγει, γιὰ νὰ μὴν χάσει τὰ δῶρα τῆς χρονιάς του ἀπ' τοὺς Ρωμιοὺς, πού θὰ ἦταν ἀποτέλεσμα ἀπ' τὰ παράπονα πού θὰ κάνανε οἱ Ἑλληνας στὴν Κωσταντινούπολη». Μοναδικὴ του ἀσχολία ἦταν νὰ νοικιάζει καὶ νὰ μαζεύει τὰ αὐτοκρατορικὰ δοσίματα. Μεγάλῃ προσοχῇ δίνανε οἱ πασάδες στὰ παράπονα τῶν Λειβαδιτῶν καὶ στὴν ἐκλογὴ τοῦ βοεβόδα τῆς Λειβαδιάς. Κι' ὁ βοεβόδας ὅμως δυσκολευότανε νὰ ἀποφασίσει μιὰ τυραννικὴ πολιτικὴ στοὺς Χριστιανούς. Ἀπὸ τότε ἀρχίζει γιὰ τοὺς Λειβαδίτες ἡ ἐποχὴ τῆς δράσης καὶ τῆς προόδου, καὶ κατάφεραν νὰ φέρει τὸ ὄνομα τῆς πατρίδας τους σχεδὸν ὀλόκληρη ἢ Στερεά. «Ἄλλὰ κυριαρχεῖ πασιφανῶς ἡ Λεβάδεια, ὑπερευδοκιμοῦσα τὰς λοιπὰς πόλεις τῆς Βοιωτίας ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε μάλιστα οἱ Βενετοὶ ἐξ αὐτῆς ὠνόμασαν σχεδὸν ὅλην τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα» γράφει ὁ Λάμπρου. Δὲν εἶναι ἀποδεδειγμένο ἱστορικὰ ἂν οἱ Βενετσοῖνοι πρῶτοι ἔδωσαν τὸ ὄνομα τῆς στὴ Στερεά, ὅπως λέει ὁ Λάμπρου. Κεῖνο πού εἶναι βέβαιο εἶναι ὅτι, ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀπ' τὸ Σχισματάρικὸς ὡς τὴ Θεσσαλία ἡ ἐκτασὴ ὀλόκληρη ἦταν γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα «ΧΩΡΑ ΤΗΣ ΛΕΙΒΑΔΙΑΣ». Γιὰ τοῦτο τὸ κράτησα γιὰ τίτλο τοῦ βιβλίου μου μιὰ κι' εἶναι γιὰ τὰ ὑπόδουλα κεῖνα χρόνια.

Ὅλο αὐτὸ τὸ κομμάτι σὲ προεπαναστατικὸς χάρτες μὲ τὸ ὄνομα LEVADIE ἀναφέρεται. Κι' ὁ γεωγράφος Derring ἐπιγράφει τὸ βιβλίον του : «Ἡ Ἑλλάδα ἢ τοπογραφικὴ περιγραφή τῆς Λειβαδιάς, τοῦ Μοριᾶ καὶ τοῦ Ἀρχιπελάγους. . .». Δικαιολογώντας δὲ τὸν τίτλον τοῦ βιβλίου του γράφει : «Μεγάλῃ Ἑλλάδα ἢ Λειβαδιά. Κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ ὄνομα οἱ παλιοὶ κι' οἱ σύγχρονοι

περιλαμβάνουν όλες τις έλληνικές έπαρχίες που βρίσκονται ανάμεσα τής θάλασσας, Μακεδονίας κι' 'Αθωνίας, δηλαδή τήν 'Ακαρνανία, τήν Αιτωλία, τή Φωκίδα, τή Βοιωτία, τή Θεσσαλία και τήν 'Αττική».

Στό ΙΖ' αιώνα τή βρίσκουμε από καζά, πρωτεύουσα όλης τής 'Ανατολικής 'Ελλάδας. 'Η δοξασμένη άλλοτε 'Αθήνα κι' ή ιστορική Θήβα σβύνουν κείνο τόν καιρό κάτω άπ' τήν πριν από λίγο άσημη πόλη τής Λειβαδιάς. Βρίσκεται σέ τέτοιο σημείο που άκόμα κι' αυτά τά Γιάννενα συναγωνίζεται. Νά τι γράφει ό Παπαρρηγόπουλος «'Εκ τών κοινοτήτων έπί τών όποιων πλειότερον έπενήργει ή όσμανική κυριαρχία ηδδοκίμησαν μέν και άλλαι, αλλά όνομαστότεραι ύπηρξαν ή τών 'Ιωαννίνων, ή τής Λεβαδείας κτλ.» Κι' ό Leake : «'Η Λειβαδιά έχει όψη πιό πλούσια από κάθε άλλη πόλη τής Βορείου 'Ελλάδας, άκόμα κι' άπ' αυτά τά Γιάννενα».

Είναι ή όμορφότερη πόλη τής Ρούμελης. Αυτό στέκει άφορμή νά πολυτραγουδηθεί. Κάποια τετράστιχα μάς τήν χαρακτηρίζουν :

«'Ομορφη ποῦν' ή Λειβαδιά
που βρίσκεται στο ρέμμα...».

κι' άλλο :

«'Εδώ τὸ λένε Λειβαδιά
πούχει τὰ σπίτια τὰ ψηλά
τὰ μπαλκονάκια τὰ πλεχτά.

Τά πολυτελέστατα τζαμιά τών μουσουλμάνων, που ανάμεσά τους ξεχωρίζει ό τεκές· οι εκκλησιές τών χριστιανών· τὰ λουτρά κοντά στίς πηγές τής 'Ερκυνας· τὸ παζάρι με τήν πάντα μεγάλη έμπορική κίνηση· τὰ όμορφοχτισμένα σπίτια με τὰ πλουμιστά και πολύχρωμα «σαχνισιά» τους, τὰ γκαλντεριμοστρωμένα σοκάκια της μαζί με τὸ καλοδιατηρημένο φράγκικο κάστρο, δίνανε μιὰ όμορφιὰ ξέχωρη στήν πόλη αυτή. Και τή συμπλήρωνε ένα ρολόγι έντοιχισμένο σέ κάποιο παλιό πύργο, που βρισκόταν πάνω σ' ένα μικρό λόφο. Τὸ ρολόγι αυτό ήταν δώρο τοῦ 'Ελγιν

στην πόλη τῆς Λειβαδιάς, σύγχρονο μὲ τῆς Ἀθήνας ...

Τὸ ποτάμι τῆς Ἐρκυνας τρέχοντας ἀνάμεσα στὴν πόλη, τὴ χωρίζει στὰ δύο. Στὶς δὺθες τοῦ ποταμιοῦ, θρίσκονταν τὰ σεράγια τῶν Τούρκων. Τῶν χριστιανῶν τὰ σπίτια τὰ περισσότερα ἦταν χτισμένα στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ πλευρὰ τῆς πόλης, μερικὰ ὁμως θρίσκονταν κάτω στὸ παζάρι, κοντὰ στῶν ἀγάδων. Αὐτὰ ἦταν τῶν προυχόντων, κι' ἦταν πολὺ ἀνώτερα σ' ἐμφάνιση ἀπ' τῶν Τούρκων. Γράφοντας ὁ Dodwell γιὰ τὸ σπίτι τοῦ ἀρχοντα Λογοθέτη, θρίσκει πῶς εἶναι χτισμένο πάνω στὸν ἀρχαῖο ρυθμὸ. Ἐξὸν ἀπ' τὸ μεγάλον περιβόλι πού τὸ περιτριγύριζε εἶχε κι' εἰδικὲς στοῆς γιὰ νὰ κάνουε περίπατο στὶς ἀτέλειωτες λειβαδίτικες βροχερὲς μέρες τοῦ χειμῶνα. Ἦταν ἕνα ἀπ' τὰ πιὸ ὁμορφοχτισμένα σπίτια τῆς Ἑλλάδας. «Ἀξίζει νὰ λέγεται παλάτι: κι' εἶναι χωρὶς ἄλλο τὸ πιὸ ὠραῖο ἑλληνικὸ οἰκοδόμημα ποὺ εἶδα ποτὲ» ἀναφέρει ὁ Hughes. Παρόμοια ἐκφράζονται κι' ὁ Holland κι' ὁ Cockerell. Οἱ ταξιδιωτὲς Εὐρωπαῖοι θρίσκανε μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἀρχοντικὸ πολυτέλεια πού οὔτε στοῦ βοεβόδα τὸ κονάκι δὲν ὑπῆρχε. Ἀρκετὰ τολμηρὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ. Μιὰ ἐπικίνδυνη ἐκδήλωση τοῦ πλοῦτου στὰ μάτια τοῦ δυνάστη πού ἦταν ἱκανὴ νὰ τοὺς κάνει νὰ διατρέξουν τὸν πιὸ μεγαλύτερον κίνδυνον.

Κι' ἀπὸ τότε ἀκόμα τὴ συναντᾶμε μοιρασμένη σὲ συνοικίαις: Κάδη, Σταροπάζαρο, Ἀϊ-Γιῶργης, Ταμπάχνα καὶ Βαγγελίστρα. Τὸ Λυκοχώρι καὶ Ζαγαράς πού ὑπάρχουν σήμερον, φαίνεται ὅτι εἶναι μεταγενέστερες.

Δυὸ χιλιάδες σπίτια εἶχε ἡ Λειβαδιά πού ἀπ' αὐτὰ μονάχα τὰ 130 ἦταν Τούρκικα. Δέκα χιλιάδες κατοίκους περιλάμβανε ἡ πόλη. Ἀριθμὸς ἀρκετὰ σεβαστὸς γιὰ τότε. Ἀπ' τοὺς κατοίκους ἦταν τὰ $\frac{9}{10}$ Ἕλληνες, τὸ $\frac{1}{10}$ Τούρκοι καὶ τὸ $\frac{1}{10}$ Ἑβραῖοι κι' Ἀρβανίτες.

Ἡ καταπληχτικὴ αὐτὴ ὑπεροχὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ στοιχείου κι' ἡ ἑλληνικὴ ὄψη πού εἶχε ἡ πόλη αὐτὴ τῆς Ρούμελης στάθηκε ἀφορμὴ νὰ τῆς δώσουν τότε οἱ Τούρκοι τὸ ὄνομα «Γκιαούρ Λει-

δαδιά». (1) Μὲ τὸ ὄνομα Γκιουὺρ Λειβαδιά ἀπόμεινε γνωστὴ στὰ τουρκοκρατούμενα χρόνια. (2)

Πάνω ἀπὸ ἑβδομήντα χωριά εἶχε στὴ διοίκησή του ὁ βοεβόδας τῆς Λειβαδιάς κι' ὁ πληθυσμὸς τῆς σ' ὅλη τὴν περιφέρειά της ὑπολογίζονταν κοντὰ σαράντα χιλιάδες.

Παραθέτω δυὸ στατιστικὸς πίνακες ποὺ εἶναι καμωμένοι στὶς ἀρχὲς τοῦ 1800. Τὸν ἕνα δημοσιεύει ὁ Ἑγγλέζος ἀρχαιολόγος Dodwell κι' ἀναφέρει τὰ χωριά ποὺ ἦταν στὴν περιφέρεια καὶ τὴν ἀπόστασή τους σὲ ὥρες ἀπ' τὴν πρωτεύουσα Λειβαδιά. «Ἁγιά Μαρίνα 6, Ἁϊ-Βλάσης 3, Ἁϊ-Δημητρίου 2, Ἁϊ-Γιώργης 3, Ἀρχποχῶρι 2½, Βελί 2½, Βελίτσα 8, Βρανέζι 3, Χούμπαγο 6, Δαδι 9, Δαύλια 5, Δίστομο 5, Ἐλέντα(;) 6, Ἐξάρχος 6, Γέφυρα ¼, Γόριανη 2, Γρανίτσα 1, Κακόσι 9, Καλαμάτα 2, Κάλαμος 22, Καλκοῦκι 15, Καπαντρίτι 24, Κάπραϊνα 2, Καρχαουσέτι 3, Καράμουσα 5, Καριά 3, Κασνέζι 6, Κατσιακαβέλι 4, Χόστια 8, Κούκουρα 5, Κουρούπι 1, Κουτουμουλά 3, Κυριάκι 1½, Μάλτα, Μαμουρα 2½, Μαρτίνο 8, Μαυρομμάτι 14, Μέρα 2½, Μεραλί 6, Μιάγκι 4, Μούλκι 1, Μολοῦμπι (:) 3, Μπεσκένι 5, Μπιτσιμπάρδι 4, Μπράμαγα ἢ Ἰμπραήμ ἀγᾶ 2, Νέζι 3, Ντεγλε 3, Πετρομαγουλα 3, Πουρνάρι ¼, Ράχη 7, Ρωμαίικο 2,

1. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἀποκαλοῦσαν στὴ Μ. Ἀσία τὴ Σμύρνη «Γκιουὺρ Ἰζμήρ».

2. Σχετικὰ μὲ τὸ ὄνομά της βρήκα σὲ μεταγενέστερη ἡμερίδα τοῦτα τὰ περιέργα: «Τὴν πατρίδα μου κακῶς ὀρθογραφοῦσι τινὲς Λεβαδιά ἀντὶ Λεβάδεια ἢ Λεβαδειά (νεωτεριστικώτερον), κατὰ τοὺς ἐξῆς στίχους:

Ἡ τότε Λεβαδειά, τὸν τόνον ἔχουσα
ἐν τέλει, σκυπτὴ ὄθεν καὶ δουλεύουσα,
Λεβάδεια δὲ τώρα μὲ ὑπερήφανον
ἀνάστημα καὶ ἦθος σφόδρα ἐλεύθερον.

Εἰς συνδρομητῆς Σας Λεβαδεύς».

(Ἐφημερ. «Ἀγῆ». 17]11]1864 Ἄρ. Φυλλ. 1316).

Ζὲ μὲνα τουλάχιστο στάθηκε ἀδύνατο νὰ μαντεύσω τὸ σοφολογιάτατο δρόστη ποὺ ἔκανε αὐτὸ τὸ κατασκευάσμα!...

Σχισματάρι 13, Σκριπού 2^{1/2}, Σουλινάρι 3, Στεβενίκο 4, Στείρι 4, Τσαμάλι 4, Τσίβερι 3, Τσιτσιρά (;) 3, Ζερίκι 2,». *Άγνωστο γιατί ο Dodwell, τὴν Ἀράχωδα, Χλωμό, Λιάκουρα, δάζει στὰ Σάλωνα καὶ τὶς Βρασταμίτες, Ζαγαρά, μοναστήρι Ζαγαρά, Μάζι, Μεγάλο Μοῦλι στὴ Θήβα.

Τὸν ἄλλο πίνακα μᾶς δίνει ὁ Rouqueville. Εἶναι μιὰ ἀπογραφή σὲ οἰκογένειες καὶ τὴν περιφέρεια χωρίζει σὲ τέσσερα μέρη: Ὀρεινὴ, πεδινὴ, Εὐρίπου κι' Ἀττικῆς: «Ὀρεινὴ: Λειβαδιά 2.000, Σούρπη 80, Ζερίκι 30, Ἐξαρχος 20, Τσαμάλι 10, Μάνεσι 40, Δαδί 800, Βελίτσα 250, Ἁγιά Μαρίνα 40, Μπισκένι 30, Χόστια 60, Ἴπποχώρι 20, Κακόσι 75, Κατσικαβέλι 50, Μάζι 50, Σουλινάρι 20, Γιοργάνες 40, Κουτουμουλά 40, Κασνέζι 40, Ἀράχωδα καὶ συνοικισμοὶ 400, Μπάρδανη 5, Δίστομο 150, Φτέρη 25, Τσέρεσι 15, Τσίβερι 15, Κούκουρα 25, Στεβενίκο 100, Στείρι 40, Λυκούρεσι 50, Καράμουσα 60. Πεδινὴ: Ἀϊ-Γιῶργης 150, Γρανίτσα 40, Πουρνάρι 15, Καραχουσεῖνι 40 Ἀϊ-Δημήτρης 40, Χρόμποδο 20, Ἀραποχώρι 10, Μάλτα 20, Σκριπού 120, Μέρα 10, Μπισμπάρδι 40, Ἀϊ - Νικόλας 10, Χλωμός 40, Γιοφύρι 25, Ρωμαίικο 25, Καπρι 20, Κουροῦπι 15, Μπράμαγα 40, Βελι 30, Κάπραινα 30, Ἀϊ - Βλάσης 80, Δαύλια 120, Κωπαῖδα 20, Μπεςκένι 70, Μεραλι 25. Εὐρίπου: Εεροχώρι 180 Καριά 50, Βρανέζι 30, Μολύδι 8, Κίκιρα 10, Μαγούλα 50, Νιοι 30, Μαρτίνο 150, Φίλα 150, Βαθὺ 80, Σέτα 50, Μελισσοῦ (ἑπτὰ χωριὰ) 200, Κάλαμος 150. Ἀττικῆς: Σχισματάρι 60, Μαυρομμάτι 80, Σκαμνὸ 25, Χαλκοῦτσι 15, Μοῦλι 15, Κάσι 30, Κελαμάτα 20, Κασκαβέλι 80, Δεγλές 20, Μαμουρα 15, Καπανδρίτη 100».

Σύμφωνα μὲ τὴν πιὸ πάνω ἀπογραφή τὸ βοῖθοδαλικὴ τῆς Λειβαδιάς εἶχε 7058 οἰκογένειες, ἄτομα 35290. Καὶ στοὺς δυὸ πίνακες συναντᾶμε ὀνόματα χωριῶν ποὺ σήμερα ἄλλα ὀλότελα οὐδύσανε καὶ δὲν ὑπάρχουν κι' ἄλλα ἀπομείνανε ἀπλὲς τοποθεσίες.

Ὁ ἴδιος ὁ Rouqueville μᾶς δίνει κι' ἕναν ἄλλο πίνακα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδας στὰ 1814 :

Περιφέρεια	Έπιφάνεια σέ τετραγωνικές λεύγες τών 2.500 όργιών.	Άριθ. κατοίκων	Άριθμός σέ λεύγες.
Φωκίδα συμπεριλαμβανομένη ή Λειβαδιά	104	30.180	290
Βοιωτία.	137	26.000	190

Οί δυό πίνακες τών περιηγητών είναι νομίζω ύπεραρκετοί για νά δικαιώσουν άπόλυτα τò όνομα «Χώρα τής Λειβαδιάς» πού έφερε στά τουρκοκρατούμενα χρόνια όλη αύτή ή περιοχή.

ΘΡΗΣΚΕΙΑ - ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Σ αὐτὸ ποὺ ὁ καταχρητῆς ἔδωσε σχετικὴ λευτεριά, ἦταν ἡ θρησκεία. Λαὸς θρησκόληπτος οἱ Λειβαδίτες - ὅπως ἄλλωστε ἔλοι οἱ Ρωμιοὶ τότε - ἱκανοποιηθῆκανε γιατί ἀνενόχλητα θὰ ἔακολουθούσανε νὰ λατρεύουν τὴ θρησκεία τους ὅπως καὶ στὰ χρόνια τῆς φραγκιάς.

Δὲν ἔχουμε πηγές ποὺ νὰ μᾶς πληροφοροῦν ἂν ἡ Λειβαδιά τότε ἦταν ἔδρα δεσπότη. Ὁ Wheeler κι' ὁ Spon γράφουν ὅτι στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Ἀθηνῶν ὑπαγότανε κι' ἡ ἐπισκοπὴ Λειβαδιάς. Συμφωνεῖ μαζί τους κι' ὁ Κωσταντάς γράφοντας «ὁ ἐπίσκοπός της εἶναι ὑποκείμενος εἰς τὸν Ἀθηνῶν». Σύγχρονος ὁμοῦ γεωγράφος παραθέτει κατάλογο ἐπισκόπων χωρὶς νὰ ἀναφέρεται τῆς Λειβαδιάς. Ὁ Τάσος Νεροῦτσος πάλι, μᾶς λέει ὅτι ὅταν ἡ Ἀνδρὸς προιδάστηκε σὲ ἀρχιεπισκοπὴ κατὰ τὸ ΙΖ' αἰῶνα «ἀντ' αὐτῆς ὑπεβλήθη τῇ μητροπόλει Ἀθηνῶν ἡ ἐπισκοπὴ Λεβαδείας».

Ὁ γεωγράφος Μελέτιος κι' ὕστερα μητροπολίτης Ἀθήνας, ἀναφέρει ὅτι ἡ Λειβαδιά ἦταν «ὑπὸ τὸν Ἀθηνῶν μητροπολίτην». Τὸ ἴδιο γράφει κι' ὁ Dodwell.

Ὁ Ἀθηναιογράφος Καμπούρογλου ἀπὸ μελέτες ποὺ ἔκανε γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Ἀθήνας συμπεραίνει ὅτι «ἡ Λεβάδεια, καθόσον γνωρίζομεν, οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἐπισκοπὴ, ὑπὸ τοιοῦτον τοῦλάχιστον ὄνομα» καὶ πιδ κάτω «αὐτὴ αὐτὴ ἡ Λεβάδεια ἦτο οὐχὶ ἐπισκοπὴ ἀλλ' ἐνορία τῆς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν». Ἡ γνώμη αὐτὴ τοῦ ἀείμνηστου δασκάλου μου εἶναι ἡ πιδ σωστὴ. Δὲν εἶναι ἀδύνατον, ἀλλὰ βασισμένη σὲ ντοκουμέντα. Πατριαρχικὰ γράμματα μᾶς τὸ λένε ὀλοκάθαρα. Ἐνα εἶναι τοῦ Πατριάρχου Γαβριὴλ (1785) κι' ἄλλα δύο τοῦ Καλλινίκου. Ὁ πατριάρχης Καλλίνικος ἀπευθυνόμενος στὰ 1802, 1803, μὲ δύο του γράμματα

στον επίσκοπο τῆς Ἀθήνας, τὸν προσφωνεῖ. «Μητροπολίτα Ἀθηνῶν καὶ Λειβαδίας». Ὑπάρχει δὲ μὴς κι' ἄλλη πηγὴ: Μιά ἐπιστολὴ σχετικὴ μὲ τὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦ ὑπογράφουν τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1810 οἱ ἱεράρχες Ταλαντίου Νεόφυτος καὶ Μεντενιτζῆς Γρηγόριος, κι' «ὁ λογοθέτης Ἰωάννης Στάμου καὶ ἐπίτροπος τοῦ ἁγίου Ἀθηνῶν» χωρὶς νὰ ἀναφαίνεται πουθενὰ ἐπίσκοπος Λειβαδίας.

Καὶ στὶς παραμονὲς τῆς Ἐπανάστασης ποὺ οἱ γύρα ἱεράρχες—Ἀθήνας, Ταλαντίου, Σαλώνων,—συγκεντρώνονται στὸ ἐπαναστατικὸ κέντρο τῆς Ρούμελης, τῆ Λειβαδιά, καὶ στὴν πρώτη μέρα τῆς λευτεριάς ἔταν ἀναλαμβάνουν τὴν τοπικὴ διοίκηση γιὰ λίγο οἱ ἀρχιερεῖς, ὑπογραφή μητροπολίτη Λειβαδίας, δὲν βρίσκουμε πουθενὰ.

Ὅλα τὰ πιδ πάνω μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ πιστέψουμε ὅτι ἡ Λειβαδιά στὰ τουρκοκρατούμενα χρόνια δὲν ἦταν ἔδρα ἐπισκόπου, ἀλλὰ μᾶλλον ὑπαγότανε στὸ μητροπολίτη Ἀθήνας.

Ἀπ' τὶς πολλὲς ἐκκλησιᾶς καὶ τὰ ἄπειρα ξωκκλήσια ποὺ ὑπῆρχανε στὴν περιφέρεια στὰ φράγκικα χρόνια, ἀπομείνανε οἱ περισσότερες. Καὶ σώθηκαν οἱ περισσότερες κι' ὄχι ὅλες γιὰτι θελοντας ὁ δυνάστης νὰ θεμελιώσῃ τὴ δικὴ του θρησκεία, πολλὲς ἀπ' τὶς ἐκκλησιᾶς μετᾶτρεψε σὲ τζαμιᾶ.

Μέσα στὴν πόλη, τὴν ἐκκλησιᾶ τοῦ Ἁϊ - Γιώργη—τὸν ἅγιο αὐτὸ ξεχωριστὰ οἱ Λειβαδιῆτες τιμούσανε ἀπ' τὰ χρόνια ποὺ εἶχανε τὴν κἀρα του—μεταβάλανε σὲ τζαμι τοῦ Ὁμέρ. Τὸ τζαμι αὐτὸ μὲ τὸν τεκέ, γίνανε ἀργότερα τὰ πολυτελέστερα σ' ὀλόκληρη τὴ Ρούμελη. Ἡ σημερινὴ Μητρόπολη ἦταν κι' αὐτὴ τζαμι. Ὅταν στὰ 1856 ζήτησαν οἱ Λειβαδιῆτες ἀπ' τὸ βασιλιᾶ Ὁθωνα νὰ χτίσουν τὴ Μητρόπολη, ἀναφέρεται σὲ ἐκθεση τοῦ Ὑπουργοῦ Θρησκείας Χριστοπούλου ὅτι ἡ ἐκκλησιᾶ «ἦτο πρότερον τζαμι μικρᾶς ἐκτάσεως καὶ χωρητικότητος». Ὁ Wheler στὸ διβλίο του παραθέτει πολλὲς ἀρχαῖες περιγραφὲς ποὺ τὶς ξεσήκωσε ἀπ' τὰ τζαμιᾶ τῆς Λειβαδίας.

Κατὰ τὰ 1676 μέχρι τὸ 1805 ὅπως ἀναφέρουν οἱ Εὐρωπαῖοι ταξιδιωτὲς μέσα στὴν πόλιν ὑπῆρχανε ἕξ τζαμιά. Κι' οἱ χριστιανοὶ ὅμως εἶχαν ἰσάριθμες ἐκκλησιές. Βέβαια δὲν εἶχαν τὴν πολυτέλεια τῶν τζαμιῶν, κι' οἱ καλύτερες ἦταν τοῦ Ἁγίου - Γιώργη, τῆς Ἁγίας Ἄννας καὶ τοῦ Ἁγίου - Δημήτρη πού κἀήκε κατὰ τὰ 1670. Καὶ στὰ γύρω χωριὰ ὅμως ὑπῆρχανε ἀρκετὲς ὅπως στὸ Δίστομο τοῦ Προφήτη Ἡλία καὶ τῆς Παναγίας, στὴν Ἀράχωβα τοῦ Ἁγίου - Γιώργη, τοῦ Ἁγίου - Δημήτρη καὶ τοῦ Ἁγίου - Νικόλα, στὴν Κάπραϊνα τῆς Παναγίας κ.ἄ.

Στοὺς περιηγητὲς πού περνοῦσαν ἀπ' τὴ Λειβαδιά τόση ἐντύπωση ἔκαναν τὰ καλοχτισμένα τζαμιά, πού συγκρίνοντάς τα μὲ τὶς φτωχικὲς ἐκκλησιὲς τῶν χριστιανῶν ὁ Rouqueville ἔγραφε γι' αὐτὲς ὅτι εἶναι «λυπηρὰ ἀπομεινάδια τοῦ μεγαλείου μιᾶς πόλης ὅπου ἀνθίσει ὁ χριστιανισμὸς ἀπὸ τότε πού πέρασε ὁ ἀπόστολος Παῦλος».

Κεῖ λοιπὸν πού ἄλλοτε τὸ σήμαντρο ἀντηχοῦσε καλώντας τοὺς πιστοὺς χριστιανοὺς στὴ λειτουργία, στὰ ὑπόδουλα χρόνια ἢ φωνὴ τοῦ μουεζλίνου ἀκουγόταν πάνω ἀπ' τὸ μινιρέ.

Στὴν καταιγίδα ὅμως τῆς σκλαβιάς πού ὁ κατακτητὴς προσπαθοῦσε κάθε τι ἑλληνικὸ συθέμελο νὰ γκρεμίσει, τὰ μοναστήρια τὰ ἄφησε σχεδὸν ἀπείραχτα. Γίνανε κάστρα ἀπάτητα νὰ προφυλάξουν τὴ χριστιανικὴ θρησκεία ἀπ' τὸν ἀλλόθρησκο δυνάστη, καὶ καταφύγια στοὺς κυνηγημένους ραγιαδες κατὰ τοὺς μεγάλους κατατρεγμούς. Τὰ μοναστήρια εἶναι κεῖνα πού σὲ κάθε ἐπαναστατικὴ κίνηση τῶν Ρωμιῶν, αὐθόρμητα καὶ παρὰ τὸ συμφέρον τους, προσφέρανε τὴν ὕλική τους ὑποστήριξη στοὺς ξεσηκωμένους Ἑλληνας, ἀψηφώντας τὰ ὕστερὰ ἀντίποινα τοῦ ἐχθροῦ πού ἀπειρες φορὲς δοκιμάσανε. Ὡς τὰ σήμερα ἀκόμα, σώζονται ὀλοφάνερα στὰ μοναστήρια τῆς Λειβαδιάς τὰ σημάδια τῆς καταστροφῆς πού πάθανε στοὺς ξεσηκωμούς. Αὐτὰ γίνανε τὰ κέντρα πού «τὰ ἄρματα τῆς Λειβαδιάς», δηλαδὴ ὀλη ἢ κλεφτουριά τῆς ἐπαρχίης κατέβαινε ἀπ' τὰ λημέρια τοῦ Παρνασσοῦ καὶ τοῦ Ἑλικῶνα νὰ ξεχειμάσει καὶ νὰ ἐφοδιαστῆ ἀπὸ τροφὲς καὶ μπαρωτόβολα, πού χάρισμα τοὺς δίνανε οἱ καλόγεροι. Αὐτὰ ἦταν τὰ κέντρα

έφοδιασμού τῆς Ρουμελιώτικης κλεφτουριάς. Στὰ μοναστήρια στέλνει ὁ καπετάνιος τοὺς ψυχογιοὺς του :

«Σύρτε παιδιά μου γιά ψωμί πέρα στὸ μοναστήρι»

Κι' εἶναι τόσο σφιχτοδεμένη ἡ ζωὴ τῶν κλεφτῶν μὲ τὰ μοναστήρια, πὸ τοῦ κλέφτη τὸ θανάσιμο λάθωμα δὲν κλαῖνε μονάχα κατὰ τὸν ποιητὴ λαὸ τὰ λημέρια, οἱ κεφαλόβρυσες, τὰ μονοπάτια καὶ τὰ δέντρα.

«Κλαῖνε καὶ τὰ μετόχια ποῦπαιρνε ψωμί
κλαῖνε τὰ μοναστήρια ποῦπαιρνε κρασί».

Εἶναι γνωστὲς οἱ ὑπηρεσίες κι' οἱ ἐκδουλεύσεις πὸ προσφέρανε τὰ μοναστήρια τότε σ' ὀλόκληρο τὸ σκλαβωμένο Γένος, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐπαρχία αὐτὴ, ὑπῆρξαν τεράστιες. Καὶ στάθηκε εὐτύχημα γιὰ τὴ Λειβαδιά τὸ ὅτι τὰ πατριωτικὰ αὐτὰ κέντρα πὸ χαλκέψανε χαρακτῆρες μὲ φιλελεύτερα αἰσθήματα, ἦταν ἀρκετά.

Ἄν κι' ἀπ' τοὺς ἴθωμανοὺς θεωρηθῆκανε ἀπαραβίαστα τὰ μοναστήρια, αὐτὸ δὲν τοὺς ἐμπόδιζε συχνὰ νὰ τοὺς κάνουν ἐπιδρομὲς καὶ νὰ τὰ ξεγυμνῶνουν, χωρὶς ὅμως νὰ καταφέρουν καὶ νὰ τὰ ἐξαφανίσουν, ἂν καὶ τὸ ἐπιχειρήσανε. Οἱ καλόγεροι μὲ τὶς γενναιοδωρίες τους, φροντίζανε γρήγορα νὰ ἀπομακρύνουν τοὺς ἐπιδρομεῖς. Ἡ δωροδοκία ἦταν ὁ πιδὸ θετικὸς τρόπος κι' αὐτοῦ χρωστᾶμε τὴ διατήρηση τότε τῶν μοναστηριῶν.

Μοναστήρια στὴν ἐπαρχία Λειβαδιάς τότε ἦταν: τῆς Παναγίας Μύρου στὴ Λυκούρεσι, τοῦ Ἁγίου Νικόλα στα Καμπιά, τοῦ Ἁγίου Γιώργη στὴ Γρανίτσα, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὴ Σκριποῦ, τοῦ Ὁσίου Σεραφεῖμ στὸ Δομπό, τῆς Ἱερουσαλήμ στὴ Δαύλια, τῆς Μακαριώτισσας στὴ Δομπραῖνα, τῆς Πελαγίας στὴν Καρδίτσα, τοῦ Ὁσίου Λουκά στὸ Στεῖρι, τοῦ Σαγματᾶ στὸ Ἰπατο, στὸ Στεβενίκο τῶν Ταξιαρχῶν, τοῦ Ἁγίου Νικόλα στὴν κοιλάδα τῶν Μουσῶν, τῶν Ταξιαρχῶν στὴ Φύγκεζα κλπ. Κι' ἀρκετὰ ὀνόματα ἀπ' αὐτὰ συναντᾶμε ὕστερα στὸ Εἰκοσιένα.

Κατὰ τὴν ἀπογραφὴ δὲ πὸ δημοσιεύει ὁ Rouqueville, κι' ἀναφέρονται μερικὰ ἀπ' τὰ μοναστήρια, εἶχανε καλογέρους: Ὁσίου Σεραφεῖμ 50, Ἁγίου Γιάννη 20, Ἱερουσαλήμ 60, Λυκού-

ρσει 20, Ταξιαρχῶν 30, Ὅσιου Λουκᾶ 180. Ἄριθμοι ποὺ μποροῦνε νὰ μᾶς παραξενέψουν γιὰ σήμερα, ὄχι ὅμως καὶ γιὰ τότε . . .

Μὰ τὴν πιὸ μεγάλη ἐκδούλευση ποὺ προσφέρανε τὰ μοναστήρια σὲ κείνα τὰ χρόνια, ἦταν στὴν ἐκπαίδευση.

Μόλις οἱ Ἑλληγες ὑποδουλωθήκανε, ὁ κατακτητὴς πάσχισε νὰ ἐμποδίσει τὴ λιγοστὴ τότε ἐκπαίδευση. Τὰ μοναστήρια ἀρχίσαν σιγὰ - σιγὰ, νὰ χρησιμεύουνε γιὰ νὰ μαθαίνουν τὰ Ἑλληνόπουλα τὰ πρῶτα γράμματα ἀπ' τοὺς γραμματισμένους καλογέρους δασκάλους, χρησιμοποιοῦντας γι' ἀναγνωσματάρια τὸ Ὁκτώηχο, τὸ Ψαλτῆρι, τὸν Ἀπόστολο, τὸ Μηναῖο κι' ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ βιβλία. Τὰ Λειβαδιτάκια ἀναγκάζονται νὰ γίνουν ὑποταχτικοὶ στοὺς καλόγερους καὶ τρόφιμοι τῶν μοναστηριῶν γιὰ νὰ μάθουν λίγα «κολυβογράμματα», γραφὴ κι' ἀνάγνωση.

Ὅλα τὰ μοναστήρια τῆς ἐπαρχίας ἦταν στὴ διάθεση τῶν παιδιῶν, σὲ ὅσα θέλανε νὰ μαθητεύσουν σ' αὐτὰ κι' οἱ λιγοστοὶ γραμματισμένοι καλόγεροι πρόθυμα προσφέραν τὶς γραμματικές τους γνώσεις. Ἐκεῖ μαζεύονταν τὴ νύχτα σὲ κάποια γωνιὰ τοῦ καθολικοῦ ἢ σ' ἀπόμερα κελλιά μὲ μύριες προφυλάξεις, γιὰ νὰ μὴν ἀνακαλυφτοῦν, καὶ περιτριγυρίζοντας τὸ δάσκαλο καλόγερο, μαθαίνανε νὰ διαβάζουν καὶ νὰ γράφουν. Κι' ἀρκετοὶ ἀπ' τοὺς καλογέρους τότε εἶχαν μεγάλη μόρφωση. Ὅταν πέρασε ὁ Σρονεὶν στὰ 1676, ἀπ' τὸ μοναστήρι τοῦ Ὅσιου Λουκᾶ, συνάντησε τὸν ἡγούμενο Γρηγόριο ποὺ γνώριζε ἐξαιρετικὰ τὴν ἀρχαῖα ἑλληνικὴ, τὸ ἴδιο κι' ὁ προηγούμενος ποὺ καταπιανότανε τότε μὲ μελέτες σὲ χειρόγραφα τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας. Κι' ἕνας καλόγερος Χαρίτος (1676) ποὺ ἔκανε τὸ δάσκαλο στὰ ἑλληνικά, μιλοῦσε πολὺ καλὰ καὶ τὴν ἰταλική. «Συγχρόνως τότε φαίνεται συνακμάζουσα πὼς καὶ ἡ παιδεία ἐν τῇ μονῇ» συμπληρώνει ὁ Κρέμος.

Κάθε ξεμοναχιασμένο μέρος ποὺ δύσκολα ὁ κατακτητὴς μπο-

ροῦσε νὰ ἀνακαλύψει καὶ νὰ τοὺς ἐνοχλήσει, τὸ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ σχολεῖό. Ἐνα ἀπ' αὐτὰ στὴν ἐπαρχία πιστεύεται ὅτι ἦταν καὶ τὸ ἀπομακρυσμένο νησάκι Δασκαλειό, στὸν Ἀντικυραϊκὸ κλόπο, πού τὸ ἴδιο ὄνομα ἀπόμεινε ἀκόμα καὶ σήμερα. Ἐὰ χαλάσματα πού εἶναι τῶρα ἐκεῖ, δείχνουν ὅτι σὲ πολὺ παλιὰ χρόνια, στὸ ἐρημόνησο τοῦ Δασκαλειοῦ ὑπῆρχε μοναστήρι. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν νὰ χρησιμοποιήθηκε ὕστερα καὶ γιὰ σχολεῖό.

Μὲ τὸν καιρὸ ἀρχίζει νὰ γίνεται κάποια σοβαρὴ ἐνέργεια γιὰ τὴν ἐκπαίδευση. Ἡ ἐπαρχία ὅμως Λειβαδιᾶς δὲν προώδευσε ὅπως ἄλλες. Αὐτὸ οφείλεται στὸ ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς ἦταν σχεδὸν ὀλόκληρος γεωργικὸς καὶ κτηνοτροφικὸς πού δὲν τοὺς ἐνδιαφέρονε καὶ τόσο πολὺ τὰ γράμματα.

Πληροφορίες ἀπὸ πηγές δὲν ἔχουμε σχετικὲς μὲ τὴν ἐκπαίδευση στὴ Λειβαδιὰ σὲ κεῖνα τὰ χρόνια, οὔτε ὀνόματα δασκάλων γνωρίζουμε.

Ἐδῶ ὅμως θὰ ἀνοίξω μιὰ μικρὴ παρένθεση καὶ θὰ γράψω μερικὰ γιὰ κάποιο Λειβαδίτη πού ἐμφανίζεται τότε κι' ἔχει ἀρκετὴ σχέση μὲ τὴν πνευματικότητα κείνου τοῦ καιροῦ. Πρόκειται γιὰ τὸ Νικοδόμηο (Νικόλαο) Βαβζτιανὸ ἢ Βαβετινὸ. Μᾶς εἶναι ἄγνωστο τὸ πότε γεννήθηκε στὴ Λειβαδιὰ, ἀλλὰ ἀφοῦ χειροτονήθηκε στὴν πατρίδα του διάκος, ἔφυγε στὰ 1668 καὶ πῆγε στὴ Βενετιὰ ὅπου ὑπηρέτησε στὴν ἐκκλησιὰ τοῦ Ἁγίου Γιώργη. Δὲν περιωρίστηκε ὅμως στὰ ἱερατικά του καθήκοντα, ἀλλὰ καταπιανότανε ἀρκετὰ καὶ μὲ τὰ γράμματα. Στὰ 1687 στὴ Βενετιὰ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἐκδοσὴ Εὐαγγελίου «Νικολάου Βαβατενοῦ τοῦ ἐκ Λεβαδεῖας διορθωθὲν» ὅπως γράφει τὸ ἀντίτυπο πού σώζεται στὸ μοναστήρι τῆς Μακαριώτισσας. Στὰ 1688 ἐπέβλεψε στὴν ἀνατύπωση «τοῦ Συνταγματίου Ματθαίου τοῦ Κιγάλα, διορθωθὲν ὑπὸ Νικοδήμου ἱεροδιακόνου Βαβατινοῦς τοῦ ἐκ Λεβαδεῖας».

Σὲ λίγα χρόνια ἔφυγε ἀπ' τὴ Βενετιὰ κι' ἐπέστρεψε στὴν Ἑλλάδα καὶ στὰ 1691 δίδασκε στὴν Πάτρα, τοὺς Ἀθηναίους πρόσφυγες «γραμματικὰ καὶ ρητορικὰ μαθήματα εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν γλῶτταν» ὅπως ἀναφέρει χαρτὶ κείνου τοῦ καιροῦ. Ἡ διδασκαλία του δὲν κράτησε παρὰ μονάχα ὡς τὰ τέλη

τοῦ 1693, γιατί καταδικάστηκε ἀπ' τοὺς Βενετσιάνους γιὰ ἄγνω-
στους λόγους σὲ ἐξορία, σύμφωνα μ' ἄλλο ἔγγραφο. Τὸ Σεπτέμ-
βρη τοῦ 1790 ὅμως τὸ Βαβητανὸ τὸν βρίσκουμε μητροπολίτη
Ἑλous. Τὴν πληροφορία αὐτὴ μᾶς δίνει ὁ κώδικας «Μονεμβα-
σίας καὶ Καλαμάτας» ποὺ δημοσίευσε ὁ ἀκούρατος ἐρευνητὴς
καὶ μεγάλος μου φίλος Ν. Βέης. Ὁ κώδικας αὐτὸς εἶναι ἔργο
τοῦ Λειβαδίτη ἐκείνου φιλόλογου: «Ἐγὼ λοιπὸν ὁ εὐτελέστερος
τῆς εὐτελεστέρας πασῶν τῶν Πελοποννησιακῶν Ἐπαρχιῶν ἐπαρ-
χίας ἀρχιερεὺς Νικόδημος Βαβητανὴς ἐκ Λεβαθείας, ποιῶ ταύτην
τὴν καλὴν ἀρχὴν καὶ ἀφιερῶνω εἰς τὴν λαχοῦσαν μοι θεῶθεν ἐπι-
σκοπὴν Ἑλous τοῦτον τὸν παρόντα Κώδικα κλπ.» Ἐξὸν ποὺ ὁ
κώδικας δίνει σπουδαῖες ἱστορικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ Μοριᾶ,
στὴν ἀρχὴ μᾶς λέει σχετικὰ μὲ τὸ Νικόδημο «Τὰ περὶ τῆς ψη-
φίσεως γεγονότα εἰς μονεμβασίαν ἀφ' ἑσπέρας σαββάτου σεπτεμ.
1: 1700», εὐχαριστίες τοῦ Νικόδημου στοὺς ἐπίσκοπους ποὺ τὸν
ἐκλέξαν, «ἀπανταχοῦσα πρὸς τοὺς χριστιανοὺς κατοίκους Ἑλous
ἐκδοθεῖσα τῇ 14 Σεπτεμβρίου 1700 ὑπὸ τοῦ Ἑλous Νικοδήμου
Βαβητινοῦς» καὶ «Πράξις τοῦ Μονεμβασίας Γρηγορίου, γενομένη
τῷ 1700 κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον 8, δι' ἧς δηλοῦται ὅτι ἐξε-
λέχθη κανονικῶς καὶ ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος Ἑλous ὁ λογιώ-
τατος ἐν ἱερομονάχοις κυρ Νικόδημος ἐκ χώρας Λεβαθείας,
ἀνὴρ ἀξίος καὶ λόγιος».

Νομίζω λοιπὸν ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀσχοληθῶ γιὰ λίγο μὲ τὸ
Λειβαδίτη αὐτὸν ποὺ γιὰ τὴν ἐποχὴ του ὑπῆρξε μιὰ ἐξαιρετικὴ
φυσιογνωμία. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα νὰ διδάξε καὶ στὴν πα-
τρίδα του πρὶν γίνεи ἐπίσκοπος.

Στις ἀρχὲς τοῦ 1700 ἡ Λειβαδιά εἶχε πιά σκολεῖδ κι' ὅπως
γράφει ὁ Φατσέας λειτουργοῦσε «μὲ τὴν συνδρομὴν καὶ μὲ τὰ
ἐξοδα τῶν πολιτῶν». Στὰ 1759 μάλιστα, ὁ Σταμάτιος Ροῦφος
ἀδερφὸς τοῦ δασκάλου Ἀθήνας Βησσαρίωνα «παρέσχε τὰ ἀνα-
γκαῖα πρὸς ἀνατροφὴν 3 ὄρφανῶν καὶ πτωχῶν παιδῶν ἐν Λεβα-
θείᾳ» λέει ὁ Παπαρρηγόπουλος.

Δὲν γνωρίζουμε πολλὰ γιὰ τὸ σκολεῖδ αὐτό, ὅτε ἀκόμα καὶ
ποιοὶ δάσκαλοι διδάξανε. Γιὰ ἔναν καιρὸ τὰ ἴχνη του χάνον-

ται. Μπορεί, ύστερ' άπ' τὸ άποτυχημένο κίνημα τοῦ Ὁρλώφ, νὰ διαλύθηκε γιὰ ἓνα μικρὸ διάστημα καὶ τὰ Λειβαδιτόπουλα νὰ μαθητεύαν καὶ πάλι στὰ μοναστήρια.

Ἡ διάλυσή του ὅμως δὲν πρέπει νὰ κράτησε γιὰ πολὺ, γιατί φαίνεται ὅτι σύντομα οἱ Λειβαδίτες καταφέρανε νὰ τὸ ἀνασυστήσουν. Ὁ Leak ὅταν πέρασε άπ' τὴ Βοιωτία (1805) κι' ἔφτασε στὸ μοναστήρι τοῦ Δομποῦ, ἐξετάζοντας τὴ Βιβλιοθήκη οἱ καλόγεροι τοῦ εἶπαν ὅτι: «Εἶχ'άν μερικὲς καλὲς ἐκδόσεις κλασσικῶν κι' ἀνῆκαν στὸ Δομπὸ μὰ τίς στείλανε στὴ Λειβαδιά γιὰ νὰ χρησιμεύσουν στὰ σχολεῖά της». Οἱ Λειβαδίτες στὸ διάστημα αὐτὸ ποῦ εὐποροῦσαν ἀρκετά, διαθέτανε μεγάλα ποσὰ γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ σχολεῖου. Ὅταν κατὰ τὰ 1797 ὁ Θανάσης Ψαλλίδας πῆρε τὴ θέση τοῦ σχολάρχου στὴν Καπλαναία σχολὴ στὰ Γιάννενα μὲ 1000 γρόσια μιστὸ τὸ χρόνο, οἱ Λειβαδίτες τοῦ προτείνανε 2000 γρόσια ἂν ἄφηνε αὐτὴ τὴ θέση καὶ κατέβαινε νὰ διδάξει στὴ Λειβαδιά. Ἀμέσως οἱ Γιαννιωῆτες γιὰ νὰ μὴν τοὺς φύγει ὁ σοφὸς δάσκαλος τοῦ αὐξήσανε τὸ μιστὸ του ὅσο ἦταν ἢ προσφορὰ τῶν Λειβαδιτῶν κι' ἔτσι ἀπόμεινε στὴν Καπλαναία σχολὴ. Κ' ὕστερα (1818) στὴ Γεωγραφία του ὁ Ψαλλίδας γράφοντας γιὰ τὰ σχολεῖα τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Λειβαδιάς τὰ εἰρωνεύεται: «Ἐδῶ (Ἀθήνα) καὶ στὴ Λειβαδιά σώζεται ἀπὸ ἓνα σχολεῖον ἑλληνικὸ μικρὸ καὶ τί παραδίδονται σ' αὐτὰ; τὴ γραμματικὴ τοῦ Λάσκαρη καὶ τοῦ Γαζῆ καὶ κατήντησαν οἱ πανεπιστήμονες Ἀθηναῖοι νὰ μὴ μανθάνουν τὴν σήμερον ἄλλο τίποτε παρὰ τὴν φοροαττικὴν διάλεκτο τοῦ Λάσκαρη καὶ τοῦ Γαζῆ, καὶ νὰ στοχάζωνται τοὺς Ἀττικοὺς συγγραφεῖς τόσους χρῆσιμους καὶ φελλίζοντας τὸν Λάσκαρη καὶ Γαζῆ νὰ εὐχαριστοῦνται μὲ αὐτοὺς, ἂν βάλουν καὶ ἓνα φανάρι καλπάκη».

Τὸ σχολεῖο αὐτὸ κράτησε ὡς τὸ Εἰκοσιένα. Πολλοὶ άπ' τοὺς μαθητὲς, ἀφοῦ μαθαίναν ἐδῶ τὰ πρῶτα γράμματα, ὕστερα φεύγανε γιὰ τὰ Γιάννενα γιὰ νὰ ἀποχτήσουν μιὰ ἀνώτερη μόρφωση στὶς μεγάλες σχολὲς ποῦ ὑπῆρχαν ἐκεῖ. Στὰ Γιάννενα μαθητέψανε ὁ Λάμπρος Νάκος, ὁ Ἀντώνης Γεωργαντζᾶς, ὁ Μανωλάκης Σπυρίδωνος, ὁ Ἰωάννης Νικολαΐδης Λεβαθεύς κ. ἄ.

Δάσκαλοι πού διδάζανε τότε στο σχολειό τῆς Λειβαδιάς μᾶς εἶναι γνωστοί μερικοί. Ὁ Κωσταντίνος Φράγκος ἀπ' τοὺς Δελφούς. Ὁ Παῖσιος Κλεόβουλος ἀπ' τὴν περιφέρεια Καρύστου. Ὁ Διστομίτης Ἰωσήφ Κουτουμάνης καλόγερος τοῦ Ὁσ. Λουκά. Πρῶτα χρημάτισε δάσκαλος στὴν οἰκογένεια Φίλωνα, κι' ὕστερα ὁ ἄρχοντας τὸν ἔστειλε νὰ σπουδάσει στὴν Πόλη. Ἐπιστρέφοντας δίδαξε γιὰ λίγο στὴ Λειβαδιά καὶ μόλις ξέσπασε ἡ Ἐπανάσταση χρημάτισε γιὰ ἓνα διάστημα γραμματέας τῆς ἐφορείας Λειβαδιάς. Σὲ κάποια του ἀναφορὰ πού κάνει ἀπ' τὸ Ναύπλιο 3/10/1825 ὁ Γιαννούλης Νάκου πρὸς τὸ Βουλευτικὸ ζητώντας νὰ γίνεῖ σχολειὸ τῆς περιφέρειας Λειβαδιάς στοῦ μοναστήρι τοῦ Δομποῦ ἢ τῶν Ταξιαρχῶν καὶ νὰ χορηγεῖται ἀπ' ὅλα τὰ μοναστήρια, προτείνει «νὰ διορισθῇ ἐπιστάτης τῆς Σχολῆς ταύτης ὁ Σοφολογιώτατος κύριος Ἰωσήφ, ὅστις εἶναι συμπατριώτης μας καὶ πρὸς τὸν ὁποῖον ἐμπιστευόμεθα τὴν κυβέρνησιν αὐτῆς, καθότι ἀπὸ τὴν εὐμάθειν πατριωτισμὸν καὶ ἐπιμελείαν αὐτοῦ ἐλπίζομεν ἀναμφιβόλως τὴν τῶν ἡθῶν καὶ παιδείας ταχεῖαν πρόοδον τῶν τέκνων τῆς Πατρίδος μας».

Δὲν κατώρθωσε ὅμως τότε τίποτα ὁ Νάκου γιατί ὁ Ἰωσήφ Κουτουμάνης προσελήφθηκε στὰ 1825 γιὰ λίγο δάσκαλος στὴν Ἀθήνα. Ὑστερα δίδαξε στὴ Λειβαδιά ὡς ὅτου χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος Σαλώνων ὅπου καὶ πέθανε.

Γιὰ ἄλλα σχολειὰ στὴν περιφέρεια, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸ τίποτα. Μόνον ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ 1800 ὑπῆρχε στοῦ Δίστομο μὲ δάσκαλο τὸν Ἰωάννη Δασκαλόπουλο. Τὸ νὰ μὴν ὑπάρχουν δὲ σχολειὰ σ' ἄλλα χωριὰ χρωσιέεται σ' ὅτι δὲν ἦταν εὐκολο νὰ συντηρηθεῖ ἀπὸ λαὸ γεωργικὸ καὶ κτηνοτροφικὸ ὅπως ἦταν σχεδὸν ὅλοι τους, κι' ἀπὸ ἓνα σὲ κάθε χωριό. Τῆς Λειβαδιάς τοὺς ἦταν ἀρκετό, γιὰ τὰ πρῶτα γράμματα.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΙ' ΕΜΠΟΡΙΟ

Απ' τὰ ἀρχαῖα χρόνια περιφέρεια γεωργικὴ καὶ κτηνοτροφικὴ ἢ «χώρα τῆς Λειθαδιάς» τὸ ἴδιο ξακολούθησε νὰ εἶναι καὶ στὸν καιρὸ τῆς Τουρκιάς.

Μόλις ἐγίνε κτῆμα τοῦ νέου κατακτητῆ, μοιράστηκε παρόμοια μὲ τὸ βυζαντινὸ φεουδαρχικὸ σύστημα, ἀλλὰ μὲ ἄλλο ὄνομα: Τὰ «μούλκ», «ἔρζι χαράτζ» κι' «ἔρζι μίρι». Ἦταν οἱ τρεῖς κρατικὲς κατηγορίες ποὺ τίς ἐκμεταλλεύονταν οἱ σπαχῆδες, οἱ ἀγάδες κι' οἱ μπέηδες. Ἐνα μεγάλο μέρος ἀπ' αὐτὰ δόθηκε γιὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ ταμεῖο κι' ἀποτελέσανε τὰ «βακούφια». Καὶ κοντὰ σ' ὅλα αὐτὰ, εἶχαν τὴ δεκάτη καὶ τὸ στρεμματικὸ φόρο «χαράτζ μουδαζάφ».

Ἡ δήμευση τῆς περιουσίας κι' οἱ φορολογίες, σταματήσανε πρὸς στιγμὴ τὴν παραγωγή της. Τὸ καλὸ ὅμως εἶναι, πὼς στάθηκε γιὰ λίγο. Ἐργατικοὶ καὶ οἰκονόμοι οἱ κάτοικοι τῆς περιφέρειας μὲ βοήθῃ τὴν καρπερὴ τους γῆ, κατωρθώσανε νὰ δημιουργήσουνε μιὰ παραγωγὴ ἀξιόλογη γιὰ κεῖνα τὰ χρόνια.

Πρὶν ξαπλωθοῦμε σὲ λεπτομέρειες τῆς παραγωγῆς, ἄς ρίξουμε μιὰ σύντομη ματιὰ νὰ δοῦμε ποιὲς οἱ σχέσεις καλλιεργητῶν καὶ Τούρκων.

Μὲ τὴ νέα μοιρασιά τῆς γῆς ὅλοι οἱ χριστιανοὶ καλλιεργητὲς γίνανε ἀκτήμονες. Ἀλλὰ οἱ καινούργιοι ἰδιοκτῆτες, οὔτε γυνῶστες τῆς γεωργίας ἦταν, οὔτε ὄρεξη εἶχαν νὰ καταπιαστοῦν μ' αὐτή. Ἀνγκαστικὰ πλευρίσανε τοὺς πρώτους κατόχους, ποὺ γιὰ νὰ ζήσουνε καὶ νὰ θγάλουνε τὸ ψωμί τους, πρόθυμα θὰ δεχόντανε νὰ δουλέψουν ἐργάτες μεροκαματάρηδες στὰ ἴδια κτῆματά τους. Καὶ τὸ ἴδιο τὸ Ντιβάνι, τὸ βακούφι τῆς Λειθαδιάς τὸ διάθεσε

για καλλιέργεια στους Ρωμαίους γεωργούς, εισπράττοντας έξδον ἀπὸ τὸ μίστωμα καὶ τὴ δεκάτη.

Γιὰ νὰ ἔχουν ὅμως λίγους υπεύθυνους νοικιάζανε τὰ κτήματα αὐτὰ τὴ δεκάτη καὶ τὸ στρεμματικὸ φόρο, στοὺς κοτζαμπάσηδες. Αὐτοὶ πάλι, υπενοικιάζανε τὰ χωράφια στοὺς ὀμόβρησκους γεωργούς μὲ τρεῖς διαφορετικοὺς τρόπους. Ὁ ἕνας ἦταν ὁ **συντροφικὸς ἢ μεσακάρικος** : Ὁ γεωργὸς καλλιεργοῦσε τὸ χωράφι μὲ δικὰ του ἔξοδα καὶ στὴ σοδειὰ ἀφοῦ πλήρωνε τὸ δέκατο κι' ἀφαιροῦσε τὰ ἔξοδα, μοιραζόταν τὸ περίσσευμα στὴ μέση μὲ τὸ νοικοκύρη. Ὁ ἄλλος ἦταν ὁ **τριτάρικος** : Ὁ ἀγρότης καλλιεργοῦσε μὲ δικὰ του ὅλα τὰ ἔξοδα καὶ στὴ συλλογὴ ἀφαιροῦσε τὸ δέκατο, ἀπ' ὅτι ἀπόμεινε τὸ τρίτο ἔπαιρνε ὁ ἰδιοκτήτης καὶ τὸ ὑπόλοιπο ὁ ἐνοικιαστής. Κι' ἕνας ἄλλος τρόπος ἀκόμα, ἡ **ἀποκοπή** ἢ τὸ **γιώμορο** : Ἐπιβαρυνόταν ὁ ἀγρότης μὲ τὰ ἔξοδα καὶ τοὺς φόρους κι' ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ δώσει στὸ νοικοκύρη ὀρισμένες ὀκάδες ἀπ' τὸ γέννημα, ἀδιαφορώντας ἂν θὰ τὸ μάζευε ἢ ὄχι. Ὁ πιὸ συνηθισμένος ὅμως τρόπος ἦταν ὁ τριτάρικος.

Στοὺς ἐνοικιαστῆς ἀγρότες οἱ κοτζαμπάσηδες δίνανε ἀκόμα ἕνα ζευγάρι βόδια καὶ τὸ χρειαζόμενον σπέρμα. Στὴ συγκομιδὴ ὅμως ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ δώσουνε πίσω κατὰ πρῶτα, τὴν ποσότητα τοῦ σπόρου σὲ γέννημα, νὰ δώσουνε τὸ φόρο τῆς δεκάτης — ὑπολογιζότανε ἀπὸ τὸ $\frac{1}{7}$ εἰς τὸ $\frac{1}{2}$, ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος τοῦ καρποῦ—καὶ τὸ ὑπόλοιπο μοιραζότανε σὲ τρία μερίδια : τὰ δυὸ τοῦ γεωργοῦ καὶ τὸ ἕνα τοῦ κοτζάμπαση ἢ τοῦ ὀθωμανοῦ. Ὁ πιὸ πάνω τρόπος ἦταν καθιερωμένος γιὰ τὸν τριτάρικο, ποῦ μ' αὐτὸν καλλιεργοῦσαν τὰ περισσότερα κτήματα.

Στὴ Λειβαδιὰ ὑπῆρχανε πολλὰ «ἔρζι μίρι» ἢ «σπαχηλίκια», καθὼς τὰ λέγανε γιὰ τὸ ἐκμεταλλεύονταν οἱ «σπαχηῆδες». Αὐτὰ πληρῶνανε μικρὸ φόρο δεκάτης στὸ σπαχῆ καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τὰ προτιμοῦσαν πάντα οἱ γεωργοί. Πολλὲς φορές—τὰ σπαχηλίκια νοικιάζόντανε ἀπ' τοὺς σπαχηῆδες σὲ Ἑλληγες κι' αὐτοὶ ὕστερα τμηματικὰ τὰ δίνανε σὲ διαφόρους γεωργούς. Φροντίζανε ὅμως νὰ τὰ παίρνουν ἀπ' τοὺς σπαχηῆδες οἱ Ἀρβανίτες «γιατὶ τὸ θρίσκουε καλὸ μέσο νὰ τοποθετοῦνε τὶς οἰκονομίες τους» γράφει ξέ

νος ταξιδιώτης. Κι' αὐτὸ γιατί ἐξὸν ἀπ' τὸν τίτλο τοῦ σπαχῆ ποὺ ἔπαιρνε ὁ ἐνοικιαστής, εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ εἰσπράττει ἀπὸ κάθε ἐνήλικα Ἑλληνα τὸ χαράτσι καὶ νὰ προμηθεύεται ὅλα τὰ ἀπαιτούμενα τρόφιμα τῆς χρονιάς του χάρισμα, σὲ κάθε ἐπίσκεψη ποὺ ἔκανε στὸ σπαχλιόκι του. Οἱ Ἑλληνες ἐνοικιαστῆς ποτὲ δὲν ἐκμεταλλεύονταν αὐτὸ τὸ προνόμιο, ἐνῶ οἱ Ἀρβανίτες πάντα.

Οἱ ξωτάρηδες ὅσοι ἐργάζονταν μόνιμα στὰ γεωργικὰ κτήματα, πληρώνονταν σὲ εἶδος, στὸ τέλος τῆς συγκομιδῆς. Κεῖνους ὅμως ποὺ προσλαμβάνανε μεροκαματάρηδες, στὴν ἐποχὴ τῆς συλλογῆς τοὺς πληρώνανε σὲ εἶδος, δίνοντάς τους τὸ δέκατο ἀπ' τὴν ἡμερήσια ἀπόδοσή τους—πιὸ συνηθισμένο στὸ δαμπάκι—καὶ μιὰ ὀκτὰ κρασί.

Αὐτὴ ἦταν ἡ τότε κατάσταση τῶν γεωργῶν καὶ ξωτάρηδων, κατορθώνανε ὅμως μὲ τὴν ἐργατικότητά τους καὶ τὴν οἰκονομία τους νὰ ἀγοράσουνε διάφορα κτήματα ἀπ' τοὺς Τούρκους. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1700 εἶχαν σχεδὸν στὴν κατοχὴ τους τὰ 3/4 ἀπ' τὰ κτήματα ποὺ ἀνήκανε στοὺς Τούρκους. Ἐνῶ οἱ Ἑλληνες τῆς Λειβαδιάς εἶχαν 388.125 στρέμματα, οἱ Τούρκοι μόλις 77.300, πρᾶμα ποὺ δὲν συνέβαινε σὲ κανένα ἄλλο μέρος τῆς σκλαβωμένης Ἑλλάδας. Τὰ κτήματά τους αὐτὰ καλλιεργούσανε πιὰ μόνον τους μὲ τὴν ἀγάπη καὶ τὴ φροντίδα τοῦ μικροῦδιοκτήτη.

Τὰ εἶδη ποὺ καλλιεργούσανε στὴ χώρα τῆς Λειβαδιάς ἦταν: σιτάρι, καλαμπόκι (ἀραποσίτι), ἐλιές, κριθάρι, κουκιά, κεχρὶ (μαῦρο καὶ κίτρινο) ρεβύθια, βρώμη, σουσάμι, φασόλια, φακὲς, ρόβη, δίκιο, λαθοῦρι, ρύζι, ἀμπέλια, κρεμέζι, ριζάρι, γλυκάνισο, σουσάμι, κύμινο καὶ δαμπάκι. Τόσα εἶδη ἔδινε ἡ βοιωτικὴ γῆ στοὺς καλλιεργητῆς της. Ὁ Ψαλλίδας αὐστηρὸς κάπως μᾶς λέει: «Ὁ τόπος εἶναι καρπερὸς σὲ γεννήματα, δαμπάκι καὶ κρασί, κακὰ ὅμως δουλεμένος». Δὲν ἔχει ὅμως δίκιο ὁ σοφὸς δάσκαλος γιατί οἱ χριστιανοὶ καλλιεργητῆς δὲν εἶχαν ἀφήσει οὔτε πιθαμὴ γῆς ἀδούλευτη—ἐξὸν τῆς Κωπαΐδας ποὺ ἦταν λίμνη—καὶ μάλι-

στα κατά τὰ 1700 κι' ὕστερα ἢ ἐξέλιξη πού πήρε ἢ Λειβαδιά εἶχε μεγάλη ἐπίδραση καὶ στὴ γεωργικὴ παραγωγὴ, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω. *Ὡς ἐξετάσουμε ὁμως μερικὰ εἶδη χωριστὰ μὲ βάση τὰ γραφόμενα τῶν ταξιδιωτῶν.

Τὸ **ρούζι** τὸ καλλιεργούσανε στὶς καμπίσες ἐλώδεις περιφέρειες, θαλασσοτόπια, κι' ὕστερα τὸ καθαρίζανε στοὺς νερόμυλους τῆς Λειβαδιάς. Στὶς ἀρχές ὁμως τοῦ ΙΖ' αἰώνα ἐγκαταλείψανε τὴν καλλιέργειά του, γιὰ χάρη ἄλλου εἴδους. Καὶ θὰ τοὺς ἔφερνε πιὸ πολὺ κέρδος ἀλλὰ καὶ θὰ τοὺς γλύτωνε ἀπ' τὰ θαλασσερά κουζούπια πού φωλιάζαν κι' ἀβγαταίνανε στὶς ρυζοφυτεῖες.

Τὸ **σιτάρι** πού ἦταν ἐκλεκτῆς ποιότητος τὸ χωρίζαν σὲ τέσσερα εἶδη: «Κοκκινოსίτι», «μονολόγι» «διμνιὸ» καὶ «βλαχοσιτάρι». Τὸ κοκκινოსίτι ἦταν τὸ πιὸ συνηθισμένο στοὺς καλλιεργητὲς καὶ τὸ βλαχοσιτάρι τὸ σπέρνανε μονάχα, στὰ ὄρεινὰ μέρη. Ἡ παραγωγὴ τοῦ σιταριοῦ στὴν περιφέρεια ἦταν πολὺ μεγάλη καὶ δὲν τοὺς ἔφτανε μόνο γιὰ τὶς ἀνάγκες τους ἀλλὰ «πολὺ σιτάρι φορτώνεται γιὰ τὸ ἐξωτερικὸ στὸ λιμάνι τῶν Σαλώνων» κατὰ τὰ γραφόμενα τοῦ Hughes.

Τὸ **καλαμπόκι** «τούρκικο σιτάρι» ὅπως τὸ λέγανε, ἦταν δυὸ εἰδῶν: τὸ «ἀσπροκαλάμποκο» καὶ τὸ «κοκκίνοκαλάμποκο». Εἶχανε καὶ σ' αὐτὸ μιὰ ἀξιόλογη παραγωγὴ. Κάποιοι ταξιδιωτῆς Εὐρωπαῖος πού ξεχωρίζει τὸ καλαμπόκι ἀπ' τὸ ἀραποσίτι νὰ τι γράφει γιὰ τὸ δεύτερο: «Ἀραποσίτι εἶναι τὸ ὀνομαζόμενον «grans Turco» ἢ ἀραβόσιτος, κίτρινος σπόρος πού μεγαλώνει σ' ἓνα συμπαγὲς σῶμα. Τὸ καλαμπόκι εἶναι μικρὸς ἄσπρος σπόρος πού θγαίνει ἀπ' ἓνα ψιλὸ κλωνάρι πού ἀνοίγει στὴν κορφὴ σὰν φούντα. Καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ (καλαμπόκι κι' ἀραποσίτι) χρησιμεύουν γιὰ τροφή στὶς πιὸ φτωχὰς τάξεις».

Τὸ **κρεμέζι** ἢ καὶ **πρινοκόκι**, ὅπως τὸ λέγανε τότε. Ἡ Βοιωτὶα καλλιεργοῦσε ἀρκετὸ ἀπὸ τὸ εἶδος αὐτὸ στὰ ἀρχαῖα χρόνια, ὅπως μᾶς λέει ὁ Παιουσνίας, καὶ τὸ χρησιμοποιοῦσανε γιὰ βαφὴ κόκκινη. Ἐπακολοθήσανε λοιπὸν τὴν καλλιέργειά του καὶ στὰ χρόνια τῆς Τουρκίας. Μιὰ καὶ τώρα πιά δὲν καλλιεργεῖται οὔτε κρεμέζι οὔτε καὶ ριζάρι ἄς ἀσχοληθῶ κάπως πιὸ πλατιά γι'

αυτά τὰ δυὸ εἶδη πού χαθήκανε ἀπ' τὴ Βοιωτία. Ὁ Beaujour πού συγκέντρωσε πληροφορίες σὲ κεῖνα τὰ χρόνια (1787 - 1797) μᾶς δίνει ἀρκετὰ γι' αὐτὰ τὰ δυὸ εἶδη. Ἄς ἐξετάσουμε πρῶτα τὸ κρεμέζι, πὸ ἡ λέξη του παράγεται ἀπ' τὴν ἀράπικη «κερμές». Τὸ κρεμέζι τὸ βγάζανε ἀπ' τὰ αὐγὰ κάποιου μικροῦ ἐντόμου πὸ τὰ γεννοῦσε πάνω στὰ πουρνάρια. Τὸ ἐντομο αὐτὸ δὲν σερνότανε πάνω στὰ πουρνάρια ὅπως ἡ κάμπια ἀλλὰ τὰ ἀπομυζοῦσε μὲ μιὰ μικρὴ προβοσκίδα. Τὸ ἀρσενικὸ ἦταν μικρότερο καὶ πιὸ εὐκίνητο ἀπ' τὸ θηλυκὸ. Εἶχε δυὸ φτερά καὶ πετοῦσε ἀπτόμα ὅπως ὁ φύλλος. Τὸ θηλυκὸ τὴν ἀνοιξη πετοῦσε ἀπὸ κλαρί σὲ κλαρί, σὰν ἔφτανε ὁμιως τὸ καλοκαίρι κολλοῦσε σ' ἓνα μέρος τοῦ πουρναριοῦ καὶ κεὶ δεχότανε τὴν ἐρωτικὴ ἐπίθεση τοῦ ἀρσενικοῦ. Ἄφροῦ γεννοῦσε τὰ αὐγὰ του, φύσκωνε ἀρκετὰ κι' ὕστερα φοροῦσε. Τὰ αὐγὰ του εἶχαν χρῶμα κόκκινο ξεθωριασμένο μὲ μικροσκοπικὰ στίγματα βαθυὰ κόκκινα καὶ λαμπερά. Τὰ αὐγὰ αὐτὰ μαζεύανε καὶ τὰ μεταχειρίζονταν γιὰ βαφή.

Τὴν ἄλλη ἀνοιξη ἀρχίζε ἡ συλλογὴ ἀπ' τὰ πουρνάρια, ξεκολλώντας τα ἀπ' τὰ κλαριά μὲ τὰ νύχια. Συνήθως τὴ δουλειὰ αὐτὴ τὴν κάνανε οἱ γυναῖκες. Ἐπειδὴ ἡ πρωῖνὴ ὁρσὶα ὅσο νᾶναι μαλακώνει: κάπως τὰ ἀγκάθια, φροντίζανε νὰ τὰ μαζεύουν πρὶν ἀκόμα θγεῖ ὁ ἥλιος γιὰ νὰ ἀποφεύγουνε τὰ ἀγκυλώματα τοῦ πουρναριοῦ. Ἄφροῦ συγκεντρώνανε μιὰ μεγάλη ποσότητα ἀπὸ αὐγὰ, τὰ δρέχανε μὲ ξύδι γιὰ νὰ φοφήσει ὁ γόνος, γιὰτι ἀλλοιῶς πολὺ φυσικὸ ἦταν σὰν μεγάλωνε λίγο νᾶκανε φτερά, παίρνοντας κοντὰ του καὶ τὸ χρῶμα. Τὰ αὐγὰ τὰ τρίβανε ὕστερα μέσα σὲ σακκιά γιὰ νὰ γίνουν πιὸ γυαλιστερά καὶ τὸ κρεμέζι ἦταν ἔτοιμο.

Ἡ σοδεὶὰ ἐξαρτιώτανε ἀπ' τὴν ἔνταση τοῦ χειμῶνα. Ἡ βαρυχειμωνιά ἦταν καταστρεπτικὴ γιὰτι τὰ μικρὰ αὐτὰ ἐντομα δὲν ἀντέχανε πολὺ στὸ κρύο. Τὴν πιὸ καλὴ ποιότητα τὴν βγάζανε ἀπ' τὰ αὐγὰ πὸ ἄρισκανε σὲ πουρνάρια κοντὰ στὰ παραθαλάσσια μέρη. Μεγάλη παραγωγὴ ἀπὸ κρεμέζι εἶχαν ἡ Δαύλια, τὸ Δίστομο, ἡ Ἀντίκυρα, ἡ παραλλία Διστόμου, ἡ Ἄσκη κι' οἱ Θεσπιές γιὰτι ἀφθονοῦσανε κεὶ οἱ πουρναρόλογοι. Ὁ Sibthorp πηγαίνοντας ἀπ' τὸ Δίστομο στὸ μοναστήρι τοῦ Ὀσίου Λουκά

γράφει: «Χαμπούρναρα φυτρώνουν άφθονα στο μέρος αυτό. Ένας άπ' τους οδηγούς μας μου έφερε ένα κόκκινο κολλημένο σε ένα κλαδί του δέντρου. Όταν το ζούλησα στα δάκτυλά μου έβγαλε μια πολλή δμερφη κόκκινη μπογιά. Ο κόκκος αυτός βρίσκεται γενικά στα φύλλα και στα κλαριά του πουρναριού». Ο Sibthorp από άγνοια δέν άναφέρει ότι ήταν κρεμέζι.

Ο Hughes άφιερώνει κι' αυτός μερικές γραμμές για το κρεμέζι: «Η πιό σπουδαία παραγωγή είναι το κρεμέζι, που για την καλλιέργειά του ή γή αυτή πλούσια σε ύγρασία είναι εξαιρετικά κατάλληλη. Στα χαμηλά μέρη του Έλικώνα και του Παρνασσού άκόμα και σε μερικά ψηλώματα, φυτρώνει σε μεγάλη άφθονία το πουρνάρι. Άπ' τὰ μικρά του βαλανίδια παίρνουν το έντομο που δίνει την ωραιότερη κόκκινη βαφή και σχεδόν 6.000 δκάδες άπ' το πολύτιμο αυτό πράμα μαζεύεται κάθε χρόνο κι' ή άξία του είναι 30.000 γρόσια».

Το είδος αυτό για την περιφέρεια της Λειβαδιάς ήταν ένα άπ' τὰ πιό καλά της εισοδήματα. Κατά το Beaujour «ή περιοχή της Λειβαδιάς που έχει άκτίνα 6 - 7 λεύγεσ γύρω άπ' την πόλη, δίνει περίπου κάθε χρόνο 6.000 δκάδες χρώμα κόκκινο. Ξοδεύουν 2.000 δκάδες στα έργοστάσια ύφασμάτων θαμπακερών. Κάνουν έξαγωγή 4.000 δκάδων στη Γαλλία και στην Ίταλία. Οί Μαρσεγιέζοι το μεταπουλάνε στην Τύνιδα που το μεταχειρίζονται οί ιθαγενείς για να βάφουν τὰ φέσια. Η δκά πουλιέται 6 - 7 γρόσια, άπ' όπου άποδείχεται ότι άπό το κόκκινο αυτό ή Λειβαδιά έχει 25 - 30.000 γρόσια κάθε χρόνο».

Άς δοϋμε τώρα το ριζάρι, άκολουθώντας και πάλι το πολύτιμο βιβλίο του Beaujour. Οί Άνατολίτες το λέγανε «άλη—ξάρι» και οί Ρωμιοί «κοκκινόριζο». Το ριζάρι της Λειβαδιάς ξεχώριζε άπ' το Εύρωπαϊκό στ' ότι ό κορμός του ήταν πιό λεπτός. Το σπέρνανε γενικά σ' όλα τὰ χωράφια μὰ την πιό καλή άπόδοση την δίνανε οσα είχαν άμμο ή κοκκινόχωμα και τὰ βαλοτόπια. Γι' αυτό το λόγο το περισσότερο και το καλύτερο γινότανε στην Κωπαΐδα, Κάπραινα, Όρχομενό και σε λίγα χωριά της Θήβας. Τὰ χωράφια για να σπείρουν το ριζάρι τὰ καλλιεργού-

σαν δπως και στο σιτάρι. Το σπόρο τον ρίχνανε μέσα σ' αυλάκια, πηχτό, κάνοντας χαντάκια. Τα αυλάκια αυτά τα χωρίζανε με στενά δρομάκια. Το σπέρνανε κατά το Φλεβάρη με Μάρτη, κι' όταν το φυτόρο έφτανε σε φήλωμα 0,90 μετρ., τότε γέρνανε τον κορμό του και τον σκεπάζανε με χώμα, τον «παραχώνανε». Αυτό το έπαναλαμβάνανε κάθε χρονιά όταν το φυτόρο άπολούσε καινούργιες ρίζες.

Η συγκομιδή του γινότανε στον τέταρτο ή στον πέμπτο χρόνο, κι' έτσι το φυτό είχε όλο τον καιρό να μεγαλώνει και να άπολάει ρίζες. Η ρίζα του ήταν κεινο που είχε όλη την άξια. Αυτές τις χρησιμοποιούσανε για βαφή. Δίνανε ένα χρώμα κόκκινο στερεό που άντεχε στον ήλιο, στον άγέρα και στο δράσιμο. Τις καθαρίζανε πρώτα καλά με τα χέρια θγάζοντας όλο το χώμα που είχαν άπάνω. Άφου τελειώνανε το καθάρισμα τις δάζανε κάτω άπο ύπόστεγα και τις στεγνώνανε στον άέρα, σε ΐσκιο. Άποφεύγανε τον ήλιο γιατί νομίζανε πως ξεθώριαζε το χρώμα τους. Ο Beaujour κάνοντας σύγκριση με τον τρόπο τής καλλιέργειας του ριζαριού στη Γαλλία και στην Έλλάδα γράφει. «Η μέθοδος τους έχει άλλα πλεονεκτήματα που αυτοί δέν τα ύποπτεύονται: α) το μέρος που περιέχει το χρώμα δέν άπορροφάει στον άέρα μαυρες ουσίες δπως στο φούρνο, β) η ρίζα δέν λιγοστεύει στο στεγνωτήριο παρά κατά $\frac{5}{7}$, ενώ στο φούρνο λιγοστεύει κατά $\frac{1}{8}$. Τα πλεονεκτήματα αυτά είναι πραγματικά κι' άρκετά μεγάλα ώστε να χρησιμοποιούνε τον έλληνικό τρόπο σ' όλα τα μέρη που η ξηρασία του άέρχ τους το έπιτρέπει. Δέν κατάφεραν ποτέ να πείσουν τους ανατολίτες να μεταχειρίζωνται το ριζάρι φρέσκο. Έτσι θα μπορούσαν να σώσουν τις μισές ρίζες χωρίς να χάνανε το χρώμα τους. Υπάρχουν όμως καλλιεργητές που άφήνουν το ριζάρι να μείνει άπ' το στέγνωμα τα $\frac{5}{6}$ του βάρους του. Αυτό το στέγνωμα δέν είναι άρκετό γιατί τότε οι ρίζες δέν στοιβάζονται καλά και κουβαριάζουν, άντι να τρίβονται. Όταν η ρίζα σπάζει με τα δάχτυλα, τότε είναι καλά στεγνωμένη».

Κάθε στρέμμα είχε άπόδοση στα τέσσερα χρόνια περίπου 4.000 δκάδες ρίζες φρέσκες κάπου 600 δκάδες ξερές. Το ξερό

πουλιότανε 30 - 40 παράδες τήν οκά, δηλαδή στα τέσσερα χρόνια έδινε εισόδημα κάθε στρέμμα 600 γρόσια. Σχεδόν τὸ ἴδιο μὲ τὸ σιτάρι. Μὲ τὴ διαφορά ὅτι ριζάρι σπέρνανε χωράφια ποὺ δὲν κάνανε γιὰ σιτάρι καὶ τὸ εἶδος αὐτὸ δὲν ἤθελε τίς φροντίδες ποὺ εἶχε ἡ σιτοκαλλιέργεια. Στὸ βοιωτικὸ κάμπο μαζεύανε 1200 σακκιὰ ξερὸ ριζάρι. Ἐοδεύανε τὰ 700 στὴν Ἑλλάδα, γιὰ τὸ θρῖσκανε φτηνὸ καὶ κάνανε μεγάλη χρῆση γιὰ νὰ θάφουν βαμπακερὰ νήματα. Τὰ ὑπόλοιπα 500 σακκιὰ τὰ κάνανε ἐξαγωγή στὸ Λιθόρνο, στὴν Τεργέστη καὶ στὴ Μασσαλία. Κάθε σακκὶ ζύγιζε 100 οκάδες κι' ἡ οκά πουλιότανε 20 - 25 παράδες. Δὲν ξέρω ὅμως γιὰ ποῖο λόγο ὁ Beaujour τελειώνοντας τὸ κεφάλαιο αὐτὸ γράφει «ὅταν ἀγοράζει κανεὶς ριζάρι στὴν ἀγορὰ τῆς Λειβαδιάς πρέπει νὰ εἶναι πολὺ ἐπιφυλακτικὸς»... Πάντως εἶχαν κι' ἀπ' αὐτὸ τὸ εἶδος οἱ Λειβαδίτες ἕνα πολὺ καλὸ εἰσόδημα.

Ἐνα ἄλλο εἶδος ποὺ ἀπασχολοῦσε πολὺ τὴν ἐπαρχία ἦταν τὰ ἀμπέλια. Ἦταν κι' αὐτὸ ἕνα ὑπολογίσιμο εἰσόδημα. Πρὸ πάντων τὰ καλλιεργοῦσαν στὰ βουνήσια μέρη. Νὰ τί γράφει ὁ Raikes ὅταν περνάει ἀπ' τὴν Ἀράχωβα. «Τὸ κατωφερικὸ αὐτὸ μέρος ἦταν καλλιεργημένο μὲ τόση ἐπιμέλεια ὅση θρῖσκει κανένας μονάχα στὴν Ἑλβετία. Κάθε κομμάτι γῆς ἦταν σκεπασμένο ἀπὸ χαμηλὰ ἀμπέλια καὶ παρατήρησα ὅτι ἐδῶ προσέχουν τὴν παραγωγικὴ γῆ ὅσο σὲ κανένα ἄλλο μέρος τῆς Ἑλλάδας. Τὸ ἀνάβαθο χῶμα κόβεται ἀπὸ κομμάτια βράχου ποὺ βγαίνουν στὴν ἐπιφάνεια κι' ὁ προσεχτικὸς καλλιεργητὴς γιὰ νὰ μὴ χάσει τὸν τόπο μαζεύοντας ἐκεῖ τίς πέτρες ἀπ' τὸ ἀμπέλι του, τίς στοιβάζει σὲ σωροὺς πάνω στοὺς βράχους αὐτούς.... Ἡ Ἀράχωβα εἶναι ὀνομαστὴ γιὰ τὰ κρασιά της. Δοκίμασα σταφύλια (εἶναι Μάρτης ὅταν τὴν ἐπισκέπτεται). Τὰ διατηροῦνε τὸ χειμῶνα γεμίζοντας τὰ σταμνιά, ὅπου τὰ θάζουν μέσα σὲ κρασί. Τὸ τσαμπιά ἦταν ἀραιά, τὸ σταφύλι μαῦρο καὶ χωρὶς ξεχωριστὸ ἀρωμα». Κάνει λάθος ὁ Raikes, μέσα σὲ πετιμέζι διατηροῦσαν τὰ σταφύλια καὶ τὰ ὀνομάζανε «σταφυλαριά». Τὸ Raikes συμπληρώνει ὁ Hughes: «Τὸ χωριὸ τῆς Ἀράχωβας εἶναι ξακουστὸ γιὰ τὰ ἀμπέλια του. Ἡ παραγωγή αὐτῶν τῶν κατοίκων δὲν εἶναι ἀσήμαντη. Ὑπο-

μονετικοί και έργατικοί χτίζουν σὲ διαστήματα πέτρινους τοίχους στὶς πλαγιές τοῦ βουνοῦ γιὰ νὰ ἐμποδίζουν τοὺς χειμάρρους τοῦ χειμῶνα νὰ παρασέρνουν τὸ χῶμα ποὺ εἶναι πολὺ ἐλαφρό. Μεταφέρουν ἀκόμα χῶμα πάνω στὸ βουνὸ ὅπου ἡ φύση δὲν χορήγησε ἀρκετό. Ἡ ὑγεία ἢ εὐχαρίστηση καὶ μιὰ κατάσταση σχετικῆς ἀνεσης ἦταν γιὰ πολὺ καιρὸ ἢ ἀνταμοιβή γιὰ τὰ ἔργα τους. Πολλοὶ ταξιδιωτὲς γράψανε μ' εὐχαρίστηση πολλὰ γιὰ τὴν Ἀράχωθα καὶ τοὺς ἐργατικούς κατοίκους τῆς. Ἀλλὰ σήμερα χάρις στὴν τυραννία τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, αὐτὴ ἡ εἰκόνα ἄλλαξε κι' οἱ φόροι ποὺ τοὺς ἐπέβαλαν ἄρπαξαν τοῦ δυστυχισμένου χωρικοῦ τὶς λίγες οἰκονομίες ποὺ εἶχε κάνει μὲ τὸν ἰδρῶτα τοῦ προσώπου του καὶ ποὺ τὶς φύλαγε γιὰ νὰ διατηρηθεῖ στὰ γηρατειά του.... Ἡ στέγη ποὺ μᾶς σκέπαζε μᾶς πρόσφερε γιὰ φρούτα σταφύλια ποὺ κρέμονταν ἀπὸ τὰ πάτερα, κι' ἦταν ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ τρύγου χωρὶς νὰ ἔχουν ἀλλάξει. Στὸ χωριὸ αὐτὸ βρήκαμε καλὸ κρασί».

Δὲν εἶναι ὑπερβολικὰ τὰ ὅσα γράφουν οἱ Εὐρωπαῖοι περιηγητὲς γιὰ τὴν ἐργατικότητα τῶν Ἀραχωσιτῶν σὲ κείνα τὰ χρόνια. Καὶ οἱ σημερινοὶ ἀκόμα κάτοικοί τους, σὰν ἀπὸ παράδοση, ξακολουθᾶνε νὰ δείχνουν τὴν ἀξιοζήλευτη αὐτὴ δραστηριότητα ποὺ κι' οἱ πρόγονοί τους.

Στὸ κρασί κείνου τοῦ καιροῦ οἱ γνώμες ἦ καλύτερα τὰ γοῦστα μοιράζονται. Ἐνῶ οἱ δυὸ πιδὸ πάνω Εὐρωπαῖοι τὸ βρῖσκανε καλὸ ἄλλοι διαφωνοῦσαν. Γράφοντας γενικὰ γιὰ τὰ κρασιὰ τῆς Λειβαδιᾶς ὁ Dodwell λέει: «Τὸ κρασί εἶναι ἀφθονο, ἀλλὰ κακῆς ποιότητος. Μιὰ ὀκτὼ ρετσίνοι ἀνακατεύεται σὲ κάθε βαρέλι.... Δὲν διστάζω νὰ θεδαλιώσω ὅτι ἡ συτυφὴ μύρα τῆς Ἀγγλίας εἶναι προτιμώτερη παρὰ τὸ ρετσίνατο ποτὸ τῆς Ἑλλάδας...» Κι' ὁ Cockerell στὸ τραπέζι ποὺ τοὺς ἔκανε ὁ Λογοθέτης ὅταν περᾶσαν ἀπ' τὴ Λειβαδιὰ γράφει ὅτι «ἤπιαμε πολλὰς ὀκάδες ἀπὸ ἓνα ἄσχημο κρασί».

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1700 γίνεται μιὰ ἀναστάτωση στὴν καλλιέργεια τῆς περιφέρειας Λειβαδιᾶς. Τότε γιὰ πρώτη φορὰ φέρνουν ἀπ' τὴ Μακεδονία θαμπακόσπορο κι' ἐπιδίδονται στὴν καλ-

λιέργεια του βαμπακιού. Τα περισσότερα χωράφια που χρησιμοποιούσανε για ρύζι και ριζάρι, τα σπέρνανε πιά βαμπάκι. Η καλλιέργεια του φυτού αυτού γινότανε τότε σχεδόν όπως και σήμερα. Κείνη που διάφερε αρκετά ήταν η επεξεργασία κι' η συσκευή του. άξιζει να ριζούμε μιὰ πρόχειρη ματιὰ βασισμένοι στὸν Beaujour. Ἐφοῦ γινότανε ἡ συλλογή ἔπρεπε ὕστερα νὰ τὸ καθαρίσουν ἀπ' τὸ σπόρο. Ἐκκοκιστήρια δὲν ὑπῆρχαν. Χρησιμοποιούσαν ἕνα περιέργο μηχανήμα γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό: Δυὸ κυλίνδρους μὲ διάμετρο περίπου 0,05 μετρ. τοποθετημένους ὀριζόντια τὸν ἕνα πάνω στὸν ἄλλο σὲ ἀπόσταση λίγων χιλιοστών τοῦ μέτρου. Ἦταν καμωμένο ἀπὸ σκληρὸ ξύλο καὶ στηριζότανε σὲ δυὸ ὀρθια ξύλα πού ὀρίσκονταν καρφωμένα πάνω σ' ἕνα μικρὸ τραπέζι. Τὸ τραπέζι αὐτὸ ἦταν χαμηλὸ καὶ τὸ τοποθετούσανε πάνω στὰ πόδια τους. Μὲ τὸ ἕνα χέρι γυρίζανε τὴ μανιβέλλα πού στριφογύριζε τοὺς δυὸ κυλίνδρους, καὶ μὲ τὸ ἄλλο σπρώχνανε τὸ θαμπάκι πρὸς τοὺς κυλίνδρους. Ἔτσι περνοῦσε τὸ καθαρὸ θαμπάκι πού ξετυλιγόταν ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά κι' ὁ θαμπακόσπορος ἔμενε γιατί ἡ κοντινὴ ἀπόσταση τῶν δυὸ κυλίνδρων δὲν τὸν ἄφηνε νὰ περάσει. Αὐτὸ ἦταν τὸ ἀρχικὸ τους ἐκκοκιστήριον ποῦμοιαζε μὲ τὶς γνωστὲς «ἀνεμοδοῦρες». Ἐστερα καθαρίζανε τὸ θαμπάκι κι' ἀπ' τὶς ἄλλες ξένες οὐσίες. Τὸ θάζανε σὲ μεγάλα καλαμῆνια κόνικα, στρογγυλά, καὶ τὸ χτυπούσανε ἀνακατευτόνάς το. Ἔτσι δὲν ἀπόμεινε καμμιά ξένη οὐσία καὶ καθαρίζόταν ὀλότελα. Ἐστερα τὸ κάνανε «μπαλότα», τόπια. Τὸ καθ' ἕνα ζύγιζε 700-800 δράμια καὶ τὰ δένανε σταυρωτὰ μὲ χόρτο πού δὲν ἔπρεπε νὰ ζυγίξει περισσότερο ἀπὸ 20 δράμια. Τα ἔξηγτα τόπια τὰ κάνανε μιὰ μπάλα, καὶ ζύγιζε ἡ κάθε μιὰ περίπου 100 ὀκάδες καθαρὸ βαμπάκι.

Τὸ θαμπάκι χωρίζανε σὲ πέντε ποιότητες: τὸ τσεσμέ (tchezmé) τὸ οὔσουρ (ouchour), τὸ καντάρ (cantar) τὸ ταξίλι (taxili) καὶ τὸ σειρά (cira). Τὸ τσεσμέ εἶναι κείνο πού θγάζανε ἀπ' τὴν καρδιά τοῦ καρυδιοῦ. Τὸ οὔσουρ ἐρχόταν ὕστερ ἀπ' τὸ τσεσμέ, κι' ἦταν κείνο πού διέλεγαν οἱ ἀγάδες ἀπ' ὄλα τὰ θαμπάκια τοῦ χωριοῦ. Τὸ καντάρ, ἦταν ὅσο μάζευαν οἱ ἀγάδες ἀπ' τὰ κτήματά τους. Ἦταν ὅπως καὶ τὸ οὔσουρ, γιατί τὰ κτή-

ΑΝΤΡΟΓΥΝΟ ΤΗΣ ΛΕΙΒΑΔΙΑΣ

H. BELLE

ματα πού τὸ θγάζανε τὰ καλλιεργοῦσαν μὲ προσοχὴ κι' ἦταν καλὰ ἐκκοκισμένο. Τὸ ταξίλι ἦταν κείνο πού ἀφηναν οἱ Ἕλληνες γιὰ φόρο στὶς κοινότητες καὶ νὰ πληρώνονται τὰ χρέη πρὸς τὸν κατακτητὴ. Ὅλα τὰ ἄλλα θαμπάκια ἀνακατεύονταν μαζί κι' ἀποτελοῦσαν τὴν ποιότητα τῆς σειρᾶς ἢ τὸ κοινὸ θαμπάκι.

Ἡ τιμὴ τοῦ ἐκκοκισμένου θαμπακιοῦ ἦταν 80-160 ἄσπρα, ἀνάλογα μὲ τὴν ποιότητα, καὶ τὸ ἀκόκκιστο πουλιόταν 1 γρόσι τὴν ὀκά.

Τὰ σουλτανικὰ δικαιώματα στὸ θαμπάκι—τὸ «bedeat»— ἦταν ἓνα ἄσπρο τὴν ὀκά καὶ 1)2 ἄσπρο πλήρωναν γιὰ τελωνειακὸ δασμὸ.

Τὸ κέρδος ἀπ' τὸ καινούργιο εἰσόδημα ἦταν ἀρκετὰ μεγάλο. Ἔδινε τὸ κάθε στρέμμα 200-250 ὀκάδες δηλαδὴ 200-250 γρόσια, ἐνῶ σὲ σιτάρι ἔδινε μονάχα 100-150 γρόσια. Αὐτὸ στάθηκε ἀφορμὴ σύντομα ἢ καλλιέργειά του νὰ ξαπλωθεῖ καὶ νὰ παραμεριστεῖ κάπως τοῦ ριζαριοῦ καὶ τοῦ ρυζιοῦ. Πολὺ περισσότερο γιὰ τὸ τελευταῖο πού τόσο βοηθοῦσε στὴν ἀνάπτυξη τοῦ κουνουριοῦ. Σὲ λίγο ἦταν τόση ἢ ἐσοδεία πού δὲν ἀρκοῦσε μονάχα γιὰ τὶς ἀνάγκες τους ἀλλὰ κάνανε καὶ ἐξαγωγή στὸ ἐξωτερικὸ. Ὁ Hobhouse τὸ ἀναφέρει στὸ βιβλίο του στὴ συζήτησή του μὲ τὸ Γιαννάκη Λογοθέτη. Καὶ μάλιστα οἱ λογαριασμοὶ εἶχαν παραξενέψει τὸν ἄρχοντα, γιὰτὶ ἦταν λογαριασμένοι σὲ ἀγγλικὲς λίρες καὶ τὰ κέρδη τοῦ φαίνονταν ἀσήμαντα.

Οἱ καλλιεργητὲς τότε δὲν ἀπολαμβάνανε τοὺς κόπους τους ὅσο ἔπρεπε. Ἐξὸν ἀπ' τὸν κίνδυνο πού εἶχαν ἀπ' τὶς θεομηνίες, ἦταν κι' ἡ πλεονεξία τοῦ δυνάστη. Κάθε τόσο, κάτι θὰ ἄρπαζε ἀπ' τὰ γεννήματα. Ὁ Rouqueville μᾶς δίνει ἓνα χαρακτηριστικὸ κομμάτι: «Ἡ Πόρτα παραχωρεῖ ἓνα ὠρισμένο ἀριθμὸ περιοχῆς στοὺς πασάδες τῆς γιὰ τὴ συντήρησή τους, παραχωρεῖ κι' ἄλλες ἐσόδια. Τῆς Λειβαδιάς ἢ περιοχῆ, εἶναι ἓνα κτῆμα τοῦ σουλτάνου μὲ τίτλους βασιλικούς, καὶ δὲν ἔχει τὶς ἐνοχλήσεις τοῦ ταμία καὶ τοῦ ἐνοικιαστῆ τῶν δημοσίων φόρων. Ἡ περιοχὴ τῆς εἶναι πολὺ γόνιμη ἀλλὰ δὲν γεννοῦσε τὴν πλεονεξία τῶν πασάδων πού τὴν περιτριγυρίζουν. Ἐκτεθειμένη ἢ περιφέρεια στὸ

πέρασμα τῶν πασάδων, τῶν carigi-bachis, καὶ βλέποντας νὰ ζυγῶναι στοὺς λόφους τοὺς ὁ καπετὰν-πασᾶς, οἱ Βοιωτοὶ ἔπρεπε νὰ δώσουν τὰ ἀναγκαῖα ἢ νὰ ξαγοράσουν τὴν τιμὴ τῆς ἐπίσκεψης του. Ὁ ἔρχομὸς ἐνὸς μπίμπαση, ποὺ εἶναι ἓνα εἶδος ἐπιθεωρητῆ κεφαλῆ χιλίων ἀντρῶν, τὴ δαπάνη του πρέπει νὰ χορηγήσει κανένας ὅπως νᾶχουν τὰ πράματα, κι' ἂν δὲν εἶναι 50 ἀντρες ἢ ἀκολουθία κι' οἱ ὑπάλληλοι τῆς Κυβέρνησης εἶναι πολὺ φοβεροὶ γιὰ τοὺς κατοίκους, παρὰ τὸ χαλάζι κι' οἱ ἀκρίδες, συνηθισμένες μάλιστα αὐτῆς τῆς ἐπαρχίας». Καὶ τὶς ἐπισκέψεις αὐτὲς πλήρωναν οἱ ἀγρότες.

Μιά κι' ὁ Rouqueville γράφει ὅτι οἱ ἀκρίδες ἦταν «συνηθισμένες μάλιστα» τῆς περιφέρειας, νομίζω ὅτι πρέπει νὰ παραθέσω ἐδῶ ἓνα περιστατικὸ ποὺ συνέβηκε στὰ 1801 καὶ μᾶς τὸ δίνει ὁ Dodwell: «Αὐτὸ τὸ μέρος (ἢ Λειβαδιά) καθὼς καὶ τὰ περισσότερα μέρη τῆς Ἑλλάδας, μολύνονται ἀπὸ ἀκρίδες ποὺ καταστρέφουν ἓνα μεγάλο μέρος ἀπ' τὰ προϊόντα τῆς χώρας. Ἄγαν πάνε ὁμως ξεχωριστὰ τὶς θαμπακιές. Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1801 ἔλόκληρη ἢ παραγωγὴ τῆς χώρας καταστράφηκε ἀπὸ μυριάδες ἀπὸ τούτους τοὺς δυνατοὺς καταστροφεῖς. Ἡ ποσότητα ἀπ' τὶς ἀκρίδες ποὺ σκοτωθῆκαν κι' ὁ τρόπος ποὺ ἔγινε, εἶναι πολὺ περίεργος. Τὸν παραθέτω πῶς κάτω ὅπως τὸν ἔμαθα ἀπ' τὸ Λογοθέτη ποὺ εἶχε ἀναλάβει ὁ ἴδιος τὴ δουλειὰ αὐτῆ.

Ἵστερα ἀπὸ ἀνώφελες προσπάθειες νὰ τὶς καταστρέψουν βάζοντας δηλαδὴ φωτιά στὰ δέντρα καὶ στὸ γρασίδι τὰ σκεπασμένα ἀπ' τὸ σμῆνος τοὺς, ἓνας τρόπος πολὺ εὐκόλος ἐφαρμόστηκε μὲ καλὰ ἀποτελέσματα. Πρὶν ἀρχίσουν οἱ μεγάλες ζέστες καὶ πρωτοῦ οἱ ἀκρίδες ἀποχτήσουν μεγάλη δύναμη κι' ἐνεργητικότητα οἱ κάτοικοι ἐγῆκαν ἔξω στὰ χωράφια σὲ ὀμίλους πολυἀριθμούς, κι' ἐνῶ ἄλλοι ἀπλωναν μεγάλα πανιά πάνω στὴ γῆ, ἄλλοι κουνούσανε τὰ δέντρα καὶ τὰ χόρτα στὰ ὁποῖα εἶχαν καθῆσει. Οἱ ἀκρίδες πέφτανε σὲ μεγάλες μάζες πάνω στὰ πανιά, καὶ τὶς ἄφηναν ἢ νὰ μαζευτεῖ ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ αὐτές, καὶ τότε τυλίγανε τὰ πανιά καὶ τὶς σπάζανε κι' ἀφοῦ τὶς βάζανε σὲ μεγάλους σάκκους τὶς φέρνανε στοὺς Ἑλληνας προύχοντες, ποὺ πλήρωναν

4 παράδες για κάθε δκά. Ὅγδοντα χιλιάδες δκάδες ἀπ' αὐτὰ τὰ καταστρεπτικά ἔντομα πιαστήκανε κατὰ τὴν ἀνοιξη καὶ σ' ἓνα πρωτὶ πού εἶχε μαυρίσει ὁ οὐρανὸς ἀπ' αὐτὸ τὸ ζωντανὸ σύγνεφο ὄχτῳ χιλιάδες δκάδες. Ὁ κόσμος νόμισε ὅτι οὔτε μιὰ ἀκρίδα δὲν ἔμεινε στὴ χώρα. Οἱ λίγες πού γλυτώσανε φαγωθήκαν ἀπ' τοὺς πελαργούς. Οἱ παπάδες τῆς Λειβαδιᾶς δὲν ἦταν εὐχαριστημένοι πού καταστραφήκανε οἱ ἀκρίδες γιατί λέγανε ὅτι τις εἶχε στείλει ὁ Παντοδύναμος τιμωρία γιὰ τις ἁμαρτίες τοῦ λαοῦ».

Κι' ἀπ' τὰ ἀγριογούρουνα ἄμως πού ζούσανε μέσα στὶς καλαμιές τῆς Κωπαΐδας τότε, τὰ γεννήματα ἀποδεκατίζονταν. Μέσα σὲ μιὰ βραδυὰ ὀλόκληρα χωράφια θερίζονταν ἀπ' αὐτά. Οἱ ἀγρότες δὲν μποροῦσαν εὐκολὰ νὰ ἀπαλλαγοῦνε ἀπ' αὐτὸ τὸ θερίο. Μερικὲς φορὲς ἄμως πού καταφεύγανε πολλὰ ἀγριογούρουνα μέσα στὶς καλαμιές, καὶ τὰ ἀνακαλύπτανε οἱ χωριάτες θάζανε φωτιὰ καὶ τότε τὰ βρῖσκανε ὀλότελα ἀπανθρακωμένα ὕστερ' ἀπ' τὸ σβύσιμο τῆς φωτιᾶς.

Ὅπως ἀποδείχεται λοιπὸν οἱ ἐχθροὶ στὴ γεωργία τότε δὲν ἦταν ἓνας καὶ δυὸ κι' ὄχι μικροί. Μ' ὄλ' αὐτὰ ἄμως οἱ γεωργοὶ δὲν ἀπογοητεύονταν καὶ κάθε χρόνο αὐξάνανε τὴ σοδειὰ τους.

Ἐνας μεγάλος συντελεστής στὰ εἰσοδήματα τῆς περιφέρειας ἦταν κι' ἡ κτηνοτροφία, καὶ πρὸ πάντων τὰ πρόβατα. Στὰ ὄρεινὰ μέρη μὰ καὶ σ' αὐτὰ τὰ καμπίσια εἶχανε μεγάλα κοπάδια ἀπ' αὐτὰ κι' οἱ κτηνοτρόφοι κερδίζανε ὄχι λίγα. Ἐξὸν ἀπ' τὰ γαλακτερά κατασκευάσματα πού κάνανε, τὰ πρόβατα τοὺς δίνανε τόσο μαλλὶ πού ὄχι μονάχα νὰ εἶναι ἀρκετὸ γιὰ τις ἀνάγκες τῆς περιφέρειας ἀλλὰ νὰ κάνουν κι' ἐξαγωγή. «Τὸ πρόβατο τῆς Λειβαδιᾶς εἶναι πολὺ πιὸ ἁμωρφο ἀπ' τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Μακεδονίας. Εἶναι μεγαλύτερο καὶ δυνατώτερο. Τὸ μαλλὶ του εἶναι ἐξαιρετικὰ σγουρὸ, ἀλλὰ μεταξωτὸ κι' ἀπαλό... Ἡ θέα τῆς Λειβαδιᾶς εἶναι θελκτικὴ, ἀπ' τὴν ποικιλία πού ἔχει ἀπ' τοὺς λόφους, τὶς κοιλάδες, τὶς λίμνες καὶ τὰ ποταμάκια. Τὸ τριφύλλι καὶ τ' ἄλλα κτηνοτροφικὰ φυτὰ, φυτρώνουν ὡς τὴν παραλία κι' ὄλοι οἱ λόφοι εἶναι στολισμένοι μὲ ἀρωματικὰ φυτὰ. Παντοῦ τὸ ζῶο βρῖσκει τὶς καλύτερες βοσκὲς καὶ τὸ πιὸ ἀνακατεμένο κλίμα.

Τὰ βοσκοτόπια τῆς Οἴτης καὶ τοῦ Παρνασσοῦ ἀξίζουσιν ἀκόμα περισσότερο ἀπ' τὶς γειτονικὰς περιφέρειαι. Τὰ πρόβατα ποὺ ζοῦνε σ' αὐτὰ τὰ βουνά, δύνουν κρέας πρὸ λεπτὸ καὶ μαλλιά ὠραιότερα». Αὐτὰ ἀναφέρει ὁ Beaujour κι' ὁ Dodwell φεύγοντας ἀπ' τὴ Χαιρώνεια γιὰ νὰ πάει στὴ Λειβαδιά γράφει ὅτι ὁ δρόμος τοῦ «περνοῦσε ἀπὸ μιὰ ἁμορφῆ καὶ πράσινη πεδιάδα ποὺ βόσκανε πολυάριθμα κοπάδια ἀπὸ πρόβατα» καὶ πρὸ κάτω: «Κατὰ τὸ τέλος τοῦ φθινόπωρου οἱ τσοπάνηδες δάζανε φωτιά στὰ ψηλά καλάμια καὶ στὰ ἄφθονα ἀγριόχορτα ποὺ φυτρώνουν στὶς ὄχθες τῆς λίμνης (Κωπαΐδας) ὅπου ὕστερα φύτρωνε μιὰ πλούσια βοσκὴ γιὰ τὰ κοπάδια τους».

Δυστυχῶς οἱ δυὸ αὐτοὶ Εὐρωπαῖοι, εἶναι οἱ μοναδικὰς πηγὲς γιὰ τὴν κτηνοτροφία κείνου τοῦ καιροῦ.

Ἡ μεγάλη παραγωγὴ ποὺ εἶχε ἡ περιφέρεια αὐτὴ σὲ διάφορα εἶδη στάθηκε ἀφορμὴ νὰ ἀναπτυχθεῖ ἓνα ἐξαιρετικὸ ἐμπόριο στὴν πρωτεύουσα. «Ἡ Λειβαδιά ἐμπορεύεται χοντρικῶς ὑφάσματα ἀπὸ μαλλὶ ποὺ τὸ βιομηχανοποιεῖ, σιτάρι καὶ ρύζι ποὺ προμηθεύει ὅλη τὴν Ἑλλάδα» γράφει ὁ Spon ποὺ πέρασε ἀπὸ κεῖ στὰ 1676 κι' ὁ σύντροφός του Wheler: «Τὸ ἐμπόριό τους εἶναι μάλλινα ὑφάσματα ἐγχώρια καὶ ρύζι καθαρισμένο καὶ ξεφλουδισμένο ποὺ τὸ δουλεύουν στοὺς μύλους τοῦ ποταμοῦ καὶ τὸ πουλᾶνε στὴ γύρω χώρα».

Μὲ τὸν καιρὸ ὅμως οἱ ποσότητες τῆς παραγωγῆς ἦταν τόσο μεγάλες ποὺ δὲν περιώριζαν τὶς ἐμπορικὰς συναλλαγὰς μονάχα στὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ κάνανε κι' ἐξαγωγὴν στὸ ἐξωτερικόν. Μᾶς τὸ βεβαιώνουν διάφορες πηγὲς πρὸ ἀποσπάσματα παραθέτω: «Γίνεται εἰς αὐτὴ (Λειβαδιά) μιὰ ἀξιόλογηπραγματεία εἰς μαλλιά, σιτάρι ρύζι κλπ. τὰ ὅποια χορηγεῖ εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος καὶ ξένων τόπων», γράφει ὁ Κωνσταντᾶς. Ὁ Dodwell. «Τὸ κυριώτερον ἐμπόριον τῆς Λειβαδιάς εἶναι τὸ θαμπάκι καὶ τὸ κρεμέζι καὶ κάθουν ἐξαγωγὴν στὴν Τεργέστη, στὴ Βενετία, στὴ Γένοβα

κάποτε δὲ καὶ στὴν Ἑγγλία». Κι' ὁ Holland. «Τὸ ἐμπόριο τῆς Λειβαδιᾶς καὶ τῆς γύρω χώρας εἶναι μεγάλο καὶ στέλνεται κυρίως ἀπ' τὸν Κορινθιακὸν κόλπον. Οἱ Ἕλληνες ἔμποροι τῆς Λειβαδιᾶς πραγματοποιοῦνε μεγάλα κέρδη ἀπ' τὸ ἐμπόριο τῶν προϊόντων τῆς γῆς τους κι' εἶναι ὀνομαστοὶ γιὰ τὰ πλοῦτη καὶ τὴν ἱκανότητά».

«Πολὺ σιτάρι φορτώνεται γιὰ τὸ ἐξωτερικὸν στὸ λιμάνι τῶν Σαλώνων» γράφει ὁ Hughes κι' ὁ Hobhause ὅτι φορτώνανε βαμπάκι καὶ λάδι γιὰ τὸ Λονδίνο.

Ὁ Emerson μᾶς λέει ὅτι βαμπάκι, δέρματα, μαλλιά καὶ σιτάρι εἶναι τὰ εἶδη ποῦ τὰ γαλαξειδιώτικα καράβια φορτώνανε ἀπ' τὴν σκάλας τῆς Ἰτιάς καὶ Ἀντίκυρας, ναυλωμένα ἀπ' τοὺς ἐμπόρους τῆς Λειβαδιᾶς γιὰ ἐξαγωγὰς στὸ ἐξωτερικόν. Τὰ δυὸ αὐτὰ μικρὰ λιμάνια, ἡ σκάλα τῶν Σαλώνων καὶ τὰ Ἄσπρα Σπίτια—ὅπως λέγανε τὴν Ἰτιά καὶ τὴν Ἀντίκυρα—γίνανε μεγάλοι συντελεστὲς στὴν ἐμπορικὴν κίνηση τῆς Λειβαδιᾶς.

Τὰ κυριώτερα εἶδη ποῦ κάνανε ἐξαγωγὴ τότε ἦταν: τὸ κρεμῆσι ποῦ τὸ στέλνανε στὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἰταλία. Βγάζανε περὶ τὴν 4.000 ὀκάδ. κι' εἶχαν εἰσόδημα κοντὰ 30.000 γρόσια. Ριζάρι κάνανε ἐξαγωγὴ περίπου 50.000 ὀκάδ. στὸ Λιβόρνο, τὴν Τεργέστη καὶ στὴ Μασσαλία καὶ τὸ πουλοῦσαν 20-25 παράδες τὴν ὀκά. Σιτάρι κάνανε καὶ σ' αὐτὸ ἐξαγωγὴ ὅπως ἀναφέρει κι' ὁ Hughes καὶ στὰ 1805 στείλανε στὸ ἐξωτερικόν 250.000 ὀκάδ. Βαμπάκι, ρύζι καὶ μαλλιά κάνανε ἀκόμα ἐξαγωγὴ σὲ μεγάλες ποσότητες χωρὶς ὅμως νὰ γνωρίζουμε πόσο ἀκριβῶς. Τὸ εἰσόδημα ἀπ' τὴν ἐξαγωγὰς στὸ ἐξωτερικόν ποῦ κάνανε τὸ 1805 ἐκτιμήθηκε σὲ 130.000 λίρες. Ποσὸν καταπληκτικόν καὶ γιὰ τότε καὶ γιὰ σήμερα.

Τὸ ἐξαγωγικόν αὐτὸ ἐμπόριο στάθηκε ἀφορμὴ ἢ Λειβαδιὰ νὰ γίνῃ «κέντρο ἑνὸς ἐμπορίου ἀρκετὰ σημαντικοῦ» κατὰ τὸν Depping, καὶ νὰ ἀποκτήσῃ τόσο μεγάλη ἐμπορικὴν κίνηση ποῦ οὔτε τὰ Γιάννενα δὲν εἶχαν.

Οἱ ἔμποροι τῆς Λειβαδιᾶς ἐφαρμόζανε τὸ ἀνταλλαχτικόν ἐμπόριο, τὸ σημερινόν «κλήριγκ», καὶ τὰ καράβια ἐπιστρέφοντας,

ξεφορτώνανε τὸ καινούργιο ἐμπόρευμά τους ἀπ' τὸ ἐξωτερικόν, ἀντάλλαγμα στοὺς Λειβαδίτες ἐμπόρους. Σχεδὸν ὅλη ἡ Ρούμελη προμηθεύονταν ἀπ' τὴ Λειβαδιά ὠρισμένα εὐρωπαϊκὰ εἶδη.

Κάθε Σάββατο πρωῖνόν, οἱ περίγυρα χωριάτες φέρνανε τὰ προϊόντα τους στὴ Λειβαδιά καὶ στὴν πλατεῖα τῆς σημερινῆς Μητρόπολης—ἀπὸ τότε ἔμεινε τὸ ὄνομα Σταροπάζαρο—γινότανε ἀγορά. Αὐτοῦ συχνάζανε ἔμποροι ἀπ' ὅλη τὴ Ρούμελη καὶ κεῖ κανονίζοντανε οἱ τιμὲς τῶν εἰδῶν. Ἦταν τὸ ρουμελιώτικο ἐμπορικὸν χρηματιστήριον.

Μὲ τὴν ἔκταση ὅμως ποὺ πῆρε ἡ καλλιέργεια τοῦ βαμπακιοῦ, ξαπλώθηκε καὶ τὸ ἐμπόριόν του. Οἱ Λειβαδίτες ἔμποροι τὸ βρήκανε ἕνα ἀπ' τὰ πιδὸ προσοδοφόρα ἐμπόρια. Τὸ συγκεντρώνανε ἐκκοκισμένον ἢ κι' ἀκκόκιστο αὐτοῖ ἀπ' τοὺς γεωργοὺς κι' ὕστερα τὸ στέλνανε σὲ διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος ἢ τῆς Εὐρώπης.

Σώζεται σὲ χέρια συμπατριώτη Λειβαδίτη, ἕνα ἐταιρικὸν συμφωνητικὸν ἐμπόρων ποὺ μᾶς δίνει ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ τὸ τότε ἐμπόριον. Ἔχει γίνεαι δυὸ μῆνες πρὶν ἀπ' τὴν Ἐπανάσταση. Νομίζω ὅτι ἔχει τὴ θέση του ἐδῶ καὶ γι' αὐτὸ τὸ δημοσιεύω ὀλόκληρον.

«Διὰ τοῦ παρόντος συμφωνητικοῦ γραμματος, δῆλον γίνεαι ὅτι ὁ κύρ Μανωλάκης Σπυρίδωνος καὶ κύρ Λινάρδος Πασπάλης καὶ Κωνσταντῆς Τσάκαλος ἐσυμφώνησαν ἀναμεταξύ των καὶ ἔκαμαν κομπανίαν βαμπακιῶν Λεβαδείας ὡς τὸν ἀκόλουθον τρόπον.

Ὁ μὲν κύρ Μανωλάκης νὰ βάλῃ καπιτάλια γρόσια 16.000 : ἦτοι δεκαεὶς χιλιάδες, ὁ δὲ κύρ Λινάρδος γρόσια 2.000 : δύο χιλιάδες συμποσούμενα ὅλα εἰς γρόσια 18.000 : ἦτοι δεκαοκτὼ χιλιάδες, ἐπὶ συμφωνίᾳ, ὅπου ὁ μὲν κύρ Λινάρδος νὰ εἶναι ντιρετόρος αὐτῆς τῆς κομπανίας, καὶ νὰ ἔχη τὸ βάρος εἰς τὸ νὰ ἀγοράσῃ βαμπάκια παστρικά Λεβαδείας μὲ τὸν σπόρον τους, ἄβγαλτα εἰς τὰ καλύτερα παζάρια ὅπου ἤθελαν ἡμπορέση καὶ τὰ ζυγιάζῃ καλὰ καὶ νὰ τὰ μαγαζινιάρῃ, ὁμοίως καὶ νὰ τὰ

ἐβγάλη ἀπὸ τὸν σπόρον καὶ νὰ τὰ κάμη μπαλότα καὶ τὰ ἔξοδα
 ὄλα, δόσιν δηλαδὴ διὰ νοῖκι μαγαζιου καὶ δουλευτικά βγαλιά-
 δων, καὶ σάκκων καὶ κάθε ἄλλου πράγματος ὅσον ἤθελεν κάμη
 χρεῖαν διὰ τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῶν τῶν βαμπακιῶν νὰ γίνωνται
 ὄλα ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω καπιτάλια, μὲ χέρι τοῦ κύρ Λινάρδου, μὲ
 δευτέρι καὶ λογαριασμὸν παστρικόν, ὁ δὲ Κωνσταντῆς Τσάκα-
 λος νὰ φροντίζη καὶ αὐτὸς μὲ τὸν κύρ Λινάρδον διὰ τὴν
 ἀγορὰν τῶν βαμπακιῶν αὐτῶν καὶ νὰ στέκεται ἐπάνω εἰς τὸ
 ζύγι νὰ παρατηρῇ τοὺς βγαλιτάδες, τὸ μαγαζι καὶ νὰ κάμην κάθε
 ὑπηρεσίαν διὰ τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῶν τῶν βαμπακιῶν ὑπὸ τὴν
 ὁδηγίαν τοῦ κύρ Μανωλάκη καὶ κύρ Λινάρδου καὶ ἀφ' οὗ γέ-
 νουν τὰ βαμπάκια ἔτοιμα εἰς τόσα μπαλότα νὰ πωλοῦνται μὲ
 τὴν θέλησιν τῶν δύο καπιταλιστῶν, τόσον τὰ βαμπάκια ὅσον
 καὶ ὁ σπόρος καὶ πρῶτον νὰ πηγαίνουν τὰ καπιτάλια τῶν δύο
 ἀνωτέρω, κύρ Μανωλάκη καὶ κύρ Λινάρδου καὶ ἂν δώσουν κέρ-
 δος, τὸ κέρδος αὐτὸ νὰ μοιράζεται εἰς τοὺς τρεῖς καὶ ὁ μὲν
 Κωνσταντῆς νὰ πέρηη πρὸς ὀκτὼ τὰ ἑκατὸν ἀπὸ τὸ κέρδος ὅλον,
 ὁ δὲ κύρ Λινάρδος πρὸς τριάντα καὶ μισὸ τὰ ἑκατόν, ὁ δὲ κύρ
 Μανωλάκης πρὸς ἑξήντα ἓνα καὶ μισὸ τὰ ἑκατό, καὶ πάλιν ἔαν
 (ὁ Θεὸς μὴν τὸ δώσῃ) ἤθελαν δεῖξῃ τὰ βαμπάκια ζημίαν, νὰ
 πλερώνουν τὴν ζημίαν ὁ καθ' εἰς μὲ τὸν ἴδιον τρόπον ὅπου ἤθε-
 λαν μοιράζῃ τὸ κέρδος ὡς ἀνωτέρω καὶ νὰ πέρηη ὁ καθ' εἰς ἀπὸ
 τοὺς δύο καπιταλιστάς τὰ καπιτάλια των καὶ αὐτὴ ἡ κομπανία
 ἔχει νὰ κορέρη διὰ χρόνου ἓνα ἀπὸ τὴν σήμερον καὶ ἔαν ἕως
 τότε ἤθελαν πωληθῇ τὰ βαμπάκια μὲ κέρδος, μὲ εὐχαρίστησιν
 τῶν δύο καπιταλιστῶν καλῶς ἐστὶ, εἰδεμὴ ἔαν εἰς τὸ τέλος τοῦ
 χρόνου δὲν ἤθελαν εὖρη τὴν τιμὴν τοῦ βαμπακιου διὰ νὰ τὰ
 πωλήσουν, ὑπόσχονται ὁ κύρ Λινάρδος καὶ κύρ Κωνσταντῆς
 Τσάκαλος, ὅπου καὶ νὰ πληρώσουν τοῦ κύρ Μανωλάκη τὰ γρό-
 σια ὅσα ἔβαλεν ὁ κύρ Μανωλάκης εἰς αὐτὴν τὴν κομπανίαν κα-
 πιτάλια περισσότερα ἀπὸ τὸ ἀνάλογον ὅπου θὰ πάρη ἰντερέσον
 εἰς τὸ κέρδος ὡς ἀνωτέρω, καὶ νὰ τραβᾷ νὰ πέρηη ὁ καθ' εἰς
 τὸ βαμπάκι ὅπου ἀναλογεῖ εἰς τὸ μέρος καὶ νὰ διαλύεται ἡ κο-
 μπανία τους καὶ νὰ πληρώνουν στοῦ κύρ Μανωλάκη τὸ διάφο-

ρον τῶν γροσίων αὐτῶν, τῶν περισσοτέρων ὡς ἀνωτέρω, πρὸς δεκαπέντε τὰ ἑκατὸ τὸν χρόνον, λογαριαζόμενα ὕστερον ἀπὸ τὸν χρόνον ὡς νὰ εὔρουν τὴν τιμὴν τῶν βαμπακιῶν νὰ τὰ πωλήσουν καὶ νὰ πέρνη ὁ καθ' εἰς τὸ κέρδος καὶ τὰ καπιτάλια ὡς ἀνωτέρω, καὶ τότε νὰ διαλύεται ἡ κομπανία αὐτὴ πρὸς τούτους εἰς τὸ διάστημα αὐτοῦ τοῦ χρόνου ἂν ἤθελαν εὔρουν, νὰ πωλήσουν ἀπὸ τὸ ἀνωτέρω βαμπάκι μὲ κέρδος, καὶ πάλιν ἤθελαν εὔρουν νὰ τὸ ξαναγοράσουν καὶ νὰ τὸ βάλουν στὸν τόπο τους, μὲ φθινοτέραν τιμὴν, νὰ ἔχη ὁ κύρ Λινάρδος νὰ κάμνη αὐτὸν τὸν τζίρον, καὶ τώρα ὅπου θὰ ἀγοράσουν τὰ βαμπάκια αὐτὰ τὰ ἄβγαλτα ἂν εὔρουν καὶ φθηνὰ βαμπάκια βγαλμένα ἀπὸ τὸν σπύρον εἰς μίαν τιμὴν ὅπου νὰ συμφέρη νὰ ἔχη τὴν ἄδειαν ὁ κύρ Λινάρδος νὰ ἀγοράσῃ ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω καπιτάλια ἕως νὰ γεμίση τὴν σούμα τῶν καπιταλιῶν τους. Ὑπόσχεται πρὸς τούτους ὁ κύρ Λινάρδος καὶ κύρ Κωνσταντῆς νὰ φυλάξῃ τὴν πρέπουσαν τιμιότητα καὶ πίστιν εἰς αὐτὴν τὴν κομπανίαν μὲ λογαριασμοὺς παστρικοὺς εἰς τὸ παραμικρόν. Ὅθεν ἐμέτρησεν ὁ κύρ Μανωλάκης εἰς χεῖρας τοῦ κύρ Λινάρδου, ντιρετόρου τὰ γρόσια δέκα ἕξ χιλιάδες καὶ τὰ ἔλαβεν ὁ κύρ Λινάρδος σῶα καὶ ἀνελλιπῆ καὶ νὰ ἔχη νὰ καταβάλλῃ καὶ ὁ κύρ Λινάρδος τὰ καπιτάλια τὸ μέρος του, γρόσια δύο χιλιάδες, διὰ νὰ γένη ἡ σούμα τῶν καπιταλιῶν σωστὰ γρόσια δεκαοχτῶ χιλιάδες.

Ἔτσι ἐσυμφώνησαν καὶ οἱ τρεῖς μὲ εὐχαρίστησίν τους ἀμοιβαίαν καὶ ἔγιναν τρία γράμματα ἀπαράλλακτα ὑπογεγραμμένα καὶ ἐμμάρτυρα καὶ ἐδόθη εἰς χεῖρας τοῦ καθενὸς ἀπὸ ἓν καὶ ἔστε εἰς ἔνδειξιν.

1821 Ἰανουαρίου Α' Λεβαδειά

Μανωλάκης Σπυρίδωνος βεβαιοῦ. Λεονάρδος Πασπάλης βεβαιοῦ. Κωνσταντῆς Τσάκαλος βεβαιοῦ τ' ἀνωτέρω διὰ χειρὸς ἐμοῦ Ἀλεξανδροῦ Παγκούλια ὅστις καὶ μαρτυρῶ».

Τὸ ἐμπόριο τῆς Λεμβαδίας κράτησε ὡς τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης πὺ τὸ σταμάτησαν πιά οἱ ἐχθρικές ἐπιδρομές κι' ἡ οἰκονομικὴ ἐξάντληση τῶν ἐμπόρων ἀπ' τὰ μετὰ χρηματικὰ

ποσά πού προσφέρανε για τή βοήθεια τῶν ἐπαναστατημένων ραγιαδῶν.

Κεῖνο πού ἡ Λειβαδιά τότε δὲν εἶχε ἦταν ἡ βιομηχανία. Τὴν ἀνέξοδη κινητήριον δύναμη, τὸ ἀφθονο νερὸ πού διαθέτουσαν, ἀφήνανε σχεδὸν ἀνεκμετάλλευτη χρησιμοποιώντας τὴν μονάχα για τοὺς νερόμυλους πού ἦταν στὴν πόλη. Σύμφωνα δὲ μετὸ πρωτόκολλο «Ἐπιτροπῆς Προσόδων» στὰ 1829 πού κάνουν προκήρυξη δημοπρασίας, ὑπῆρχανε μέσα κι' ἔξω ἀπ' τὴν πόλη πολλοὶ μύλοι καὶ νεροτριβές. Τοὺς μύλους αὐτοὺς χρησιμοποιούσανε για νὰ καθαρίζουν τὸ ρύζι καὶ νὰ ἀλέθουν τὸ σιτάρι. Τὸ θαμπάκι εἶδαμε ὅτι τὸ ἐκκοκίζανε μετὰ διάφορα πρωτόγονα μέσα. Ὑστερα τὸ στέλνανε στὰ Ἀμπελάκια τῆς Θεσσαλίας καὶ στὸν Τύρναβο. Ἐκεῖ τὸ κἀνανε νήματα. Μετὰ τὰ Ἀμπελάκια οἱ Λειβαδίτες εἶχαν πολλὲς συναλλαγές. Δὲν περιορίζονταν μονάχα στὸ νὰ στέλνουν θαμπάκια ἀλλὰ κρεμέζι καὶ ριζάρι. Τὰ χρησιμοποιούσανε οἱ Ἀμπελακιῶτες για νὰ θάφουν τὰ νήματα στοὺς ξακουστοὺς τότε «κιρχανάδες». Οἱ μεγάλες αὐτὲς ἐμπορικὲς σχέσεις δὲν ἀποκλείουν νὰ εἶχαν κἀνεὶ οἱ Ἀμπελακιῶτες καὶ πρατήρια στὴ Λειβαδιά ἀφοῦ εἶχαν σ' ἄλλα πολὺ μικρότερα μέρη. Καὶ στὴ Λειβαδιά θάφανε νήματα, ἀλλὰ δὲν μποροῦσανε νὰ συναγωνιστοῦνε τὰ νήματα τῶν Ἀμπελακιῶν πού τὰ ξεπεροῦσαν σὲ ποιότητα.

Τόσο μεγάλο οἰκονομικὸ ὄργανισμὸ, παραγωγικότητα κι' ἐμπορικὴ δράση ἀπόχτησε ἡ «χώρα τῆς Λειβαδιάς» στὰ δύσκολα κεῖνα χρόνια τῆς σκλαβιάς μ' ὅλες τίς καταπιέσεις τοῦ καταχτήτη κι' ὕστερα τοῦ Τεπελενλή. Κι' ὅμως κατώρθωσε νὰ τὰ κρατήσῃ καὶ καθημερινὰ νὰ τὰ αὐξάνει ὡς τίς παραμονὲς τῆς Ἐπαναστάσεως πού τὰ ἐξαφανίσανε πρὸς στιγμή οἱ μακρόχρονοι καὶ σκληροὶ ἀγῶνες.

ΤΙ ΓΡΑΨΑΝΕ ΓΙΑ ΤΗ ΛΕΙΒΑΔΙΑ

Μπήκανε στον καλύτερωτο τῆς Λειβαδιᾶς τὸν κάμπο, στὴ Λειβαδιά, στὴν πολιτεία τὴν πιθωμένη ἀπάνου στὸ ἔμπα μιᾶς γκρεμόρραχης λαγκάδας, καὶ περνώντας τῆνε ποτίζει ἡ Ἔρκυνα, παιδοῦλα τοῦ Ἐλικῶνα.....

ΠΑΛΑΜΑΣ

Η γεωγραφικὴ θέση τῆς Λειβαδιᾶς,—χρησίμευε γιὰ πέρασμα στὴ διαδρομὴ Ἀθήνα-Δελοῖ—ἡ ἱστορικὴ φήμη ποῦ ἔκλεινε ὅλη ἡ περιφέρεια ἀπ' τοὺς ἀρχαίους χρόνους κι' ἡ ξεχωριστὴ πρόοδο ποῦ σημείωσε στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, στάθηκαν ἀφορμὲς νὰ μὴν τὴν παραλείπουν ἀπ' τὸ πρόγραμμά τους οἱ ξένοι ταξιδιωτὲς ὅσοι ἐπίσκεφθῆκαν τότε τὴ Ρούμελη. Ἀψηφούσανε τὰ κακοπαθήματα, τίς στερήσεις καὶ τοὺς κακοποιούς ποῦ ἦταν σκορπισμένοι στὴν περιφέρεια. Ἀπὸ τότε ὅμως ποῦ ἀνάλαβε κλειτουράρχης τῆς Ρούμελης ὁ Ἀλῆ πασᾶς (1797) κι' ἡ ληστεία χτυπήθηκε, ἀποκαταστάθηκε δὲ ἔτσι ἡ ὑπαιθρος ἀσφάλεια, ἀπὸ τότε λοιπὸν δὲν εἶναι λίγοι οἱ Εὐρωπαῖοι ποῦ φτάσανε στὴ χώρα τῆς Λειβαδιᾶς

Μὲ τὴ φαντασία ξαναμμένη ἀπ' τίς περιγραφὲς τοῦ Παυσανία καὶ τοῦ Στράβωνα, ὅλοι τους πηγαίνανε κεῖ καρτερώντας νὰ ἑρῶνε ἀκόμα νὰ σώζονται τὰ μνημεῖα τοῦ παλιοῦ καιροῦ. Σὰν φτάνανε ὅμως τότε νοιώθανε μιὰ ἀπογοήτευση γιὰτὶ δὲν καταφέρνανε νὰ ἀνακαλύψουν τίποτα παρὰ μονάχα μερικὲς ἐπιγραφὰς καὶ λίγα μάρμαρα—συντρίμμια παλιᾶς δόξας—χορταριασμένα ἀπ' τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου. Τὶς Μοῦσες στὸν Ἐλικῶνα καὶ στὸν Παρνασσὸ εἶχε ἀντικαταστήσει ἡ κλεφτουριά. Τοῦ Ὀρχομενοῦ ὁ πολιτισμὸς ὀλότελα εἶχε χαθεῖ. Ἡ πατρίδα τοῦ Πλούταρχου δὲν ἦταν παρὰ ἓνα μικρὸ κι' ἀσήμαντο χωριουδάκι ποῦ τὸ κατοικοῦσανε λίγοι Ἑλληνας κι' Ἀρβανίτες. Ἀπ' τὸ γὰρ τῆς Δικτύου Ἀρτέμιδας στὸ Δίστομο δὲν σωζόταν μῆτε τὰ

ἀχνάρια του. Κεῖ ποὺ κάποτε δινότανε ὁ χρησμός ἀπ' τὸ ξακου-
στὸ μαντεῖο τοῦ Τροφώνιου, ὀρθωνόντανε οἱ μιναρέδες τῶν τζα-
μιῶν καὶ τὰ νερὰ τῆς Λήθης καὶ τῆς Μνημοσύνης χρησιμεύανε
γιὰ νὰ στριφογυρᾶνε τοὺς νερόμυλους τῆς πόλης.

Ἄν ὅμως ἡ χώρα τῆς Λειβαδιάς δὲν τοὺς ἔδινε μεγάλη ἀρ-
χαιολογικὴ ἱκανοποίηση, συναντούσανε ἐδῶ ἀνέλπιστα μιὰ χώρα
μὲ πρόοδο κι' ἐξέλιξη καταπληχτικὴ, κατοίκους μὲ μόρφωση
κι' ἰδέες εὐρωπαϊκὲς καὶ μιὰ εὐγενικιά κι' αὐθόρμητη φιλοξε-
νία, γιὰ τὴν ὁποία ὅλοι τους ἀφιέρωσαν γραμμὲς ὑπέροχες ἐξυ-
μνώντας την. Κι' ἐπειδὴ καταπιάνομαι μὲ τοπικὴ ἱστορία, νο-
μίζω πὼς δὲν πρέπει νὰ παραμερίσω τοὺς περιηγητὲς ποὺ εἶναι
ἀστείρευτες πηγὲς γιὰ τὴν Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα καὶ γιὰ
τὴν τότε ἑλληνικὴ ζωὴ. Γι' αὐτὸ καὶ θεώρησα σὰν κυρία θάση
στὸ ἱστορικὸ μου αὐτὸ σχεδίασμα τοὺς ταξιδιωτὲς Εὐρωπαίους
κείνων τῶν χρόνων.

Δὲν θὰ περιοριστῶ ὅμως μονάχα στοὺς ξένους περιηγητὲς
ἀλλὰ καὶ σ' ὅτι γράψανε κι' οἱ Ἕλληνες τοῦ καιροῦ κείνου, θά-
ζοντας κομμάτια ἀπ' τὰ βιβλία τους, τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα κι'
ὅσα δὲν ἔκανα χρῆση πιὸ πάνω ἢ ἄλλου.

Ταξιδιωτὲς ποὺ ἐπεσκέφθηκαν τὴ Βοιωτία ὑπάρχουν κι'
ἄλλοι πιὸ παλιοὶ ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρουν
κι' οὔτε κι' ἄφησαν τίποτα γραμμένο. Τὰ ὀνόματά τους μονάχα
γνωρίζουμε ποὺ θρίσκονται χαραγμένα στὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου
Λουκά: Georgius Interianus 1404, Ryckus Antonius Placki
1457, Nicolo Doghomich 1570 κ. ἄ. Εἶναι κι' ὁ Κυριακὸς ὁ
ἐξ Ἀγκῶνος 1436 ἀλλὰ πάρα πολὺ λίγα μᾶς ἔδωσε γιὰ τὴ Ρού-
μελη.

Δὲν θὰ παραθέσω ὅτι ἀφορᾶ μονάχα τὴν πόλη ἀλλὰ τὴ
«χώρα τῆς Λειβαδιάς». Βέβαια δὲν πρόκειται νὰ ἐπεκταθῶ στὰ
παλιὰ της σύνορα ἀλλὰ στὰ ὄρια τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας, ἀφή-
νοντας μονάχα ἔξω τὴν Ἀράχωβα ποὺ μ' αὐτὴ καταπιάνομαι πιὸ
πλατιά σ' ἄλλο βιβλίό μου.

Τὸ Νοέμβρη τοῦ 1674 περνᾶει ἀπ' τὴ Βοιωτία ὁ Ἰταλὸς
Cornelio Magni. Στις 28 τοῦ μηνὸς φεύγοντας ἔπ' τὸ Ἐρμηό-

καστρο (Rimo Castro) φτάνει στη Λειβαδιά. «Ύστερ' ἀπὸ μιὰ ἀρκετὰ ὠραία πεδιάδα τελειώνουμε τὴν πορεία μας καὶ εἰμαστε στὶς 28 ἡμέρα Παρασκευὴ στὴν πόλη Λειβαδιά πού βρίσκεται στοὺς πρόποδες ἑνὸς ψηλοῦ βουνοῦ. Σ' ἓνα λόφο ὑπάρχει χτισμένο κάστρο καὶ τὸ περιτριγυρίζει ἓνα ποτάμι μὲ δλοκάθαρα νερὸ πού περνώντας μέσ' ἀπ' τὴν πόλη τρέχει στὴ γύρα πεδιάδα. Γι' αὐτὸ τὸ μέρος κείνο ἔχει ὠραία πρασινάδα καὶ δέντρα καθὼς καὶ μιὰ μεγάλη περιοχὴ ἀπὸ καπνὸ. Ἡ Λειβαδιά βρίσκεται χτισμένη στὰ μεσημβρινά».

Αὐτὰ τὰ λίγα γράφει γιὰ τὴ Λειβαδιά. Φεύγει ἀπὸ κεῖ κι' ἀπ' «ἓνα μονοπάτι ἀρκετὰ θατὸ διευθυνόμεθα πρὸς κάποιον μοναστήρι πολὺ γνωστὸ σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα, τὸν Ὅσιο Λουκά. Ἀνεβαίνουμε στὸν Ἑλικώνα κι' ὕστερα ἀπὸ λίγο βλέπουμε τὸν πασίγνωστο Παρνασσὸ πού γιὰ νὰ εἶναι ψηλότερος ἀπ' ὅλα φαίνεται δλόασπρος ἀπ' τὰ χιόνια». Φτάνει στὸ μοναστήρι τοῦ Ὀσίου Λουκά κι' ἀφοῦ κάνει τὴ διάκριση ὅτι ὁ Λουκάς ὁ Στειριώτης πού πήρε τὸ ὄνομά του ἀπ' τὸ πλατὺνὸ βουνὸ δὲν ἔχει καμμιὰ σχέση μὲ τὸν Εὐαγγελιστὴ γράφει γιὰ τὴν ἐκκλησιά ὅτι εἶναι καμωμένη σὲ ἀριστη ἀρχιτεκτονικὴ καὶ περιβάλλεται ἀπὸ σπουδαῖα μάρμαρα. Σὲ ἀρκετὰ παράθυρα λάμπουν πέτρες κόκκινες διαφανεῖς γιὰ τίς ὁποῖες πιστεύουν καὶ φαντάζονται ὅτι φωτίζονται ἀπ' τὸ Ἅγιο Φῶς...».

Ὁ Γάλλος γιατρὸς Jacob Spon μαζί μὲ τὸν Ἑγγλέζο ἀρχαιολόγο George Wheeler φτάνουν ἀπ' τοὺς Δελφοὺς στὴν περιφέρεια τὸ Γενάρη τοῦ 1676. Πηγαίνουν στὸ Δίστομο, Στεῖρι, μοναστήρι Ὀσίου Λουκά καὶ μᾶς δίνουν σύντομες περιγραφές γιὰ τὰ μέρη αὐτά. Νὰ τι γράφει ὁ Spon γιὰ τὴ Λειβαδιά πού μπαίνουν στὴν πόλη ἀπ' τὸ χωριὸ Σούρπη :

«Στὴν εἴσοδο τῆς πόλης ἀπὸ κεῖ πού ἐρχόμαστε ἦταν ἓνα χάνι καὶ θέλαμε νὰ καταλύσουμε σ' αὐτὸ ἀλλὰ ἐπειδὴ γνωριστήκαμε μὲ κάποιον ἀπ' τὸ Τσάντε πού μίλαγε ἰταλικά, μᾶς προ-

σέφερε τὸ σπίτι του. Τὸν λέγανε κύριο Ἀλέξαντρο καὶ καταπιανότανε μὲ τὴ γιαιτρική ἀπὸ καλτσοβιομήχανος ποὺ ἦταν στὴ Ζάκυνθο. Γιὰ βιβλιοθήκη δὲν εἶχε παρὰ ἓνα ἰταλικὸ φαρμακευτικὸ βιβλίο. Γνωριστήκαμε ἀκόμα μὲ τὸν κύριο Βελισσάριο Φωκά ἔμπορο, ποὺ ἀνακατευτότανε κι' αὐτὸς λίγο στὴ γιαιτρική. Μὲ παράκαλεσε νὰ τὸν μάθω νὰ κάνει μερικὰ κλύσματα, μερικὰ γαλακτώματα καὶ δυὸ-τρεῖς τρόπους γιαιτρικῆς καὶ μὲ βεβαίωσε ὅτι μ' αὐτὰ θὰ μπορούσε νὰ ἐκτιμηθεῖ ἀφοῦ δὲν τοῦ ἔλειπε ἡ ἀντίληψη, καὶ μέσα σ' αὐτὴ τὴ χώρα θὰ ἦταν ἓνας δυνατὸς σοφὸς παρὰ νὰ ἦταν ἐντελῶς ἀμαθής». Ὁδηγημένοι οἱ δυὸ ξένοι ἀπ' τὸ Φωκά κι' ἓναν Τούρκο, ἀντιγράψανε ἀπὸ κάτι τζαμιὰ μερικὲς ἀρχαῖες περιγραφές. «Βγαίνοντας ἀπὸ δῶ (τζαμι τοῦ Ὁμέρ) συναντήσαμε πεντέξη χοντροὺς ἀγάδες—mylords—Τούρκους, ποὺ κρατοῦσαν μεγάλα κομπολόγια στὸ χέρι κατὰ τὴ συνήθειά τους. Πληροφορηθήκαμε τι ἄνθρωποι εἴμαστε καὶ μαθαίνοντας ὅτι καταγόμαστε ἀπ' τὴ Γαλλία κι' ὅτι ἡμῶνα γιαιτροί, δυὸ-τρεῖς μῶ πρότειναν τὸ χέρι τους γιὰ νὰ δῶ ἂν ὁ σφυγμὸς τους ἦταν καλός. Ἄν τολμοῦσα θὰ τοὺς ἔλεγα ὅτι ὑπῆρχε φόβος γιὰ ἀποπληξία, γιὰτ' ἦταν ὄλοι τους παχεῖς ἄνθρωποι μὲ κατακόκκινα μάγουλα καὶ κοιλαράδες. Κάποιος ἀπ' αὐτοὺς μὲ ρώτησε ἂν ἡμῶνα γιαιτροί γιὰ πληγὲς ἢ γιὰ πυρετοῦς. Τοὺς ἀπάντησα ὅτι οἱ γιαιτροὶ τῆς χώρας μας δὲν δουλεύουν καθόλου μὲ τὰ χέρια, ἀλλὰ δίνανε μονάχα τὴ γνώμη τους καὶ διατάζανε αὐτὰ ποὺ ἔπρεπε νὰ κάνουν κείνοι ποὺ περιποιοῦνται τίς πληγὲς κι' αὐτοὶ ποὺ συνθέτουν τὰ φάρμακα. Καὶ τοὺς ἄκουσα ὕστερα νὰ λένε μετὰξὺ τους ὅτι ἡμῶνα ἓνας σοφὸς — sophos—ἢ γραμματισμένος —grammatismenos—γιαιτροί, δηλαδὴ ἓνας μετρημένος γιαιτροί ἢ, ἓνας διαβασμένος γιὰ νὰ ξεχωρίζει ἀπ' τοὺς ὁμοίους του, ποὺ τοὺς λέγανε ἀπλᾶ γιαιτροὶ—iatri.... Κατοικεῖται (ἢ Λειβαδιά) ἀπὸ Τούρκους κι' Ἑλλήνες, κι' ἀπὸ λίγους Ἑβραίους.... Μᾶς δείξαν τὸ σπίτι τοῦ Χουσεῖν ἐφέντη, ὅπου ὁ κύριος Nointel, πρεσβευτῆς τῆς Γαλλίας, κατέλυσε πρὶν τρία χρόνια. Ὁ βοεδόδας ὀνομαζόταν Μουσταφᾶ ἀγάς, ἀλλὰ εἶναι ἀνώφελο νὰ δίνουν τὸ ὄνομα σὲ Τούρκους ποὺ διοικοῦνε αὐτὲς τίς θέσεις, γιὰτὶ ἀλ-

λάζουν δυο κάθε δυο χρόνια, και είναι εκατομμύρια απ' αυτούς που έχουν το ίδιο όνομα». Φεύγοντας ο Σρον μάς λέει ότι συταντήσανε ένα χωριό πού, «ονομάζεται Διμινιά—Diminia—δηλαδή δυο μήνες και το λέγανε έτσι γιατί το σιτάρι πού σπέρνανε δεν μένει παρά δυο μήνες στη γη κι' απ' τις πλημμύρες της λίμνης συντομεύεται πριν απ' τον 'Απρίλη»! Πιό πέρα συναντάνε το χωριό «Μεγάλο Μούκι όπου υπάρχει ένα μικρό χάνι με μερικά δωμάτια. Οι Έλληνες το λέγανε ακόμα και Καλύβια».

Ο Wheeler στο βιβλίο του επαναλαμβάνει σχεδόν τὰ ὅσα μάς λέει κι' ὁ σύντροφός του Σρον, και σάν ἀρχαιολόγος τὸν ἐνδιαφέρουν πιὸ πολὺ οἱ ἀρχαιοτήτες. Μᾶς δίνει ὅμως κι' αὐτὸς ἀρκετὲς πληροφορίες πού ἀξίζει νὰ τις ἀντιγράψω, κάνοντας ἀρχὴ ἀπ' τὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά. Γράφει πολλὰ γι' αὐτό, και μάλιστα γιὰ τὴ ζωὴ τῶν καλογέρων. Μερικὰ ἀποσπάσματα θὰ παραθέσω ἀπ' τις δέκα σελίδες πού ἀφιερώνει: «Τὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ὠραιότερα μοναστήρια ὅλης τῆς Ἑλλάδας, ἔχει περίπου 150 καλογέρους. Μέσα στὰ κελιά τους πλέκουν καπέλλα ἢ κάνουν ἄλλες δουλειὲς χρήσιμες. Ὅσοι εἶναι γέροντες ἔχουν ἓνα νέο συνοδὸ τὸν μαθαίνουν νὰ διαβάξει, νὰ γράφει και νὰ ψέλνει τις ἀκολουθίες. Ἄν εἶναι κάπως ἔξυπνος τὸν μαθαίνουν τὴ λειτουργία κτλ. Οἱ ὑπόλοιποι καλόγεροι καταπιάνονται μὲ τις δουλειὲς τοῦ κοινόβιου, μερικοὶ καλλιεργοῦνε τὴ γῆ, ἄλλοι φυλάν τὰ πρόβατα κι' ἔτσι περνᾶει ὀλόκληρη ἢ ἐβδομάδα τους, ἔξδν ἀπ' τὴν Κυριακὴ και τις γιορτὲς πού συναντιῶνται στὴν ἐκκλησιά.» Ἐχουν ἀκόμα και γέρους πρῶτους, πού τοὺς λένε ἡγουμένους, κάθε δυο χρόνια κάνουν ἐκλογὲς και θγάζουν ἓνα καινούργιο. Τὸν καιρὸ πού πέρασα ὁ ἡγούμενος λεγότατε Γρηγόριος, ἦταν μυαλωμένος ἀνθρώπος κι' ἤξερε ἀρκετὰ καλὰ τὰ ἀρχαῖα Ἑλληνικά... Εἶναι ἢ πιὸ ὠραία ἀπ' ὅλες τις ἐκκλησιᾶς πού εἶδα στὴν Ἑλλάδα, ἔξδν ἀπ' τὴν Ἁγιά Σοφιά στὴν Πόλη, ἂν κι' εἶναι παλιὰ κι' ἔχει πολὺ καταστραφεῖ ἀπ' τοὺς σεισμοὺς και τὸν καιρό. Οἱ καλόγεροι ζοῦν ὅπως ὅλοι οἱ Ἑλληνες καλόγεροι. Μᾶς εἶπαν ὅτι εἶχαν πολλὰ χειρόγραφα, τὰ μόνια πού εἶδαμε ἦταν βιβλία πολὺ κοινὰ, ὅπως

Η ΛΕΙΒΑΔΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ 1821

STACKELBERG

τὰ μαθήματα τοῦ Εὐαγγελίου, βίαι· Ἀγίων κλπ. Τὸ πιὸ ὠραῖο ἦταν ὁ βίος τοῦ St. Come καὶ τοῦ Ἀγίου Δαμιανοῦ μαζί με τὸ βίον τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τῶν Ἀποστόλων Ματθαίου καὶ Φίλιππου, πολὺ ἁρμορφα γραμμένους πάνω σὲ περγαμινῆ. Γυρίζοντας ἀπὸ κεῖ εἶδα στὸ δωμάτιο ἐνὸς σεβαστοῦ καλογέρου τοὺς λόγους τοῦ Χρυσοστόμου κι' εἶναι ἕνα πάρα πολὺ ὠραῖο βιβλίον ποὺ γράφτηκε πρὶν ἀπὸ πεντέξη χρόνια. Εἶπαν ὅτι εἶχαν δυὸ ἀκόμα τέτοια βιβλία ἀλλὰ δὲν μὲ ἄφησαν νὰ τὰ ἰδῶ ὅπως δὲν μὲ ἄφησαν νὰ ἰδῶ κι' ἄλλα βιβλία ποὺ ἀνῆκαν στὸ δεσπότη τῆς Ἀθήνας.

Τὴν ἄλλη μέρα, μετὰ ἀπ' τὴν πρωϊνὴ λειτουργία, ὁ ἡγούμενος μᾶς πῆγε σὲ ἕνα ὑπόγειο καὶ προγευματίσαμε μαζί, με ψωμί, μέλι, ἐλιές, καλὸ κρασί καὶ ρακί. Ἀνάμεσα σ' ἄλλες κουβέντες μᾶς εἶπε ὅτι ὁ πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας de Nointel ἔμεινε στὸ μοναστήρι πολλὰς μέρες κι' ὅτι ἐπιθυμοῦσε πολὺ νὰ διαβαστεῖ καθολικὰ ἢ Λειτουργία μέσα στὴν ἐκκλησιά τους. Τοῦ ἀπάντησαν ὅτι τέτοιο πράγμα δὲν μποροῦν νὰ τὸ ἐπιτρέψουν γιὰτ' εἶναι ἀντίθετο μετὰ τὰ δόγματα τῆς ὀρθοδόξου τους κι' ἐπειδὴ κείνος ἐπέμενε ἀρνηθῆκανε κατηγορηματικὰ, ἐξηγώντας του ὅτι ἂν γινόταν αὐτὸ δὲν θὰ μποροῦσαν πιά νὰ λειτουργήσουν στὴν ἐκκλησιά τους. Αὐτὸ πρόσβαλε πολὺ τὸν πρεσβευτὴ ποὺ ἦταν φανατικὸς τῆς Καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ ποὺ κατέβαλε κάθε προσπάθεια γιὰ νὰ πείσει τοὺς Ἕλληνας ὅτι εἶχαν τὴν ἴδια πίστη με τοὺς Λατίνους με ἀσήμαντες μικροδιαφορές... Ὑπῆρχε ἐδῶ ἕνας νέος καλόγερος ποὺ μίλαγε πολὺ ὠραῖα ἰταλικὰ, μᾶς ἔκανε τὸ διερμηνέα κι' ὅταν χαιρετήσαμε τὸν ἡγούμενο, φεύγοντας μᾶς πῆγε νὰ ἰδοῦμε τὴν ἀποθήκη τοῦ κρασιοῦ καὶ γιὰ τίς ἐλιές».

Τὸν Ἀπρίλη τοῦ ἴδιου χρόνου ποὺ ὁ Wheeler ξαναπέρασε ἀπ' τὴν περιφέρειαν τῆς Λειβαδιᾶς, ἐπισκέφθηκε ἕναν ἐρημίτη ποὺ ζοῦσε μακριὰ ἀπ' τὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά. «Τὸ κελλί του εἶναι χτισμένο στὴ νοτιανατολικὴ πλευρὰ ἐνὸς βράχου... Ἀπὸ κεῖ βλέπει κανεὶς καὶ τὴν κορφὴ τοῦ Ἐλικώνα, πανύψηλη καὶ κάτασπρη ἀπὸ τὰ χιόνια, λευκὴ σὰν τὸ κεφάλι τοῦ καλοῦ αὐτοῦ ἐρημίτη τοῦ τόσο ἡλικιωμένου, ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ βίον τοῦ

"Αϊ-Γιάννη Βαπτιστή, και ζει όπως εκείνος στην έρημο, χωρίς τη στολή της υποκρισίας έχοντας ένα μακρύ ράσο, σκούρο καστανό, θαμμένο με καρυδότσουφλα που δεν ξεχωρίζει απ' τα ράσα των άλλων κηλογέρων. Η ζωή του είναι πιό αυστηρή απ' τους άλλους και τρώει συνήθως ψωμί και χόρτα και πίνει μονάχα νερό κι' αυτά μονάχα την Κυριακή, την Τρίτη την Πέμπτη και το Σάββατο. Στις μεγάλες γιορτές τρώει λίγο ψωμί και μέλι, αλλά ποτέ σχεδόν δεν πίνει κρασί άλλο απ' τη Θεία Κοινωνία. Όταν δεν προσεύχεται γράφει βιβλία εκκλησιαστικά. Έχει ένα νέο σύντροφο που τον περιποιείται, αυτός όμως δεν κάνει τόσο αυστηρή ζωή και στις ώρες που του μένουν λυότερες σκαλίζει σταυρούς με τρόπο περίεργο κι' αξιοθαύμαστο. Η δουλειά του γίνεται τρυπητά κι' είναι τόσο ωραία που ξεπερνάει κάθε περιγραφή. Σκαλίζει δηλ. τη Γέννηση, τον Εύαγγελισμό κλπ. αλλά προπαντός το θάνατο και τα πάθη του Σωτήρη. Το δώσα δέκα σκούδα για να μου πουλήσει ένα τέτοιο σταυρό αλλά δεν μου τον έδωσε, όταν έμαθε ότι στην Αγγλία δεν τον μεταχειρίζομαστε στις θρησκευτικές μας λειτουργίες... Η ήσυχία κι' η άθωα ζωή τους, ή φυσική ομορφιά του τόπου, οι βράχοι, τα βουνά, τα ποτάμια, τα δάση και τα σπάνια φυτά καθώς και το κελάτιδισμα απ' το άηδονι κι' απ' τ' άλλα πουλιά που κάνανε όλα μια συναυλία μαζί με το ψιθύρισμα απ' τις πηγές, όλ' αυτά τόσο μάγεψαν τη θλιμμένη ψυχή μου, ώστε κόντεψα να πάρω την απόφαση να μὴν αποχωριστώ μια τέτοια ευτυχία, αφήνοντας ότι κι' αν μπορούσε να μου χαρίσει ή ζωή. Αλλά ένοιωσα πως θα ήταν δύσκολο έγχείρημα για μένα να στερηθώ τόσο γρήγορα τον κόσμο».

Οι πληροφορίες που μάς δίνει ο Wheeler για τη Λειβαδιά είναι οι ίδιες με το Σρον και γι' αυτό τις παραλείπω.

"Ας ρίξουμε όμως και μια ματιά στ' ότι γράψανε κι' οι Έλληνες κείνης της εποχής.

Ὁ μητροπολίτης Ἀθήνας Μελέτιος, στὰ 1728 κυκλοφόρησε τὴ Γεωγραφία του, «εἰς κοινὴν διάλεκτον ἐκτεθεῖσα χάριν τῶν πολλῶν τοῦ ἡμετέρου Γένους». Δὲν θὰ ἀκολουθήσω αὐτὴ τὴν ἐκδοσὴν ἀλλὰ τὴ δευτέρη πού τυπώθηκε στὴ Βενετία στὰ 1807 «ὑπὸ Ἀνθίμου Γαζῆ τοῦ Μηλιώτου», γιατί κι' ὁ σοφὸς δάσκαλος ἀρκετὰ συμπληρώματα ἔκανε. Ἀρχίζω ἀπ' τὴ Λειβαδιά. «Λεβαδία καὶ Λεβάδεια κοινῶς Λειβαδιά, πόλις καὶ τὰ νῦν οὐκ ἐν τῇ προτέρῃ τόπῳ κειμένη, ἀλλ' ὀλίγον ἀνωτέρω» καὶ συνεχίζει γιὰ τὸ Τροφώνιο τελειώνοντας «λογιάζουσι τινὲς ὅτι ἡ Λειβαδιά πρότερον γὰ ἔκαλεῖτο Μήδεια· ἄλλοι δὲ ὅτι ἡ Μήδεια γὰ ἦτον ἱερὰ πόλις, ἀλλὰ πλησίον ταύτης». Γιὰ τὸν Ἑλικῶνα: «Ὅρος Περιφημον τῆς Βοιωτίας εἶναι ὁ Ἑλικῶν, κοινῶς Λικῶνα καὶ Παλαισοῦνα, τὸ διάσημον καὶ περίφημον εἰς τοὺς ποιητὰς ἀφιερωμένον... Τοῦτο εἶναι τὸ εὐφορώτατον πάντων τῶν ἄλλων ὄρων τῆς Ἑλλάδος, ἀμφιλαφὲς καὶ κατάσκιον εὐῶδες ἐκ τῶν Κέδρων καὶ Πευκῶν καὶ δροσερόν, εἰς τὸ ὅποιον ἱστοροῦσιν ὅτι οὐ φύεται φαρμακερὸν χόρτον οὔτε γεννῶνται ἐκεῖ Ζῶα καὶ Ἐθρία φαρμακερά». Γιὰ τὸ Δίστομο: «Ἐκ Στίρεως ἐπὶ Ἀμβρωσσὸν ἡ ὁδὸς εἶναι πεδία 60 σταδίων καλεῖται αὕτη ἢ ποτὲ πόλις τανῦν σμικρὰ Κώμη, Δίστομο, κληθεῖσα ἀπὸ Ἀμβρώσσου Ἡρώς τινος, κεῖται ὑπὸ τὸν Παρνασσὸν τὸ Ὅρος τῆς ὁποίας τὰ τεῖχη ἦσαν διττὰ καὶ μὲν τὸ πλάτος μίαν ὀργύτιαν καὶ δὲ τὸ ὕψος δύο καὶ ἡμίσειαν συναριθμούμενα μὲ τὰ Βαθυλώνια, τὰ Ρόδια καὶ τὰ Βυζάντια, τῶν ὁποίων τανῦν μόλις φαίνονται λείψανα... Τὸ πεδῖον τῶν Ἀμβρωσσέων κεῖται ἐν μέσῳ ὄρων καὶ τὸ περισσότερον μέρος αὐτοῦ ὥσπερ τὸ πάλαι εἶναι καὶ τανῦν κατάφυτον μὲ ἀμπέλους. Γίνονται καὶ πολλοὶ θάμνοι συνεχῶς, ὥσπερ αἱ Ἀμπελοὶ, ἀφ' ἧν συνάγουσι τὸ πρινοκόκκινον». Καὶ τελειῶνω μὲ τὸν Παρνασσό. «Ὅρος ὁ Παρνασσός, κοινῶς λεγόμενον Διάκουρα, ὁ Θρόνος καὶ κατὰ τοὺς Ποιητὰς καὶ ἡ Καθέδρα τῶν Μουσῶν, κληθὲν ἀπὸ Παρνασσοῦ τοῦ ἐντοπίου Ἡρώος ἢ ἀπὸ τῆς Λάρνακος τοῦ Δευκαλίωνος, ἡ ὁποία μετὰ τὸν Κατακλυσμὸν προσηρμόσθη ἐκεῖ, Λαρνασσὸς κατὰ τροπὴν τοῦ λ εἰς π, Παρνασσός».

Στὴ Βιέννη στὰ 1791 τύπωσαν κι' ὁ Κωνσταντᾶς—ὁ ὕστερα
 μεγάλος δάσκαλος—μὲ τὸ Φιλιππίδη τὴ «Γεωγραφία Νεωτερικὴ».
 Στὶς σελίδες τοὺς θρῖσκει κανέννας ἀρκετὰ ἐνδιαφέροντα καὶ πα-
 ράξενα. «Τώρα μεγαλύτερη πόλι τῆς Βοιωτίας εἶναι ἡ Λειβαδιὰ
 τὸ παλαιὸ Λεβάδεια καὶ Λεβαδία, ἡ ὁποία ἦταν ὀλίγο παραπάνω.
 Ἡ Λεβάδεια ἦταν περίφημη τὸ παλαιὸ ἀπὸ τὸ μαντεῖο τοῦ Τρο-
 φωνίου ὁποῦ ἦταν εἰς αὐτήν· ἡ Λειβαδιὰ εἶναι καὶ αὐτὴ ἀρκετὰ
 μεγάλη κατοικεῖται ἀπὸ πολλὰ ὀλίγους Τούρκους καὶ πολλοὺς
 Ρωμαίους... Εἶναι ὀλίγο μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα· τὸ ἐπίνειό
 της εἶναι εἰς τὸν Κορινθιακὸ κόλπο. Ἀπέχει 15 λεύγαις ἀπὸ τὴν
 Ἀθήνα». Καὶ πιδ κάτω : «Εἰς τὴν Φωκίδα εἶναι ὁ Παρνασσὸς
 ὁρος ὑψηλότατο καὶ πολυθρύλητο εἰς τοὺς ποιητάς, εἰς τὸ ὁποῖον
 ἔθεταν τὸν θρόνο τῶν Μουσῶν. Ἡ κορυφὴ του εἶναι σχεδὸν πάν-
 τοτε ἄσπρη ἀπὸ τὸ χιόνι καὶ ἐκτείνεται κατὰ μῆκος ἄλλου ψηλό-
 τερα, καὶ ἄλλου χαμηλότερα καὶ δὲν ἔχει σχῆμα κώνου καθὼς ὁ
 Ἄθως. Μέσα εἰς κάτι χούναις ὁποῦ εἶναι εἰς τὴν κορυφὴν, εὐρί-
 σκει τινὰς χιόνια σωρευμένα, σύγχρονα ἴσως μὲ τὸν ἴδιον Παρ-
 νασσό. Τὰ παλαιὰ χιόνια σκωληκιάζουσι τὸ καλοκαίρι, καὶ τὰ
 σκωλήκια λάμπουσι τὴ νύχτα σὰν ταῖς κολοφωτιαῖς. (!). Εἰς τὴν
 κορυφὴν ἡ ἀνοιξὴ γίνεται τὸν Μάϊο, εἰς καιρὸν ὁποῦ εἰς τὰ παρα-
 θαλάσσια ἡ ἀνοιξὴ ἀρχίζει ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Ἰανουαρίου. Εἰς τοὺς
 πρόποδας τοῦ Παρνασσοῦ εἶναι ὁ Ὅσιος Λουκάς, μοναστήρι βα-
 σιλικὸ ὁποῦ ἐκτίσθηκε ἀπὸ τὸν Ρωμανό».

Ξαναγυρίζω τώρα στοὺς Εὐρωπαίους. Ὁ Ἑγγλέζος ἀρχαιο-
 λόγος Richard Chandler ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα «μὲ ἔξοδα
 τῆς Ἑταιρείας τῶν Ἐρασιτεχνῶν», ἐπισκέφθηκε τὴν περιφέρειαν
 τούτη τὸ καλοκαίρι τοῦ 1765. Σεμπαρκάρισε στὴν Ἀντίκυρα
 «καὶ μόλις φτάσαμε κειπέρα, εἰδοποιήσαμε στὸ Δίστομο νὰ στα-
 λοῦνε ἄνθρωποι γὰ μᾶς παραλάβουν. Οἱ Δίστομιτες καταπιασμέ-
 νοι μὲ τὸ νὰ συνάζουσι τὰ γεννήματά τους, ἀπαντήσανε πὼς δὲ θὰ
 ὑποχωρούσανε γιὰ χάρη κανενὸς ὡς αὔριο τὸ πρωτ. Κρατήσανε
 τὸ λόγο τους γιὰτὶ κατὰ τὰ ξημερώματα εἶδαμε μπόλικα γαϊδού-

ρια καὶ μουλάρια νᾶρχωνται πρὸς τὸ μέρος μας πού τὰ συνο-
δεύανε πεζοὶ οἱ χωριάτες γιὰ νὰ τὰ ὀδηγᾶνε». Τὸ καρδίι πού
εἶχε φέρει τὸν ἀρχαιολόγο ἔφυγε καὶ τὸν περίμενε στὴ σκάλα
τῶν Σαλῶνων (Ἰτιά), αὐτὸς δὲ μὲ τὴ συντροφιά του ἀνεβήκανε
στο Δίστομο καὶ τὸ μόνο πού γράφει γιὰ τὸ χωριὸ αὐτὸ ἦταν ὅτι
«μάθαμε πὼς ὑπῆρχε μιὰ πλάκα ἀρχαῖα μὲ γράμματα». Λίγο
κάθεται στὸ Δίστομο καὶ μέσον Στειριοῦ φτάνει στὸ μοναστήρι
τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Ἀφιερώνει ἀρκετὲς σελίδες γιὰ τὸ μοναστήρι
ἀλλὰ θὰ δάλω μονάχα ἐδῶ τις πιὸ χαρακτηριστικὲς ἀράδες: «Τὸ
μοναστήρι αὐτό, χτίστηκε γιὰ νὰ πανηγυρίζει τὴ δόξα τῆς Ἑλ-
λάδας κι' εἶναι ὁ θασιλιάς ὄλων τῶν μοναστηριῶν. Σὰν τὴν ἐκ-
κλησιά του μὲ τὸ μεγάλῳπεπο ρυθμὸ τῆς δὲν ὑπάρχει ἴσως ἄλλη
σ' ὀλόκληρη τὴν Ἑλλάδα». Ὁ Chandler δὲν πῆγε στὴ Λειβα-
διὰ μὰ φεύγει ἀπ' τὸ Δίστομο, Ἀράχωβα, Δελφούς.

Ἀπ' τὴν Ἀντίκυρα—Δίστομο—Ὁσιο Λουκᾶ φτάνει στὴν
περιφέρεια στὰ 1794 ὁ Ἰταλὸς ἱστορικὸς Xaviero Scrofani.
Οἱ ἐντυπώσεις του εἶναι γραμμένες σὲ τύπο ἐπιστολῶν, μὰ εἶναι
ἀριστοτεχνικὲς. Ἐξὸν ἀπ' τις πολύτιμες πληροφορίες πού μᾶς
δίνει ὁ Scrofani στὸ βιβλίο του, εἶναι κι' ἓνας ποιητῆς τοῦ τό-
που μας. Κατεβαίνοντας ἀπὸ μιὰ ὄρειθασιά του στὸν Παργασσό,
πηγαίνει στὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καὶ γράφει: «Αὐτὸ
τὸ μοναστήρι εἶναι ἀπ' τις πιὸ παλιὲς ἑλληνικὲς ἐκκλησίες πού
προσκυνᾶνε πολὺ. Ἐκεῖ συγκρατεῖται ἡ ἀρχικὴ πίστη τῶν πι-
στῶν μὲ τὴ γαλήνη τῶν πενήντα ἐρημιτῶν ἢ καλογέρων... Ὁ
ἀνώτερος σὲ βαθμὸ εἶναι ὁ πάτερ-Εὐτύχιος, ἄλλοτε Πατριάρχης
στὴν Κωνσταντινούπολη πού τὸν κατεβάσανε ἀπ' τὸ θρόνο του
κάνοντάς τον δεσπότη στὴ Τζιά καὶ στὸ τέλος κατὰ διαταγὴ
τοῦ Μεγάλου Βεζύρη τὸν ἐξορίσανε σ' αὐτὸ τὸ μοναστήρι. Εἶχα
γι' αὐτὸν συστατικὲς ἐπιστολὲς ἀπ' τὸν ἐπίσκοπο τῆς Λειβα-
διάς, ἀπ' τὸν ὅποιο ἐξαρτιώτανε καὶ μὲ δέχτηκε μὲ μιὰ φιλο-
φροσύνη λιγάκι ἀσυνήθιστη σ' ἓνα ἐρημίτη... Μὲ πληροφορήσε
ἀκόμα ὅτι δύο αὐτοκράτορες εἶχαν μείνει ἐκεῖ, καθὼς κι' ἓνας

Πάπας για ὀχτὼ μέρες, πού τὸ ὄνομά του ξεχνῶ... Τὴν ἄλλη μέρα ὁ καλὸς γέροντας ἦρθε νὰ μὲ δεῖ πολὺ νωρὶς. Τὸν παρακάλεσα νὰ μ' ὀδηγήσει νὰ ἰδῶ τὴ μικρὴ βιβλιοθήκη τοῦ μοναστηριοῦ. Περιεῖχε πεντακόσια ἑλληνικὰ χειρόγραφα πού πραγματεῦονταν περισσότερα ἐκκλησιαστικὰ καὶ χωρὶς ἐνδιαφέρον.

Φτάνοντας στὴ Λειβαδιά ὁ Scrofanì μὲ ζωηρὰ χρώματα γράφει γιὰ τὴ φιλοξενία πού τοῦ κάνανε ὁ ἄρχοντας Λογοθέτης κι' ἡ γυναίκα του : «Δὲν μπορεῖ νὰ θρεῖ κανεὶς ἄνθρωπο στὴν Εὐρώπη νὰ ὑποδέχεται μὲ τόση ὑποχρεωτικότητα τοὺς ξένους, σὰν τὸν προεστὸ τῆς ἐπαρχίας Γιαννάκη Λογοθέτη, οὔτε γυναίκα ὁμορφότερη σὰν τὴ σύζυγό του Ἑλισσαία». Πιὸ κάτω ἀσχολεῖται μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Τροφώνιου ἀλλὰ μᾶς δίνει καὶ μιὰ πάρα πολὺ ἐνδιαφέρουσα πληροφορία σχετικὴ μὲ τὸν ἥρωα Λειβαδίτη Κατσώνη. «Ἐπισκέφθηκα ἕνα ἀντικείμενο νεώτερο πολὺ πιὸ ἀξιοπρόσεχτο. Γνώρισες μὲ μένα στὴν Τριέστη τὸ Λάμπρο Κατσώνη. Εἶδες μὲ τὰ μάτια σου στὸν Τσεσμέ αὐτὸ τὸ φτωχὸ ἰδιωτὴ ἐγκαταλειμμένο καὶ στὸ τέλος καταδικασμένο ἀπ' τὴ Ρωσία. Μὲ πέντε μικρὰ πλοῖα κι' ἑκατὸν εἰκοσι ἄντρες εἶχε τὴν τόλμη νὰ χτυπήσει ὀλόκληρη τὴν τουρκικὴ μοῖρα, καὶ θυμάσαι ὅτι ἂν δὲν ἦταν μιὰ γαλλικὴ φρεγάτα, θάβαζε στὸ κυνήγι τὰ πενήντα πλοῖα, θάῆπιανε τὸν πλοίαρχο καὶ θὰ αἰχμαλώτιζε τὸν καπετὰν-Πασᾶ. Θὰ ξεύρεις ὅτι ὁ Λάμπρος γεννήθηκε στὴ Λειβαδιά κι' ὅτι μίλησα μὲ τὴ μητέρα του. Βλέποντάς την δὲν τὴν κάνεις μεγαλύτερη ἀπὸ πενήντα χρόνων ἂν κι' εἶναι ἐξήνταπέντε. Ζεῖ μὲ τὰ ἔργα τῶν χειρῶν της καὶ δείχνει τὸ ἴδιο θάρρος πού μᾶς ἐξέπληξε στὸ γιό της. Τὴ ρώτησα μερικὰ γι' αὐτὸν καὶ μοῦ ἀπάντησε ὅτι εἶναι τρεῖς μῆνες πού δὲν εἶχε νέα του.

—Φοῦμαι, λέει, πάντοτε γιὰ τὴ ζωὴ του γιατί ἔχει πολλοὺς ἐχθρούς. Ὅτι κι' ἂν κάνει εἶμαι σίγουρη πὼς θὰ τελειώσει μὲ τρόπο ἀξιοῦ τῆς φήμης του.

Ἡ μητέρα τοῦ Θεμιστοκλῆ καὶ τοῦ Ἐπάμεινώνδα δὲν θὰ μιλοῦσε ἀλλοιῶς. Τὸν καιρὸ πού ὁ Λάμπρος πολεμοῦσε τὴν Τουρκικὴ αὐτοκρατορία, οἱ Τοῦρκοι ἂν θέλανε θὰ μπορούσαν νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπ' τὴ μητέρα του γιὰ νὰ τὸν φοβίσουν. Μ' ἀντί

νά φυλακίσουν ἢ νά ἐξορίσουν αὐτὴ τὴ γυναίκα, ἀντίθετα τῆς δώσανε μιὰ ἐπιχορήγηση. Ἀπόδειξη θαυμαστῆς φιλανθρωπίας καὶ πολιτικῆς ποῦ θάπρεπε γι' αὐτὸ νά κοκκινίσουν ὄλες οἱ αὐλὲς τῆς Εὐρώπης καθὼς καὶ κείνες ποῦ καυχῶνται ὅτι ἔχουν περσότερο πολιτισμὸ κι' ὅτι εἶναι πιὸ γραμματισμένοι».

Δὲν ξέρω κατὰ πόσο θὰ πρέπει νά πιστέψουμε γιὰ τὰ πιὸ πάνω τὸν Ἰταλὸ ἐπισκέπτη. Πάντως εἶναι ὁ μόνος ποῦ μᾶς δίνει τὴν προσωπικότητα τῆς μητέρας τοῦ θαλασσαητοῦ Λάμπρου Κατσώνη.

Φεύγοντας ἀπ' τὴ Λειβαδιὰ τελειώνει τὸ γράμμα τοῦ μ' αὐτά : «Φεύγω ἀπ' τὴ Λειβαδιὰ χωρὶς ν' ἀφήσω ἄλλο χρησμὸ γιὰ συμβουλή παρὰ τὸ Γιαννάκη Λογοθέτη κι' ἄλλη θεότητα γιὰ λατρεία ἀπ' τὴ θελκτικὴ Ἀναστασία».

Κεῖ ποῦ ὁ Scrofanì φτάνει στὸ κατακόρυφο τοῦ λυρισμοῦ του εἶναι στὸ γράμμα γιὰ τὴ Χαιρώνεια : «Ἐλᾶτε μαζί μου κύριε Ἰππότα νά ξεκουραστήτε πάνω σ' αὐτὸ τὸ βράχο. Καθισμένοι κοντὰ στὸ χωριὸ τὸ θαύμασα σὰν μιὰ εἰκόνα τῶν Ἥλυσίων ποῦ οἱ ποιητὲς μᾶς δώσανε τόσο ὠραῖες περιγραφές. Τὸ ποτάμι τοῦ Κηφισοῦ κυλώντας ἐκεῖ ἀργά, μοιράζει καὶ βρέχει τὸν κάμπο αὐτόν. Οἱ ὄχθες του εἶναι καταπράσινες κι' ἀνθισμένες. Ὅλη ἡ κοιλάδα εἶναι σκεπασμένη μὲ ἐλιόδεντρα, ἀμπέλια καὶ λογγῆς δέντρα. Τὰ πρόβατα βοσκᾶνε πάνω στοὺς λόφους. Οἱ λόφοι εἶναι σκεπασμένοι μὲ δάση κι' ἡ κορφὴ τους στεφανωμένη μὲ χιόνια. Ἐδῶ εἶναι ὁ τόπος ποῦ γεννιέται καὶ κατοικεῖ ἡ γαλήνη. Ποιὸς ξέρεῖ ἴσως, ἂν ἡ Κορίννα, ἡ ἀντίπαλος καὶ νικήτρια τοῦ Πίνδαρου, δὲν κάθησε πολλὲς φορὲς πάνω σ' αὐτὸ τὸ βράχο γιὰ νά συνθέσει τοὺς στίχους τῆς : Ὁ Πλούταρχος ἦταν ἀπ' τὴ Χαιρώνεια καὶ μπορεῖ νά ἦρθε κι' αὐτὸς στὸ μέρος ποῦ θρίσκομαι, νά ἀφοσιωθεῖ στὰ ὑπέροχα ἔργα του. Ἡ αἰσθηματικότητα κι' ἡ ἠθικὴ ξεχειλίζουν ἀπ' τὴν πέννα του, λὲς κι' ἡ γαλήνη αὐτοῦ τοῦ κάμπου περνοῦσε ἀπ' τὴν ψυχὴ του. Δὲν ξέρω γιατί οἱ ταξιδιώτες ξεχνοῦν νά σταματήσουν μπροστὰ στὰ ἐρεῖπια τῆς Χαιρώνειας. Προτιμᾶνε νά μετρήσουν μιὰ κολώνα ἀντὶ νά ξεκουραστοῦνε πάνω στὰ τείχη κεῖ ποῦ ὁ Πλούταρχος εἶδε τὸ

φῶς». Κι' ἐνῶ ἀκόμα ὁ Scrofanì θρίσκειται στὴ Βοιωτία, τόσο τὸν ἔχει συνεπάρει ὁ τόπος πού γράφει : «Ἡ Ἑλλάδα εἶναι ἀκόμα σήμερα ἡ πινακοθήκη ἡ πιδ ὑπέροχη τοῦ κόσμου. Κάθε θῆμα χαρίζει ἕναν πίνακα, κάθε πίνακας ἕνα μεγάλο ἔργο τῆς ἱστορίας καὶ κάθε ἱστορικὸ ἔργο ἕνα μᾶθημα».

Στὸ βιβλίο πού τύπωσε ὁ Walpole στὰ 1820 θρίσκονται μέσα κι' ἀποσπάσματα ταξιδιωτῶν πού περάσανε ἀπ' τὴν περιφέρειαν. Τοῦ Sibthorp, καὶ τοῦ Squire. Θὰ τὰ παραθέσω ἐδῶ χρονολογικά.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1794 φτάνει στὴ Λειβαδιά ἀπ' τὴν Κωπαῖδα ὁ βοτανολόγος Sibthorp. Καπιάνεται ἀρκετὰ μὲ τὴν πόλη: «Τὸ ποτάμι Ἔρκυνα τρέχει μὲ θόρυβο ἀνάμεσα ἀπὸ ἐξαισιους δράχους. Πεσμένα κομμάτια ἀπὸ δράχους ἐμποδίζουν τὰ νερὰ καὶ σχηματίζουν φυσικοὺς καταρράχτες. Τὸ χειμῶνα τὸ ποτάμι φουσκώνει ἀπ' τὴ βροχὴ καὶ σκεπάζει τὸ γεφύρι. Τέσσερα εἶδη ποταμίσια ψάρια ὑπάρχουν μέσα στὴν Ἔρκυνα τῆς Λειβαδιάς, κι' ὑποθέτω ὅτι ἀνήκουν στὸ γένος τῶν Κυπρίνων. Τὸ πρῶτ μου φέρανε δυὸ εἶδη, τὸ ἕνα λέγεται *σερνικόψαρο*, εἶναι: σὰν τὸ δικό μας τὸ γωδιό, τὸ ἄλλο λέγεται *πασκοβούζα* καὶ ξεχωρίζει ἀπὸ μιὰ θαθύχρυση γραμμὴ στὰ πλαῖνὰ κι' εἶναι ἄγνωστο σέ μένα... Τὸ πρῶτ ἀνεβήκαμε στὸ κάστρο πού ἡ δύναμὴ του στήριζεται στὴ φυσικὴ του θέση. Τὰ κανόνια του εἶναι ξαρμάτωτα κι' οἱ ὀχυρώσεις παραμελημένες. Ὑστερα ἀπ' τὸ γεῦμα βγήκα νὰ μαζέψω βότανα μὲ ἕνα τσοπανόπουλο. Ὁ βοσκὸς αὐτὸς βοτανολόγος μὲ παραξένεψε πολὺ μὲ τὰ ὀνόματα πού ἔδινε βότανα καὶ ξεχώρισα ὀνομασίες τοῦ Διοσκορίδη καὶ τοῦ Θεόφραστου, ἀλλαγμένες κάπως στὴν προφορὰ κι' ἀπ' τοὺς ἀπανωτοὺς αἰῶνες πού πέρασαν ἀπ' τὸν καιρὸ τῶν φιλοσόφων αὐτῶν. Πολλὰ ἀπ' αὐτὰ ὅμως ἦταν ἀπαράλλαχτα κι' οἱ ιδιότητές τους πιστὰ κληρονομημένες ἀπ' τὴν προφορικὴ παράδοση τοῦ τόπου. Τὸ τσοπανόπαιδὸ μου γύρισε στὸ μαντρί του τόσο εὐχαριστημένο μὲ τοὺς λίγους παράδες πού τοῦ ἔδωσα ὅσο κι' ἐγὼ πού βρῆκα σ'

Ένα τόσο άπλο χωριατόπαιδο παρακαταθήκη της αρχαίας ἐπιστήμης».

Στις 29 'Ιουνίου στις 10 τὸ πρωτὶ ἔφυγε ὁ Sibthorp ἀπ' τὴ Λειβαδιά πρὸς τὸ Δίστομο. «Βγαίνοντας ἀπ' τὴν πεδιάδα (Λειβαδιάς) ἀνεβήκαμε σιγὰ σιγὰ, σὲ μίᾳ ἄγρια βραχόσπαρτη γῆ. Ὅταν φτάσαμε μερικοὶ Ἕλληνας ποὺ φυλάγανε φρουρά, ἀρνηθῆκανε νὰ μᾶς πάρουν στὰ σπίτια τους, ὅταν ὁμως δεῖξαμε τὸ γράμμα τοῦ βοῦδῶδα μᾶς δεχτήκαν μὲ πολὺ σεβασμό. Ἀρβανίτικες συμμορίες κρατοῦνε τὰ χωριά αὐτὰ σὲ ἀδιάκοπο συναγερμό. Κοιμηθῆκαμε στὸν πύργου τῆς φρουρᾶς ποὺ οἱ τοῖχοι του εἶχαν πολεμίστρες γιὰ νὰ κρατᾶνε μάχη στις ξαφνικὲς ἐπιθέσεις. Κι' ὅπως βρισκόμαστε 4 ὥρες μόνο μακριὰ ἀπ' τὴν κορφή τοῦ Παρνασοῦ, ἀποφασίσαμε νὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ ἀνεβοῦμε σ' αὐτῆ». Ὁ Ἐγγλέζος βοτανολόγος κάνει μίᾳ ἀνάβαση στις κορφὲς τοῦ Παρνασοῦ γιὰ νὰ μαζέψει βότανα κι' ἀπὸ κεῖ κατεβαίνει στὸ Δίστομο γιὰ νὰ φτάσει στὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά. Δὲν μᾶς δίνει τίποτα νεώτερο γιὰ τὸ μοναστήρι ἀλλὰ ἀντιγράφει τὸν Chandler. Ἀξίζει ὁμως νὰ τὸν παρακολουθήσουμε σὲ μίᾳ ἐκδρομῇ ποὺ κάνει σὲ μερικὰ νησιά. «Κατεβήκαμε ἀπ' τὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά ἀπὸ ἓνα ἀπότομο κι' ἄσχημο δρόμο, περνώντας πλάι ἀπὸ γκρεμούς, σὲ ἓνα μικρὸ μοναστήρι (μετόχι) τοῦ ἴδιου μοναστηριοῦ, κοντὰ στὴ θάλασσα (στὸ Ἅϊ Λουκαίτικο) μίᾳ ὥρᾳ μακριὰ ἀπ' τὸ λιμάνι Ἀσπρα Σπίτια (Ἀντίκυρα). Ἰουλίου 4. Πῆρα μίᾳ μικρῇ βάρκα τοῦ μοναστηριοῦ μὲ μερικοὺς καλογέρους γιὰ νὰ μὲ πᾶνε στὰ νησιά Δασκαλειὸ κι' Ἀμπελο δέκα μίλλια μακριὰ ἀπ' τὸ λιμάνι Ἀσπρα Σπίτια. Στὸ Δασκαλειὸ ἦταν πρῶτα ἓνα σκολειό. Ὀλόκληρο τὸ νησί μόλις εἶναι περσότερο ἀπὸ ἓνα μίλλι περιφέρεια κι' εἶναι σκεπασμένο ἀπὸ ἐρείπια. Τώρα εἶναι ἀκατοίκητο κι' ἔχει μονάχα ἀγριοπερίστερα τοῦ γένους *hirundo melba* κι' ἓνα εἶδος μεγάλης νυχτερίδας. Τὸ ἀδιάκοπο φτερούγισμα τῶν περιστερῶν σχεδὸν σκοτείνιαζε τὸν ἀέρα κι' ἔκανε τὸ νησί ὀλόκληρο μίᾳ περιστεροφωλιά. Πιάσαμε πολλὰ μικρὰ στις τρύπες τῶν βράχων. Μίᾳ φώκια βρέθηκε κοιμισμένη κοντὰ μου, καὶ τὸ πιστόλι μου θὰ τὴν ἔφτανε ἀλλὰ δὲν πῆρε φωτιά κι' ἦ

φώκια χάθηκε μαζί με τις ελπίδες μου. Τὸ δέρμα ἀπ' αὐτὰ τὰ κήτη πουλιέται, καθὼς μοῦ εἶπαν οἱ καλόγεροι, περσότερο ἀπὸ 50 γρόσια, σὲ τιμὴ μεγαλύτερη ἀπὸ κείνη πού πληρώνεται στὰ βόρεια μέρη. Ἡ φυτεία τοῦ νησιοῦ ἦταν καημένη ἀπ' τὸν ἥλιο. Ἀπ' τὸ Δασκαλειὸ πῆγα στὴν Ἀμπελο, μισὸ μίλλι μακρύτερα, ὅπου δὲν ὑπάρχουν τίποτα ἐρείπια. Ἀνάμεσα στὰ βράχια πετοῦσαν πολλὰ γεράκια πού κυνηγοῦσαν τὴ μεγαλόσωμη κουκουβάγια μὲ τὴ διαπεραστικὴ φωνή. Ξαναγύρισα στοὺς συντρόφους μου ἀργὰ καὶ ξεκινήσαμε γιὰ τὰ Ἄσπρα Σπίτια, τὴν ἀρχαία Ἀντίκυρα καὶ γιὰ τὸ Δίστομο ἀλλὰ δὲν μπορέσαμε νὰ βροῦμε οὔτε ἓνα σημάδι ἀπὸ ἄσπρο ἢ μαῦρο ἐλλέβορο. Τὰ γύρω ἀπ' τὰ Ἄσπρα Σπίτια εἶναι ξερὴ κι' ἠλιοκαημένη γῆ. Ἴσως κατεβάξουν τοὺς ἐλλέβορους ἀπὸ τὰ ψηλότερα καὶ δροσερώτερα μέρη τοῦ Παρνασσοῦ ἢ ἴσως τοὺς καλλιεργοῦσαν οἱ γιατροὶ στὴν Ἀντίκυρα μέσα στοὺς κήπους». Στις 5 Ἰουλίου ὁ Sibthorp ἀφήνει τὸ Δίστομο γιὰ νὰ ξαναβεῖ τὸν Παρνασσό. Ἄλλοτε ὅμως ὀλόκληρο τὸ βουνὸ τὸ ἀναφέρει Παρνασσὸ κι' ἄλλοτε Διάκουρα, ὅπως συνηθισμένα λεγότανε τότε ὄχι μονάχα ἢ κορυφὴ ἀλλὰ ὀλόκληρο. «Στις 6 τὸ πρωτὶ ξεκινήσαμε γιὰ τὴ Διάκουρα κι' ἀνεβήκαμε σιγά-σιγά, πρὸς τὸν Παρνασσό. Ἰστοτερα ἀπὸ τρεῖς ὥρες δρόμο μὲ τὸ ἄλογο, φτάσαμε στὸ μοναστήρι τῆς Ἱερουσαλήμ. Ἦθελα νὰ ἀνεβῶ γιὰ δευτέρη φορὰ στὸν Παρνασσὸ καὶ παίρνοντας μαζί μου γιὰ ὀδηγοὺς δυὸ καλογέρους, ἔφυγα ἀπ' τὸ μοναστήρι καὶ πέρασα μέσα ἀπ' ἓνα ὄρατο δάσος ἀπὸ ἔλατα. Ἰστοτερα ἀπὸ μιὰ ὥρα βρῆκα λίγο χιόνι φυλαγμένο μέσα στὶς βραχοσιμαδάδες. Μερικὰ περίεργα φυτὰ φυτρῶναν ἐκεῖ. Ἐπειδὴ νύχτωνε κι' ἡ κορυφὴ ἦταν ἀκόμα μακριά, κι' ἐπειδὴ ὁ φόβος τῶν ληστών εἶχε πιάσει τοὺς καλογέρους μου, ἐμποδίστηκα νὰ προχωρήσω. Κατέβηκα ἀπ' τὴ δευτέρη κορυφὴ κι' ἔφτασα στὸ μοναστήρι κατὰ τὸ ἠλιοβασίλεμα». Ἐδῶ σταματᾶνε τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Sibthorp πού δημοσιεύει ὁ Whalpole. Ὁ βοτανολόγος ὅμως Sibthorp ἐγίνε γνωστότατος μὲ τὸ πολύτομο βοτανολογικὸ του σύγγραμμα «Flora Graeca» στὸ ὅποιο πολλές φορές ἀναφέρει τὴν περιφέρειαν τῆς χώρας τῆς Λειβαδιάς καὶ τὰ βότανά της.

Τὸ Δεκέμβρη τοῦ 1801 ἔρχεται στὴ Λειβαδιά ὁ Ἑγγλέζος Clarke πού τὸν φιλοξένησε στὸ σπίτι του ὁ ἄρχοντας Λογοθέτης καὶ μᾶς δίνει στὸ βιβλίον του γι' αὐτὸν καὶ γιὰ τὴν πόλιν ἀρκετὲς πληροφορίες, ἴσως λίγο αὐστηρὲς πού δὲν θὰ τις παραλείψω ὅμως. «Μᾶς πῆγαν στὸ σπίτι ἐνὸς πλοῦσιου Ἑλληνα ἐμπόρου, τὸ ὄνομα Λογοθέτης, τοῦ ἄρχοντα τῆς Λειβαδιᾶς πού ἦταν κιάλας γνωστὸς καὶ σ' ἄλλους Ἑγγλέζους ταξιδιωτὲς γιὰ τὴ φιλοξενία του καὶ τοὺς καλοὺς του τρόπους. Ὁ ἀδερφός του εἶχε ἀποκεφαλιστεῖ γιὰ τὰ πολλὰ του πλοῦτη, πρὶν δυὸ χρόνια στὴν Κωνσταντινούπολιν. Στὸ σπίτι αὐτὸ τοῦ ἄρχοντα εἶχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ παρατηρήσουμε τὰ ἀληθινὰ ἔθιμα τῆς καλύτερης τάξης τῶν νεώτερων Ἑλλήνων, ἔθιμα πού δὲν τὰ ἐπηρεάσανε οὔτε ξενότροπες συνήθειες, οὔτε ἡ γνωριμιὰ τῆς ζωῆς ἀπ' τοὺς ξένους τόπους. Μᾶς φάνηκαν πὼς ἦταν τόσο παλιὰ ὅσο κι' ἡ ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνα καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα θάρραρα κι' ἀηδιαστικά. Τὰ γεύματα καθὼς κι' ὅλες οἱ συγκεντρώσεις τοῦ φαγιοῦ, ἦταν ἀποτυχημένες. Πουλερικά κομματιασμένα ἀπ' τὸ δράσιμον κι' ὅμως σκληρὰ κι' ὄλο ἴνες, σφαγμένα μιὰ ὥρα πρὶν μποῦν στὴ φωτιά, εἶναι τὸ κύριον φαγητό τους, βαλμένο σωρὸ πάνω σ' ἓνα χάλκινον γανωμένο δίσκον (ταψί). Τὸ δίσκον ἀκουμπᾶνε πάνω σ' ἓνα χαμηλὸ σκαμνὶ (σοφρᾶς) πού γύρα του κάθονται οἱ καλεσμένοι σὲ μαξιλάρια. Ἡ τιμητικὴ θέσις εἶναι κατὰ τὴ μεριὰ πού τὸ μακρὸν ντιθάνι ἀκουμπᾶει στὸν ἄσπρο ἀσβεστωμένο τοῖχον. Μιὰ μακριὰ, σκληρὴ καὶ μονοκόμματη πετσέτα εἶναι ἀπλωμένη γύρα ἀπ' τὸ σοφρὰ, πάνω στὰ γόνατα τῶν καθισμένων. Τὸ κρασί μπαίνει μονάχα μπροστὰ στοὺς ξένους κι' οἱ ὑπόλοιποι πίνουν ἀπὸ ἓνα μονάχα ποτήρι κρασί, κακῆς ποιότητος, στὸ τέλος τοῦ φαγητοῦ. Τὸ ὄρεχτικὸ προσφέρεται πρὶν κάτσουν στὸ τραπέζι. Ὅσοι πρόκειται νὰ φᾶνε, πλένουν τὰ χέρια τους μέσα στὸ δωμάτιον πρὶν κι' ὕστερα ἀπ' τὸ φαγητό. Ἐνα κορίτσι, μὲ θρώμικα ξυπόλητα πόδια μπαίνει στὸ δωμάτιον, δίνει στὸν καθένα μιὰ μικρὴν πετσέταν καὶ τὴν ἀκολουθεῖ ἄλλη δευτέρη κοπέλλα πού πηγαίνοντας μπροστὰ στὸν καθένα γονατίζει μὲ τὸ ἓνα πόδι καὶ τοῦ δάξει μπροστὰ ἓνα γανωμένον δοχεῖον νεροῦ μὲ μιὰ λεκάνην

σκεπασμένη με σκάρα πού στήν πάνω μεριά βρίσκεται ένα σα-
πούνι. Ἀκολουθεῖ μιὰ ἐπίδειξη ἀηδιαστική, ἀν καί γίνεται γιά
καθαριότητα. Κάνουν πρώτα ἀφρό με τὸ σαπούνι, γεμίζουν τὸ
στόμα τους με τὸν ἀφρό αὐτὸ καὶ τὸν φτύνουν μαζί με τὸ σάλιο
μέσα στὴ λεκάνη. Οἱ κυρίες τοῦ σπιτιοῦ κάνουν κι' αὐτὲς τὸ
ἴδιο. Ἀλείβουν με τὴ σαπουνάδα τὰ χεῖλια καὶ τὰ δόντια τους,
κι' ἐπιδείχουν τὰ μπράτσα τους με ἐξεζητημένες στάσεις καὶ
με μεγάλη ἐπιτήδευση, σὰν νὰ τίς ἔχουν διδάξει πὼς ἡ στιγμή
αὐτὴ πού πλένονται εἶναι ἡ ὥρα πού θὰ δείξουν τὴν ὁμορφιά
τους. Τότε ὁ κύριος τοῦ σπιτιοῦ κάθεται στὴ θέση του με τὴ
γυναίκα του πλάϊ, κοντὰ στὸ στρογγυλὸ ταψί. Ὁ νοικοκύρης
με γυμνὰ χέρια, σηκώνοντας τὰ μανίκια τοῦ τζουμπέ του πρὸς
τοὺς ὤμους, σερβίρει τὴ σουπα καὶ τὸ κρέας. Ἐνα πιάτο μπαί-
νει στὸ τραπέζι. Ἄν εἶναι κρέας ἢ πουλερικὸ τὸ κομματιάζει
με τὰ χέρια. Τὸ κρέας κόβεται πάντα με τὰ χέρια. Σπάνια με-
ταχειρίζονται μαχαίρια καὶ κουτάλια καὶ δὲν τ' ἀλλάζουν ποτέ.
Ὅταν φέρουν ψάρι ἢ κρέας, ὁ νοικοκύρης στίβει ἕνα λεμόνι στὸ
πιάτο. Ὅσο κρατάει τὸ φαγητό, τὸ δωμάτιο εἶναι γεμάτο ὑπη-
ρέτριες τοῦ σπιτιοῦ κι' ἄλλους ὑπηρέτες πού ὄλοι τους μπαίνουν
ξυπόλητοι. Ὑστερα ἔρχεται μιὰ συντροφιά ἀπὸ παπάδες, γι-
τροὺς καὶ ξένους γιά νὰ ἐπισκεφθοῦν τὴν οἰκογένεια. Ὅλους
αὐτοὺς τοὺς δέχονται στὸ ντιβάνι, τὸ ψηλότερο μέρος ἀπ' τὸ
πάτωμα, στὴν κάτω μεριά μαζεύονται οἱ πιὸ παρακατιανοί, χω-
ριάτες, γριῆς κι' ὑπηρέτες πού κάθονται κάτω στὸ πάτωμα καὶ
κουβεντιάζουν μεταξύ τους. Κάποιο ἀκατανόμαστο ἀντικείμενο,
κακότεχο ἐπιπλο, εἶναι τοποθετημένο στὸ πιὸ φανερὸ μέρος τοῦ
δωματίου πού σερβίρανε τὸ γεῦμα. Ἡ ἐπίδειξη τέτοιων ἀντικει-
μένων γίνεται ἀπὸ κενοδοξία τῶν πλούσιων Ἑλλήνων, πού τὰ
ἔχουν ἀποχτήσει ἀπ' τὸ ἐξωτερικὸ. Στὶς φτωχοοικογένειες λεί-
πει τὸ ἀντικείμενο τοῦτο, εἴτε ἀπὸ σεμνοτυφία εἴτε γιατί δὲν
ἔχουν τὰ μέσα νὰ τὸ ἀποκτήσουν».

Καὶ ἔακολουθαίε πιὸ κάτω ὁ Clarke. «Μόλις τελείωσε τὸ
γεῦμα, μπαίνει ὁ ραψωδὸς—ὁ Ὅμηρος τῆς ἐποχῆς του, ὁ περι-
πλανώμενος τροβαδούρος με τὴν κιθάρα—με τὴ λύρα του πού τὴν

άκουμπάει στο γόνατο και τήν παίζει όπως τὸ βιολί. Δὲ ζητάει
 ἄδεια γιὰ νάμπει, ἀλλὰ θαρρετὰ ἔρχεται μέσα, σπρώχνοντας στὴν
 εἴσοδο τὸ συναγμένο κόσμο, καὶ μὲ ὕφος μεγαλόσχημο ἀνε-
 βαίνει στὸ ντιβάνι καὶ παίρνει θέση ξεχωριστὴ ἀνάμεσα στοὺς
 διαλεχτοὺς ἐπισκέπτες. Ἐκεῖ παίζει τὸ μουσικὸ του ὄργανο, ση-
 κώνει τὸ βλέμμα του πρὸς τὸ ταβάνι καὶ ἀρχίζει ἕνα μελαγχολ-
 ικὸ τραγούδι συνοδεύοντας τὸ σκοπὸ του, ποὺ ἀκούγεται κάθε
 τόσο μὲ ὄχι λιγώτερο μελαγχολικὸ τόνο ποὺ εἶναι ἀπ' τὸ παί-
 ξιμο τῆς τρίχορδης λύρας του. Τὸ πρόγραμμά του εἶναι κάποτε
 πρόχειρο ἀπὸ δίστιχα ἀνάλογα μὲ τὴ γιορτὴ τῆς ἡμέρας, μὰ γε-
 νικὰ εἶναι λυπητερὸ ἔρωτικὸ τραγούδι ἀπὸ δίστιχα ἔρωτικά ποὺ
 ἐπαναλαμβάνονται. Δὲν ἔχουν καθόλου μελωδία καὶ ρυθμὸ ἢ ζωη-
 ρότητα στὴν ἔκφραση... Ὁ τόνος τῆς φωνῆς του ἔμοιαζε μὲ τὸ
 οὐρλιασμα τῶν σκύλων τὴ νύχτα παρὰ μὲ ἦχο ποὺ νὰ λέγεται
 μουσικὴ. Ἔνας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ραψωδοὺς μᾶς διασκέδαζε καθη-
 μερινὰ στὸ γεῦμα ὅσο ἔμεινα στὴ Λειβαδιά. Ὅταν τελειώσει τὸ γεῦ-
 μα, ἕνα κορίτσι σκουπίζει τὸ χαλί ἀπ' τὸ πάτωμα καὶ οἱ φιλοξενού-
 μενοι τότε ὀδηγοῦνται ἀνάλογα μὲ τὴ σειρά τῆς κοινωνικῆς τους
 θέσης στὸ ντιβάνι. Ὁ νοικοκύρης καὶ ἡ νοικοκυρὰ κάθονται στὴ
 μέση τοῦ ντιβανιοῦ καὶ οἱ ὑπόλοιποι στὸ μᾶκρος τῶν δυὸ πλευρῶν
 καὶ παίρνουν ὁ καθένας τόπο ἀνάλογο μὲ τὴν κοινωνικὴ τους
 θέση. Τὰ ντιβάνια αὐτὰ στὰ σπίτια στὶς ἀνατολίτικες χῶρες εἶναι
 τοποθετημένα σὲ σχῆμα Π. Ὁ τρόπος ποὺ κάθεται ἡ παρέα, εἶναι
 ὁ ἴδιος σὲ κάθε σπίτι. Δὲν ὑπάρχει καμμιά διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ
 διαμερίσματα τοῦ Σουλτάνου καὶ τοῦ πιδ ταπεινοῦ ὑπηκόου τῆς
 αὐτοκρατορίας. Ἡ μόνη διαφορὰ εἶναι στὸ σκέπασμα τῶν ντιβα-
 νιῶν καὶ στὰ στολίσματα στὸ πάτωμα, τοὺς τοίχους καὶ τὰ πα-
 ράθυρα. Ἀφοῦ ταχτοποιηθοῦν καὶ ὁ καθένας καθήσει σταυροπόδι,
 ἔρχεται πάλι ἡ λεκάνη μὲ τὸ νιπτήρα καὶ ἀρχίζει ἡ ἴδια τελετὴ
 γιὰ τὸ νίψιμο μὲ τὸν ἴδιο τρόπο σαπουνώντας καὶ ξεπλένοντας τὸ
 στόμα τους. Ἔστερα τοὺς προσφέρουν τσιμπούκια, μὰ καὶ αὐτὸ τὸ
 μέρος τῆς τελετῆς ἔχει τὴν ἐθιμοτυπία του γιὰ τὰ τσιμπούκια
 ποὺ μᾶς προσφέρανε καὶ τὰ ἀρνηθήκαμε δὲν τὰ δώσανε στοὺς
 ὕστερα ἀπὸ μᾶς, ἂν καὶ ὁ καπνὸς στὰ τσιμπούκια ἦταν ἀναμμένος

μὰ τὰ πῆγανε ἔξω, κι' ἀντὶ γι' αὐτὰ φέρανε καὶ προσφέρανε ἄλλα κατώτερης ποιότητος.

Ἡ μεταβολὴ τῆς μόδας εἶναι κάτι ἄγνωστο σ' αὐτούς. Ἡ σκούφια τοῦ θρέφους τῆς οἰκογενείας Λογοθέτη ἦταν στολισμένη ἀπὸ μαργαριτάρια. Εἶναι ἔτσι περασμένα ὥστε νὰ σκεπάζουν ὄλο τὸ κεφάλι καὶ στὶς ἄκρες κρέμονται διάφορα χρυσᾶ νομίσματα ποὺ σὲ μερικὰ ξεχωρίσαμε τὰ πρόσωπα ἀπ' τοὺς τελευταίους χριστιανούς αυτοκράτορες καὶ τοὺς ἀρχηγούς τῆς ἐκκλησίας.

Τὰ φορέματα τῆς γυναίκας τοῦ Λογοθέτη ἦταν ἢ πράσινο βελούδο ἢ πράσινο σατὲν φρωτωμένα ἀπὸ χρυσῆς ζῶνες καὶ μπροστήθια. Στους ὤμους καὶ τῇ ράχη φοροῦσε γοῦνες γκριζες. Ὑπάρχει κι' ἄλλη περίεργη περίπτωση προσοχῆς στὴν κοινωνικὴ διάκριση. Οἱ παντοῦφλες ἀπ' τοὺς διαλεχτοὺς φιλοξενουμένους τοποθετοῦνται στὸ σκαλοπάτι τοῦ ντιβανιοῦ, ἐνῶ τῶν ἄλλων δὲν ἔχουν αὐτὴ τὴν τιμὴ. Τὶς ἀφήνουν στὸ πάτωμα, κοντὰ στὴν εἴσοδο. Τὴν ὥρα ποὺ προσφέρονται τὰ τσιμπούκια, οἱ φιλοξενούμενες προσέρχονται γιὰ νὰ ὑποβάλουν τὰ σέβη τους στὴν οἰκοδέσποινα, ποὺ μαζί μὲ τὸν ἄλλο γυναικόκοσμο ποὺ θρίσκειται κεῖ σηκώνεται γιὰ νὰ ὑποδεχεῖ τὶς ἐπισκέπτριες σ' ἓνα ἄλλο δωμάτιο. Σὲ μιὰ ἀπ' τὶς γιορτάσιμες ἡμέρες ποὺ γευματίσαμε δῶ, δυὸ Ἀρβανίτες μὲ τὶς γυναῖκες τους καὶ τὰ παιδιὰ τους ἤρθαν νὰ ἐπισκεφθοῦν τὸν ἄρχοντα. Αὐτοὶ οἱ χωριάτες μπαίνοντας στὴν αἴθουσα ὁ καθένας τους ἀκούμπησε ἓνα σακκὶ μὲ τροφίμα σὲ μιὰ γωνιὰ κι' ὕστερα προχώρησαν γιὰ νὰ χαιρετίσουν τὸ νοικοκύρη. Οἱ γυναῖκες ζύγωσαν καὶ μονάχα ἀκούμπησαν τὸ χέρι του κι' ὕστερα σήκωσαν τὰ χέρια στὸ μέτωπό τους καὶ κάνανε τὸ σταυρὸ τους ὅπως καὶ στὴ Ρωσία. Μὰ τὰ παιδιὰ φιλήσανε τὸ χέρι του κι' ὕστερα ἀκούμπήσανε τὸ πίσω μέρος τῆς παλάμης του στὸ μέτωπό τους».

Ὅταν ὁ Πρώσος διπλωμάτης J. Bartholdy θρῖσκόταν πρόξενος στὴν Ἰταλία περιόδευσε στὴν Ἑλλάδα στὰ 1803 - 1804. Ἀπ' ὅσα γράφει φαίνεται πὼς ἐπισκέφθηκε καὶ τὴ χώρα τῆς Λειβαδιάς, τὰ ἀναφέρει ὅμως σποραδικὰ χωρὶς νὰ λείει πολλὰ.

Μὰ δὲν εἶναι καὶ μεγάλη ἡ ζημιὰ γιὰτ' εἶναι γνωστὸ μὲ πόση ἐμπάθεια ἔγραψε ὁ Bartholdy τὶς ἐντυπώσεις του. Ἀντιγράφω ἀποσπάσματα ἀπ' ὅσα βρῆκα δῶ καὶ κεῖ μέσα στὸ σύγγραμμὰ του: «Ἡ λίμνη τῆς Κωπαΐδας μοιάζει μ' ἓνα ἔλος σκεπασμένο μὲ σκοῖνα... Ὁ Ἐλικῶνας δὲν ἔχει πιά ἀλσος»... Γιὰ τὴ Λειβαδιά ὁ μισέλληνας αὐτὸς ἐπισκέπτης δὲν βρῆκε τίποτ' ἄλλο νὰ γράψει παρὰ μονάχα ὅτι εἶναι ἓνα ἀπ' τὰ «πιὸ νοσηρὰ μέρη».

Ὁ Ἑγγλέζος ἀρχαιολόγος Edward Dodwell ἐπισκέφθηκε τὴν περιφέρεια δυὸ φορές. Στὰ 1801 καὶ στὰ 1805. Τὸ βιβλίον του εἶναι σπουδαία πηγὴ γιὰ τὸν τόπον αὐτὸ, γιὰτὶ ὁ Dodwell ἀφιερώνει πολλὰς σελίδες καὶ κατέχει καλὰ τὰ θέματα. Στὰ 1801 ἦταν περαστικὸς κι' ἔμεινε γιὰ λίγο στὴ Λειβαδιά. Τὸ Μάρτη τοῦ 1805 ὁμοῦς κάθησε ἀρκετὰ καὶ γύρισε δλη τὴν περιφέρεια. Σὰν ἀρχαιολόγος ποὺ ἦταν τὸν τραβάει πολὺ ἡ ἐπιστήμη του ἀλλὰ δὲ βλέπει τὰ μέρη μονάχα μὲ ἀρχαιολογικὸ μάτι μὰ κάπως πιὸ πλατύτερα καὶ θαυότερα. Τὸ ἀρχαιολογικὸ μέρος ποὺ δὲν μᾶς νοιάζει ἐδῶ θὰ τὸ παραλείψω δάζοντας ἄλλα ἐνδιαφέροντα κομμάτια.

Μπαίνει στὴν περιφέρεια ἀπ' τοὺς Δελφούς, Ἀράχωδα, Ζεμενὸ καὶ γιὰ τὴ Στενὴ γράφει: «Ὅχι μακριὰ ἀπ' τὴ θέση αὐτὴ φτάσαμε σ' ἓνα μέρος ὅπου τρεῖς λόφοι καὶ τρεῖς δρόμοι συναντιῶνται. Τὸ μέρος αὐτὸ ὀνομάζεται Δερβένη, ἀλλὰ συνηθέστατα Στενὴ ἀπ' τὴν ἀρχαία λέξη γιὰ τέτοιου εἶδους περάσματα. Μερικὰ μεγάλα λιθάρια δείχνουν ἴσως τὸν τάφον τοῦ Λαΐου». Ἀπὸ κεῖ πηγαίνει στὸ Δίστομον: «Αὐτὸ τὸ χωριὸ σίγουρα πολὺ σπάνια θὰ τὸ ἐπισκέπτονται ξένοι γιὰτὶ οἱ χωριάτες μᾶς περιτριγύρισαν κι' ἐξαντλήσανε τὴν ὑπομονὴν μᾶς μὲ τὴν ἀδιάκριτην περιέργειάν τους. Ζητήσαμε τὸν πρωτόγερον ποὺ φρόντισε νὰ μᾶς βρεῖ τροφήν καὶ κατάλυμα. Στὶς περισσότερες Τούρκικες πόλεις καὶ χωριά ὑπάρχει ἓνας πρωτόγερος ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ βρῖσκει τροφήν καὶ στέγη στοὺς ξένους. Εὐτύχημα θὰ ἦταν ἂν αὐτὸ ἐφαρμοζότανε καὶ στὰ Ρωμαϊκὰ καὶ Ναπολιτάνικα ἐδάφη, ὅπου

Ένας ξένος πού δὲν εἶναι ἐφωδιασμένος μὲ συστατικὰ γράμματα
 κινδυνεύει νὰ πεθάνει ἂν βρεθῆι σὲ κανένα δρόμο πού δὲν υπάρ-
 χουν πανδοχεῖα. Οἱ κάτοικοι εἶναι Ἑλληγες κι' Ἀρβανίτες. Τὸ
 χωριὸ ἔχει καμμιά ἑκατονπενηνταριά σπίτια κι' ἀνήκει στὴν κοι-
 νότητα τοῦ δεσπότη Ταλαντίου καὶ στὴ διοίκηση τοῦ βοῦβόδα
 τῆς Λειβαδιᾶς. Τὰ περισσότερα ἀπ' τὰ σπίτια εἶναι χτισμένα μὲ
 κομμάτια ἀπὸ μεγάλες πέτρες σκοτεινοῦ χρώματος πού προέρ-
 χονται ἀπ' τὰ ἐρείπια μιᾶς παλιᾶς πόλης πάνω στὴν ὁποία εἶναι
 χτισμένο τὸ χωριό». Γιὰ τὴ Δαύλια γράφει τοῦτα: «Οἱ ἐργα-
 τικὸι Ἀρβανίτες ἀποτελοῦν τὸν πληθυσμὸ τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ πού
 παρ' ἑλο ὅτι ἔχει μονάχα ἐξήντα σπίτια δὲν ἔχει λιγώτερες ἀπὸ
 δεκαοχτῶ ἐκκλησιᾶς. Ὁ ἴδιος δυσανῆλογος ἀριθμὸς ἀπὸ ἐκκλη-
 σιᾶς συναντᾶται στὰ περισσότερα μέρη τῆς Ἑλλάδας ὅπου οἱ Τοῦρ-
 κοὶ εἶναι ἢ πολὺ ἀδύνατοι ἢ πολὺ φιλελεύθεροι γιὰ νὰ προλάβουν
 τὸ χτίσιμό τους. Αὐτὰ τὰ ἱερὰ χτίσματα ἀποτελοῦνται συνήθως
 ἀπὸ τέσσερες τοίχους χωρὶς σκεπή, κι' εἶναι κατασκευασμένοι
 ἀπὸ ἀρχαῖα ὑπολείμματα. Ἡ Ἁγία Τράπεζα δὲν εἶναι τίποτα
 ἄλλο παρὰ ἓνα μάρμαρο μὲ ἐπιγραφὰς πού ὑποδοσκάζεται ἀπ'
 ἓνα κομμάτι ἀρχαίας στήλης ἢ ἀπ' τὸ θάβρο κάποιου ἀγάλματος.
 Οἱ ἐκκλησιᾶς τῆς Δαύλιας εἶναι τόσο μικροσκοπικὲς πού δὲν
 πρόσεξα παρὰ μονάχα τέσσερες. Μιὰ ἀπ' αὐτὲς θρίσκειται πάνω
 στὴν Ἀκρόπολη. Οἱ Ἑλληγες παπάδες ἀναγκάζουν τοὺς ἐκκλη-
 σιαζομένους τοὺς νὰ κτίσουν μιὰ ἐκκλησιᾶ γιὰ νὰ συχωρευθοῦν οἱ
 ἁμαρτίες τους, κι' ἂν ἐπιτρέπεται νὰ θγάσουμε συμπεράσματα, θὰ
 πρέπει νὰ δηλολογήσουμε ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἁμαρτωλῶν εἶναι
 πολὺ μεγάλος στὴν Ἑλλάδα. Οἱ πόρτες κι' ἀπ' τίς καλύτερες
 ἀκόμα ἐκκλησιᾶς εἶναι συνήθως τόσο στενές, πού ἐπιτρέπουν νὰ
 περνᾶει μονάχα ἓνα ἄτομο. Αὐτὸ γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τοὺς Τοῦρ-
 κοὺς νὰ τίς μετατρέψουν σὲ σταύλους, βάζοντας μέσα τὰ ἀλογά
 τους, πρᾶμα πού κάνουν ὅταν εἶναι φαρδιές». Ἀπ' τὴ Δαύλια ὁ
 Dodwell κατεβαίνει στὸν Ἀϊ Βλάση ἀλλὰ ἂν καὶ δὲν τοῦ κά-
 νανε καλὴ ὑποδοχὴ τοὺς δικαίῳνει: «Βρήκαμε τοὺς κατοίκους
 σ' αὐτὸ τὸ μέρος ἀναιδεῖς κι' ἀφιλόξενους. Οὔτε ἓνας δὲν ἤθελε
 νὰ μᾶς δώσει δωμάτιο γιὰ νὰ περάσουμε τὴ νύχτα. Αὐτὸ μὲ πα-

ραξένεφε πολὺ γιὰτι ἦταν Ἑλληγες ἀπ' τοὺς ἑποίους συλήθως δὲν λείπει ἢ καλωσύνη κι' οἱ ὁποῖοι εἶναι περιποητικὸι στοὺς ξένους. Ἄλλὰ ἄς μὴ ξεχνᾶμε ὅτι ὁ Πανοπέας (ὁ Ἄτ Βλάση) δὲν βρίσκειται πιά πάνω στὴν ἱερὰ ὁδὸ ἀπ' τὴν ὁποία οἱ προσκυνητὲς τοῦ Ἀπόλλωνα πηγαῖνανε χορεύοντας στοὺς Δελφούς, ἀλλὰ πάνω στοῦ μεγάλο δρόμο ποὺ ὀδηγᾶει ἀπ' τὴ Λειβαδιά στὰ Σάλωνα. Οἱ Τοῦρκοι ποὺ ζοῦν σὲ θάρως τῶν κατοίκων χωρὶς νὰ πληρώνουν τὸ παραμικρό, κάνουν τόσο συχγὲς ἐπιδρομὲς ποὺ οἱ χωριάτες νομίσανε ὅτι θὰ κάναμε καὶ μεῖς τὸ ἴδιο. Ἐνας Ἀρβανίτης Μουσουλμάνος, ὁ ἀγᾶς τοῦ χωριοῦ, ἦταν πιὸ αὐθάδης καὶ κατσούφης ἀπ' τοὺς Ἑλληγες κι' ἀρνήθηκε κατηγορηματικᾶ νὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ διανυχτερεύσουμε στοῦ χωριό. Ὅταν μάλιστα τοῦ εἶπα ὅτι εἶχα ἕνα φερμάνι ἀπ' τὸ Σουλτάνο του μοῦ ἀπάντησε πῶς καὶ πενήντα τέτοια φερμάνια ἂν εἶχα δὲν θὰ μοῦ χρησίμευαν σὲ τίποτα. Ὅταν ὁμως τοῦ τῶδειξα χοροπήδησε ἀπ' τὴν ἐκπληξή του καὶ μοῦ ζήτησε νὰ τὸ πάρω πίσω γιὰτι δὲν τοῦ ἄρεσε νὰ τὸ βλέπει. Πρόσταξε ἀμέσως νὰ θέσουν στὴ διάθεσή μας τὸ καλύτερο σπίτι τοῦ χωριοῦ καὶ νὰ σφᾶξουν μερικὲς κότες γιὰ τὸ βραδυνὸ μᾶς. Μὲ λίγα λόγια ἔκανε ὅτι τοῦ ἦταν βολετὸ νὰ συχωρεθεῖ γιὰ τὴν ἀρχική του ἀσχημὴ συμπεριφορὰ καὶ μᾶς παρακάλεσε νὰ μὴν κάνουμε παράπονα ἐναντίον του στοῦ βοϊδῶδα τῆς Λειβαδιάς. Τὴν ἄλλη μέρα ὅταν φεύγαμε ἀπ' τὸ χωριό, ἀφοῦ πληρώσαμε πλούσια γιὰ τὸ κάθε τι κι' ἀφοῦ προσφέραμε γιὰ δῶρο στὴν οἰκοδέσποινα κάποιο κομψοτέχνημα, τόσο μᾶς διάζανε ὄλοι τους νὰ μὴν φύγουμε ὅσο προσπαθοῦσαν νὰ μᾶς διώξουν στὴν ἀρχή. Αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι ὅπως κι' οἱ ἄλλοι, μποροῦν νὰ ἐπηρεασθοῦν εὐνοϊκᾶ ἀπὸ δίκαιες κι' ἀνθρωπιστικὲς ἀρχές».

Ἀπ' τὸν Ἄτ Βλάση ὁ Ἑγγλέζος ἀρχαιολόγος θέλησε νὰ πάει στὴν Κάπραινα ποὺ ἦταν στοῦ δρόμο του : «Ἵστερα ὁμως ἀπ' τὸ κακοδέξιμο ποὺ μᾶς κάνανε στοῦ προηγούμενο χωριὸ σκεφθήκαμε ὅτι ἦταν πιὸ σωστὸ νὰ ξακολουθήσουμε τὸ δρόμο μας πρὸς τὴ Λειβαδιά καὶ νὰ ἐφοδιαστοῦμε μὲ εἰδικᾶ συστατικᾶ γράμματα κι' ὀδηγίες γιὰ νὰ ἐπισκεφθοῦμε τὰ γειτονικᾶ χωριά».

Στὴ Λειβαδιά ὁ Dodwell φιλοξενήθηκε στοῦ σπίτι τοῦ ἀρ-

χοντα Λογοθέτη που είχε μείνει και την πρώτη φορά που πέ-
 ρασε. Ήφιερώνει αρκετές γραμμές για τον άρχοντα της Λειβα-
 διας και για το σπίτι του, που δημοσίευσα στο βιβλίο μου για
 το Λογοθέτη. Παρχλείποντας τα δσα άρχαιολογικά γράφει για
 τη Λειβαδιά θά παραθέσω διάφορα άλλα άποσπάσματα : «Η
 Λειβαδιά θρίσκεται στη βορεινή πλευρά κάποιου βουνού, άσφα-
 λώς το Λιβίθριον, που ένώνει την όροσειρά του Έλικώνα. Ένα
 σύγχρονο κάστρο που τώρα καταρρέει τη δεσπόζει. Η πόλη έχει
 περί τις δέκα χιλιάδες κατοίκους άπ' τους όποιους οι μισοί Τουρ-
 κοι. Οι Έλληνες είναι δυνατοί και πλούσιοι κι' έχουν τέσσερες
 προύχοντες άπ' τους όποιους ο ένας είναι ο Λογοθέτης. Η δύ-
 ναμη του πασά των Ίωαννίνων φτάνει ως έδω και πολλές φορές
 κάλεσε τους άρχοντες της Λειβαδιάς στην πρωτεύουσα της Ήπει-
 ρου να δώσουν λόγο για άληθινές ή φανταστικές κακές πράξεις
 για τις έποτες τους κατηγορήσαν και για να σβύσουν τη δίψα
 της φιλαργυρίας του». Και πιο κάτω : «Η Λειβαδιά είναι άνθυ-
 γεινή κατά τους ζεστους μήνες γιατί τα νερά της Κωπαΐδας που
 τότε ξεραίνονται, σε μερικά μέρη λιμνάζουν σε δεξαμενές άπ' τις
 όποτες βγαίνουν νοσηρές αναθυμιάσεις κι' άποσυνθετιμένες, μολύ-
 σματα που μεταδίνουν τις ασθένειες. Το χειμώνα κάνει τρομερό
 κούο στη Λειβαδιά και το καλοκαίρι μεγάλη ζέστη. Στις 4 του
 Ίούλη στα 1804 που ήμουνα εκεί το θερμόμετρο του Φαρενάιτ
 ανέβηκε στους 26° στον Ίσκιο και στις 5 ήταν 93°. Στο
 ύπαιθρο έκανε μεγάλη ζέστη. Η πανούκλα έπισκέφθηκε τη Λει-
 βαδιά στα 1785 κάνοντας θραύση επί δεκαπέντε μήνες και κατά-
 στρεψε έξη χιλιάδες άτομα». Για το μεγάλο θανατικό της Λει-
 βαδιάς δέν συμφωνεί στη χρονολογία με το Έγγλέζο ταξιδιώτη
 ο Άθηναίος Ίωάννης Μπενιζέλος. Στις πολύτιμες «Έφημερίδες»
 θέλει το 1788 κι' όχι το 1785 κι' αναφέρει τούτα ο Άθηναίος
 δάσκαλος : «Τφ έτει τούτη έσυνέβη και ή λοιμική νόσος, είτ' ούν
 πανώλη. Παρομοίαν δέν ένθυμούνται εις την Άθήναν, άλλ' ούτε
 έξ άκουής, έχουσιν οι πάνυ γεγηρακότες. Το πρώτον προσέβαλεν
 ή νόσος εις Λεβαδείαν εις τας 15 του Αυγούστου των 1788· είτα
 εις τας 30 του Ίανουαριου μετεδέθη εις την Άθήνα και έπεσε

πρώτον εἰς τὸ ὁσιώτερον τοῦ Κωνσταντῆ Ἀδαμάκη κλπ... Ἐν δὲ τῇ Λεβαδείᾳ καὶ τῇ ἄλλῃ Βοιωτικῇ ἡ νόσος ἐπέκειτο μαστίζουσα μὲ μεγάλην ὁρμὴν καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἦτο συγκεχωρημένον νὰ διακομίζωνται ἐκεῖθεν τροφαὶ πάντοτε· ἐνίοτε ὅμως διεκομίζοντο».

Στις 17 τοῦ Μάρτη ὁ Dodwell πηγαίνει στὴν Κάπραινα καὶ κεῖ τοῦ συνέβηκε ἓνα ἐπεισόδιον ποὺ ἀξίζει νὰ ἀφήσουμε τὸν ἴδιον νὰ μᾶς τὸ διηγηθεῖ : «Φτάσαμε στὸ χωριὸ Κάπραινα σὲ δυὸ ὥρες καὶ μ᾽ ὄλο ποὺ μᾶς συνώδευε ἓνας Ἑλληνας ποὺ ἀνῆκε στὴν ὑπηρεσία τοῦ προύχοντα Λογοθέτη, δοκιμάσαμε μιὰ πολὺ πιὸ ἀφιλόξενη ὑποδοχὴ ἀπὸ κείνη ποὺ μᾶς κάνανε στὸν Ἀϊ - Βλάση. Ὅταν φτάσαμε κοντὰ στὸ χωριὸ στάθηκα νὰ ἀντιγράψω μιὰ ἐπιγραφή, στέλλοντας τοὺς ὑπηρέτες μου προηγουμένως νὰ βρῶν κατὰλυμμα καὶ προμήθειες. Σὲ λίγο ὅμως τὰ ξεφωνητὰ ποὺ κάνανε οἱ γυναικῆς καὶ τὰ παιδιὰ ἀποσπάσανε τὴν προσοχὴ μου καὶ μόλις μπῆκα στὸ χωριὸ βρῆκα τὸν κόσμον νὰ πετάει ξύλα καὶ πέτρες στοὺς ἀνθρώπους μου κι' ὁ παπᾶς νὰ ἐνθαρρύνει τοὺς ἐπιτιθέμενους. Τέλος ὁ ἀνθρωπος τοῦ Λογοθέτη ποὺ πληγώθηκε ἀπὸ μιὰ πέτρα, ἄρπαξε τὸν παπᾶ ἀπ' τὰ γένια καὶ τραβώντας τὸ σπαθί του θὰ ἔβαζε σίγουρα σὲ κίνδυνον τὴ ζωὴ ὄλων μας μὲ μιὰ βίαιη πράξη, ἂν δὲν ἔφτανα κείνη τὴ στιγμή καὶ πιάνοντας τὸ χέρι τοῦ Λεϊβαδίτη δὲν ἔδαζα τέλος στὸν καυγᾶ. Ὁ παπᾶς συγκινημένος ἀπ' τὸν κίνδυνον ποὺ ξέφυγε κι' εὐχαριστημένος ἀπ' τὴν ἐπέμβασίν μου φώναξε :

— Εἰρήνην ὑμῖν καὶ δώσατε εἰς τοὺς ξένους τροφὴν καὶ κατοικίαν.

Κάθε ἐνδειξὴ ἐχθρότητος χάθηκε μὲ μιᾶς κι' ἀφοῦ ὁ ὑπηρετῆς τοῦ Λογοθέτη παραπονέθηκε λίγο γιὰ τὴν πληγὴν του κι' ὁ παπᾶς ἐξέφρασε τὴν ἀγανάκτησίν του ποὺ τὸν τράβηξε ἀπ' τὰ γένια, κάθησαν ἡσυχά κάτω μαζὶ καὶ καπνίζανε τὰ τσιμπούκια τους. Ἦταν περιεργὸ νὰ βλέπει κανεὶς τὴν ἀλλαγὴν ἀπ' τὸν ὀξύθυμὸν στὴν ἡσυχὴ κουβέντα. Ἄρχισαν νὰ μιλοῦν σχετικὰ μὲ τὰ ταξίδια μας καὶ γιὰ ἄλλα θέματα ὁλότελα ξένα πρὸς τὸν τελευταῖον καυγᾶ, καὶ πολλοὶ ἀπ' τοὺς χωριάτες ποὺ πρὶν ἀπὸ λίγα λεπτὰ ἦταν ἐχθροὶ μας μᾶς προσφέρνανε τὶς ὑπηρεσίες τους νὰ μᾶς ὀδηγήσουν στὰ ἐρείπια».

Μαζί με τον Dodwell περνάει απ' την περιφέρεια κι' ο Ίταλδος ζωγράφος Simone Pomardi. Μένει κι' αυτός απ' τις 12 - 17 του Μάρτη και στο εικονογραφημένο απ' τον ίδιο βιβλίο του μάς δίνει μερικές έντυπώσεις. Φιλοξενήθηκε κι' αυτός απ' τὸ Γιάννη Λογοθέτη «για τὸν ὁποῖο εἶχαμε μιὰ ἐπιστολὴ απ' τὸν Ἑγγλέζο πρόξενο τῆς Πάτρας. Ἡ Λειβαδιὰ φαίνεται ἀρκετὰ μεγαλόπρεπη απ' τὸ πλῆθος τῶν τζαμιῶν κι' απ' τὰ κυπαρίσσια». Μᾶς δίνει ὅμως μιὰ πολύτιμη πληροφορία σχετικά γιὰ τὸ Τροφώνιο: «Κατὰ τὰ 1803 ποὺ πέρασε ὁ λόρδος Ἔλγιν, θέλησε νὰ σκάψει καὶ νὰ ἀνοίξει τὸ ἄντρο τοῦ Τροφώνιου ποὺ θρυσκόταν κλειστὸ ἀκόμα ὅταν κι' ἐγὼ τὸ εἶδα. Πραγματικὰ ἀρχισὰ νὰ κάνω ἀνασκαφές, μὲ ἀνοιγμὰ ὅσο τὸ δυνατὸ μεγαλύτερο νομίζοντας ὅτι κεῖ μπορούσε νὰ εἶναι ἡ εἴσοδος. Βρέθηκαν μερικὰ δείγματα μὰ ὁ ἀγᾶς μου ἀπαγόρευσε νὰ ξακολουθήσω τὴν ἀνασκαφή, προβάλλοντας τὴ δικαιολογία ὅτι ἡ νέα δεξαμενὴ ποὺ θρυσκότανε μπροστὰ στὸ ἄντρο θὰ ἐμπόδιζε, ἐπειδὴ οἱ σωλῆνες τοῦ ὑδραγωγείου περνοῦν στὸ μέρος αὐτὸ κι' ἀρχίζουν απ' τὸ ἐσωτερικὸ τῆς σπηλιάς».

Στὴ Λειβαδιὰ ὁ Pomardi ἔμεινε πάρα πάνω απ' ὅτι λογάριάζε γιὰ τὸν πιάσανε οἱ θροχερὲς λειβαδίτικες μέρες. Στὸ διάστημα ὅμως αὐτὸ οἱ Τούρκοι γιορτάσανε τρεῖς μέρες κάποια γιορτὴ κι' ἀνάμεσα στ' ἄλλα παιχνίδια «ξαναεῖδα τὸ χορὸ τοῦ «φαρολέττο», χορὸ δικό τους ποὺ οἱ γυναῖκες δὲν παίρνουν μέρος». Ὁ Ίταλδος ζωγράφος θέλησε νὰ ἐξετάσει τὶς τούρκικες γυναίκες φορεσιῆς καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν σπιτιῶν τους ἀλλὰ δὲν τὰ κατάφερε «ἐπειδὴ οἱ Τούρκοι ἦταν πολὺ ἐπιφυλακτικοὶ καὶ καχύποπτοι καὶ σπάνια δέχονται ἀλλοφύλους ποὺ δὲν τοὺς ἔχουν σὲ ὑπόληψη καὶ οὔτε δέχονται φιλόφρονα τοὺς ξένους». Ἔτσι ἀναγκάστηκε νὰ γράψει ὅσα τὸν πληροφοροῦσε κι' ὅσα τοῦ διηγήθηκε κάποιοι γιατροὶ Χαλιάνος «περαστικὸς απ' τὴ Λειβαδιὰ», ποὺ μάς δίνουν μιὰ εἰκόνα απ' τὸ ἐσωτερικὸ στὰ χαρέμια τῆς Λειβαδιάς: «Κάλεσε τὸ γιατρὸ μιὰ μέρα ἕνας Τούρκος ἀγᾶς τῆς Λειβαδιάς, γιὰ νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴ γυναῖκα του ποὺ ἦταν ἄρρωστη. Τὸ δωμάτιο τῆς ἦταν ὑπέροχα στολισμένο. Κάτω ἔβλεπε

κανέννας στρωμένο ένα κιλίμι με τὰ πιὸ παράξενα χρώματα καὶ γύρα ἀπ' αὐτὸ ἦταν ἕνας σοφᾶς με βελουδένια χρυσοϋφαντα σκεπάσματα. Γύρω στὸν τοῖχο κρέμονταν ὑπέροχα παραπετάσματα μεταξωτὰ με διάφορα χρώματα καὶ με τὶς πιὸ παράξενες ἀραβικὲς παραστάσεις. Τὸ ταβάνι ἦταν ζωγραφισμένο με ζωηρὰ χρώματα. Κοντὰ στὸ παράθυρο θρυσκόταν κάτω σὰν τραπεζάκι με καθρέφτες καὶ πάνω μερικὰ βάζα γιομαῖα ἀπὸ μυρουδιὲς καὶ κόκκινο χρῶμα γιὰ τὸ δάψιμο τῶν νυχιῶν. Μὰ πιὸ ὠραῖο ἀπ' ὅλα ἦταν τὸ κρεβάτι. Ἦταν σκεπασμένο με ἕνα γραμμωτὸ ὕφασμα ἀπὸ διάφορα χρώματα ποὺ ἔπεφτε γύρα καὶ τελείωνε σὲ ὠραῖο φαρμπαλά. Στὸ σκέπασμα πάνω ἦταν κεντημένα λουλούδια καὶ φύλλα ἀπὸ χρυσό. Σὰν ζύγωνε ὁ γιατρός τὸ κρεβάτι παρουσιάστηκαν δυὸ νέες ἀραπίνες σκλάβες, πολὺ ὠραῖες καὶ μεγαλόπρεπα ντυμένες. Αὐτὲς σήκωσαν τὴν κουνουπιέρα καὶ φάνηκε ἕνα μέρος τοῦ κρεββατιοῦ ποὺ θρυσκότανε ἡ κυρία τους. Ἦταν δολόκληρη σκεπασμένη, ἀκόμα καὶ τὸ πρόσωπό της. Ἔδωσε τὸ σφυγμὸ της στὸ γιατρὸ κι' ἀφοῦ τὸν ἐξέτασε, εἶπε στὸν ἄντρα της ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ τὴν ἴδῃ στὸ πρόσωπο καὶ νὰ κυττάξῃ τὴ γλῶσσα τῆς ἄρρωστης γιὰ νὰ μπορέσει νὰ κάνει διάγνωση τῆς ἀρρώστιας. Ἐπειδὴ ἐπέμενε ὁ γιατρός, ὁ ἄντρας της πέτυχε ἀπ' τὴ γυναίκα του νὰ ἀποκαλύψῃ τὸ πρόσωπό της ποὺ ντροπόταν ὑπερβολικά. Μ' ὅλες τὶς ἀντιρρήσεις της καὶ τὴν ἐπιμονή της, τῆς βγάλανε τὸ σκέπασμα ἀπ' τὸ πρόσωπο. Ὁ γιατρός ἔμεινε ἔκθαμπος ἀπ' τὴν ὀμορφιά της.

Στὸ τέλος τοῦ 1805 ἐπισκέπτεται τὴν ἐπαρχία κι' ὁ Ἑγγλέζος συνταγματάρχης W. Leake. Ἔμεινε στὴν ἐπαρχία αὐτὴ κοντὰ ἕνα μῆνα γιὰ νὰ κάνει μελέτες ἀρχαιολογικῆς τοπογραφίας καὶ νὰ δώσῃ πίνακες σωστοῦς γιὰ τὶς ἀποστάσεις. Γνώρισε τὴ χώρα τῆς Λειβαδιᾶς κατὰ πιθανὴ καὶ στὸ διδλλο του ξοδεύει πολλὰς σελίδες γιὰ νὰ ἀναφέρει τὴν ἱστορία κάθε χωριοῦ καὶ νὰ κάνει τὴ σύγκριση με τὶς ἀρχαῖες τοποθεσίες. Δυστυχῶς ὁ χῶρος δὲν μοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἀναφέρω κάθε μέρος χωριστὰ γιὰ τὴ θὰ πῆ-

γαινε σὲ πολὺ μᾶκρος. Θὰ περιοριστῶ μονάχα σὲ ἀποσπάσματα
 ποὺ ἀφορᾶνε τὴν πρωτεύουσα : «Ἡ πόλη τῆς Λειβαδιᾶς παρου-
 σιάζει πρὸς τὸ βορρῆ ἐπιβλητικὴ ὄψη ὅσο καὶ περιεργη. Τὰ περ-
 σότερα σπίτια εἶναι τριγυρισμένα μὲ κήπους κι' ἔτσι σκεπάζουν
 πολὺ τόπο, στὴν ἀπότομη ἀνηφοριὰ ποὺ φτάνει στὰ πόδια ἐνὸς
 δυσκολοανέβατου λόφου στεφανωμένου ἀπὸ ἕνα ἐρειπωμένο κά-
 στρο... Ἡ ἀφθονία τοῦ νεροῦ καὶ τὰ βουνὰ ποὺ τὴν ἰσκιώνουν
 κάνουν τὸν καλοκαιριὰτικὸ ἀέρα, μιὰ δυὸ ὥρες τὸ πρωτὶ καὶ τὸ
 ἀπόγευμα, νὰ εἶναι εὐχάριστος καὶ δροσερὸς στὴν ἀπάνω πόλη,
 ὅπως διαπίστωσα ὅταν ἤμουνα τελευταία στὴν Λειβαδιά. Τὰ ἴδια
 βουνὰ ὅμως κόβοντας τοὺς ἀγέρες, ἀνεβάζουν πολὺ τὴν τακτικὴ
 θερμοκρασία καὶ τὸ χειμῶνα φέρνουν ὑγρασία ἐπειδὴ ἐμποδίζουν
 ἀπ' τὴν πόλη τίς ἠλιακὰς ἀχτίνες, ποὺ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ μόλις ὡς
 τίς 2 τὸ μεσημέρι πέφτουν καὶ στὸ χαμηλότερο ἀκόμα μέρος. Γιὰ
 τοὺς λόγους αὐτοὺς τὸ κλίμα δὲν θεωρεῖται οὔτε ὑγιεινὸ οὔτε εὐ-
 χάριστο καὶ λένε μάλιστα ὅτι τὸ καλοκαίρι, ἐπειδὴ ὁ τόπος δὲν
 ἀερίζεται καλὰ ἀπ' τὰ ποτιστικὰ χωράφια τοῦ ρυζιοῦ καὶ τοῦ
 βαμπακιοῦ, ἂν κι' αὐτὰ εἶναι σχεδὸν δυὸ μίλλια μακριὰ ἀπ' τὴν
 πάνω συνοικία τῆς πόλης, θλαβερὰς ἀναθυμιάσεις φτάνουν σ' ὀλό-
 κληρῆ τὴ Λειβαδιά». Ἀναφέρει ἀκόμα ὁ Leake καὶ τὸ γνωστὸ
 καὶ σήμερα ἀέρα Μέγα ποὺ τόση μεγάλη ἐντύπωση τοῦ ἔκανε.
 Καὶ πιδό κάτω : «Ἡ πλούσια ἐμφάνιση τῆς Λειβαδιᾶς ὀφείλεται
 κατὰ ἕνα μέρος στὸ ὅτι ἔχει πολὺ λίγους Τούρκους, ποὺ γενικὰ
 εἶναι ὄχι μονάχα οἱ ἴδιοι φτωχοὶ ἀλλὰ κάνουν καὶ τοὺς ἄλλους,
 καὶ κατὰ δεύτερο λόγο στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι χτισμένα
 τὰ μεγαλύτερα ἑλληνικὰ σπίτια, μὲ τεράστια δωμάτια καὶ στοῆς
 ποὺ κάνουν μεγάλη φιγούρα ὡς τὴν ἀπότομη κατωφέρεια τοῦ
 λόφου. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅμως ὅτι αὐτὸς ὁ τρόπος νὰ κτί-
 ζονται τὰ σπίτια, ἀποτέλεσμα τῆς ἑλληνικῆς ματαιοδοξίας στὸ
 νὰ μιμηταὶ τὴν τουρκικὴ μεγαλοπρέπεια, ἂν κι' εὐχάριστος τὸ
 καλοκαίρι, γενικὰ λίγο ταιριάζει σὲ τόπο ποὺ ὁ χειμῶνας εἶναι
 καὶ μεγάλος καὶ βαρὺς. Τὸ πιδό ἀξιοθέατο στὴν πόλη εἶναι κάποιος
 πύργος μὲ ἕνα ρολόγι». Ὁ Ἑγγλέζος συνταγματάρχης εἶναι ὁ
 πρῶτος ποὺ ἀναφέρει τὸ ρολόγι, τὸ δῶρο αὐτὸ τοῦ Ἑλγιν στὴ

Λειβαδιά. Και μιὰ κι' ἀνάφερξ τὸ ὄνομα τοῦ Ἑγγλέζου ἀρχαιοκάπηλου νομίζω πὼς ἔχουν τὴ θέση τους μερικὲς γραμμὲς τοῦ Leake γιὰ τὴ δράση του. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιδρομὴ πού ἔκανε δ' Ἑλγιν στὸ θησαυρὸ τοῦ Μινύα στὸν Ὀρχομενόν, εὐτυχῶς χωρὶς ἀποτέλεσμα : «Μερικὰ ἀπομεινάρια φαίνονται ὅτι ἀνῆκαν στὸ κτίριο (θησαυρὸ τοῦ Μινύα) πού ἀναφέρω πιὸ πάνω, βρέθηκαν ἀριστερὰ τοῦ τοίχου πού τὸ ψῆλωμά του καταλήγει σὲ χαμηλὴ προέκταση. Οἱ τεχνίτες πού χρησιμοποιήθηκαν ἀπ' τὸ λόρδο Ἑλγιν, προσπαθῆσαν νὰ σκάψουν τὰ ἐρείπια τοῦ κτιρίου ἀλλὰ δὲν προχώρησαν πολὺ γιατί τοὺς ἐμποδίσανε οἱ ὀγκόλιθοι πού ζέθαψαν καὶ δὲν εἶχαν τὰ μέσα νὰ τοὺς κουνήσουν ἀπ' τὶς θέσεις τους». Κι' ὅταν ἐπισκέπτεται τὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας στὴ Σκριποῦ γράφει : «Ἀπ' τὶς ἄλλες ἐπιγραφὰς πού ἔχει τὸ μοναστήρι, οἱ δυὸ ἔχουν μετακινηθεῖ ἀπ' τοὺς ἀνθρώπους πού χρησιμοποίησε ὁ Ἑλγιν πρὶν ἔλθω».

Καθὼς θὰ δοῦμε κι' ἄλλοι ταξιδιωτὲς ἀναφέρουν τὴν ἐλγίνιο ἐπιδρομὴ στὴ Βοιωτία. Τὸ καλὸ εἶναι ὅτι ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ Ἑλγιν, Ἰταλὸς Λουζιέρι, δὲν κατάφερε νὰ πάρει τίποτα κι' ἔτσι σώθηκαν τὰ ὅσα εἰλέπουμε σήμερα, ἀλλοιῶς θὰ σαπίζανε μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες ἀρχαιοτῆτες στὸ Λονδίνο.

Τὸ Leake συντόφεψε κι' ἕνας ἄλλος Ἑγγλέζος συνταγματάρχης ὁ Squire. Δὲν σώθηκε ταξιδιωτικὸ τοῦ ἔργο παρὰ μόνον μιὰ μικρὰ ἀποσπάσματα ἀπ' τὶς σημειώσεις του πού δημοσιεύει ὁ Walpole. Μεταφέρω μερικὰ : «Ἡ Λεβάδεια, τώρα τὴν προφέρουν Λειβαδιά, εἶναι χτισμένη στὴν εἴσοδο μιᾶς ρεμματιᾶς στὴν βορεινὴ πλευρὰ τοῦ Ἑλικώνα. Τὸ μικρὸ ποτάμι Ἐρκυνα τρέχει στὴν ἀκατάστατη βραχοστρωμένη κοίτη τῆς ρεματιᾶς καὶ παίρνει ἀρκετὸ νερὸ ἀπ' τὶς πηγὰς πού εἶναι κοντὰ στὴ σπηλιὰ τοῦ Τροφώνιου. Στὴν ἀριστερὴ μεριὰ τοῦ ποταμιοῦ, πάνω ἀπ' τὴν πόλη καὶ στὰ ριζὰ ἐνὸς λόφου τριγυρισμένου ἀπὸ ἕνα τούρκικο ἐρειπωμένο κάστρο ὑπάρχει μιὰ τεχνητὴ σπηλιὰ πλατειὰ καὶ βαθειὰ ὡς 12 πόδια καὶ ψηλὴ ὡς 8. Στὸ πάνω μέρος τῆς

φαίνονται ακόμα κομμάτια μιᾶς χρωματιστῆς ἀρχαίας γιρλάντας ὁμοίας μὲ κείνη πού ὑπάρχει στὸν Παρθενῶνα καὶ στὸ Θησεῖο τῆς Ἀθήνας. Μπροστὰ στὴ σπηλιά εἶναι μιὰ πλούσια πηγὴ πού ἀδειάζει τὰ νερά της μὲ ἔντεκα χριστοὺς σωλῆνες σὲ μιὰ μικρὴ δεξαμενὴ· τὸ νερὸ ξεχειλάει ἀπ' τὴ δεξαμενὴ καὶ πέφτει μέσα στὸ ποτάμι. Στὴν ἀντίθετη μεριά εἶναι μιὰ ἄλλη πηγὴ πού ξεπετιέται ἀπ' τὴ γῆ, σχηματίζει ἀμέσως μιὰ τετράγωνη δεξαμενὴ πού κι' αὐτὴ συγκοινωνεῖ μὲ τὴν Ἔρκυνα». Ὁ Squire πηγαίνει καὶ στὴ Σκριποῦ γιὰ νὰ δεῖ τὸ θησαυρὸ τοῦ Μινύα: «Στὰ ριζὰ τοῦ λόφου πού στέκει πάνω ἀπ' τὴ Σκριποῦ, ὑπάρχει ἓνα μεγάλο κομμάτι μάρμαρο στεριωμένο σὲ δυὸ κάθετους τοίχους καὶ μοιάζει νὰ εἶναι ἡ πόρτα ἀπ' ἓνα κτίριο. Ἐνα χριστὸ οἰκοδόμημα μὲ ὅμοιο σχέδιο ὑπάρχει καὶ τώρα στὶς Μυκῆνες, ἔτσι παραβάλλοντας τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο εὐκόλα φτάνει κανεὶς στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἓνα εἶναι ὁ θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέα καὶ τὸ ἄλλο ὁ θησαυρὸς τοῦ Μινύα. Στὶς Μυκῆνες τὸ κτίριο εἶναι πέτρινο, στὸν Ὀρχομενὸ μαρμάρينو. Μὲ τίς ἀνασκαφές πού ἔκανε ὁ λόρδος Ἐλγιν, ὁ θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέα εἶναι μιὰ καινούργια ἀνακάλυψη, πρὶν ἔμως ὁ Tweddell πού πέθανε στὴν Ἀθήνα κατὰ τίς ἀνασκαφές του, πολὺ καλὰ συμπέρανε ὅτι ἡ μεγάλη πέτρα τῆς Σκριποῦς κάποια φορὰ θὰ ἦταν ἓνα μέρος ἀπ' τὸ θαυμαζόμενο θησαυρὸ τοῦ Μινύα κι' ἡ γνώμη του ἐπιβεβαιώθηκε μὲ τὸν καιρὸ ἀπ' τὴν ἐξέταση τοῦ θησαυροῦ στὶς Μυκῆνες».

Φεύγοντας ἀπ' τοὺς Δελφούς, μέσον Ἀράχωβας - Στενῆς, ἔφτασε στὴ Λειβαδιά στὶς 18 τοῦ Δεκέμβρη στὰ 1809 ὁ ποιητῆς λόρδος Βύρωνας συντροφιά μὲ τὸ φίλο του Hobhouse. Αὐτὸς ὕστερα μᾶς ἔδωσε στὸ βιβλίο του τὸ πρῶτο ταξίδι στὴν Ἑλλάδα τοῦ φιλέλληνα ποιητῆ. Γράφει λοιπὸν πρῶτα γιὰ τὴν πόλη: «Ἡ σύγχρονη πόλη, πού οἱ νεοέλληνες ὀνομάζουν Λειβαδιά εἶναι χτισμένη στὴν πλαγιά τοῦ βουνοῦ καὶ πρέπει νὰ σκαρφαλώσει κανένας ἀρκετὰ γιὰ νὰ φτάσει στὸ ψηλότερο μέρος της. Ἔχει 1500 λιθόχτιστα σπίτια καὶ μερικὰ ἀπ' αὐτὰ εἶναι πολὺ καλά. Ἐκατὸ

οικογένειες μονάχα είναι Τούρκοι κι' όμως έχει Ξη τζαμιά όπως έχει κι' Ξη εκκλησιές. Ἡ Λειβαδιά δίνει τὸ ὄνομά της σὲ μεγάλο μέρος τῆς περιφέρειας πού κάποτε τὴν ὀνομάζουν κυρίως Ἑλλάδα καὶ πού τὴν λέγανε Ἀχαΐα. Ὁ ποιητὴς φιλοξενήθηκε στὸ σπίτι τοῦ «gentleman» Λογοθέτη κι' ὁ Hobhouse ἀφιερώνει ἀρκετὲς κολακευτικὲς γραμμὲς γι' αὐτὸν καὶ μᾶς δίνει πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ ἄρχοντα πού ἀνάφερα στὴ βιογραφία τοῦ Λογοθέτη. Στὴ Λειβαδιά ὁ Βύρωνας γνώρισε κάποιον Ἑλληνα ἐπίσκοπο, ὁπαδὸ τῆς ἐλεύθερης σκέψης, ἀπὸ κείνους πού δὲν πιστεύουν τίποτα : «Αὐτὸς θεωρῶντας ἀνάξιο γιὰ τὸν ἑαυτοῦ νὰ ὑποκρίνεται, παρέβαινε μὲ τὴν πιὸ μεγάλη ἀφοβία τίς ἐντολὲς τῆς θρησκείας του—ὄχι ὅμως μπροστὰ στὸ ποίμνιό του—καὶ θεωροῦσε τὴ θεία μετάληψη σὰν μιὰ κοροϊδία. Τοῦτο δὲν βοήθησε καθόλου στὸ νὰ ὑψωθεῖ στὴν ἐκτίμησή μας ὁ ἄνθρωπος αὐτός. Ἀλλὰ γιὰ ἓνα Βοιωτό, ὅπως αὐτός, ἡ ζωηρότητά του ἦταν ἀρκετὰ ἀξιοπαρατήρητη, παρ' ὅλη τὴ μωρία του» γράφει ὁ Hobhouse. Τὸ δεσπότη αὐτὸ συνάντησε ὁ Βύρωνας στὸ δεῦτερο ταξίδι του, 1823, στὴν Ἰθάκη. Τὸν ρώτησε γιὰ διάφορα πρῶτα πού γνώρισε στὸ πρῶτο του ταξίδι κι' ἔμαθε πὼς ἄλλα διακριθῆκανε κι' ἄλλα σκοτωθῆκανε στὴν Ἐπανάσταση.

Τὴν ἴδια μέρα πῆγε ὁ ποιητὴς στὴν Κάπραινα κι' εἰδείξε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ λιοντάρι πού δρισκότανε κομματιασμένο καὶ μισοχωμένο κατὰ γῆς. Στὶς 19 τοῦ Δεκέμβρη πῆγε στὴ Σκριπού γιὰ νὰ δεῖ τὸν Ὀρχομενό. «Ὁ ἄρχοντας Λογοθέτης τῆς Λειβαδιάς στὸν ὁποῖο ἀνήκει κι' ἡ γύρω γῆ μᾶς ἔδωσε ἓνα γράμμα γιὰ τὴ Σκριπού μὲ τὴν ἐπιγραφή. «Στους ὑποταχτικούς τοῦ Κυρίου Λογοθέτη στὸν Ὀρχομενό». Τίποτα ἀξιοπροσοχῆς δὲν ὑπάρχει στὸ σύγχρονο Ὀρχομενό, ἐξὸν ἀπὸ μιὰ περίεργη ζωντανὴ ὑπαρξὴ πού πηγαίνουν νὰ τὴν ἰδοῦν πολλοὶ ἐπισκέπτες : εἶναι ἓνας βοσκός, τὸν λένε Δημήτρη, ὁ παχύτερος ἄνθρωπος πού εἶδα ποτέ μου. Παρνάει τίς πιὸ ζεστὲς ἡμέρες τοῦ καλοκαιριοῦ βουτηγμένος ὡς τὸ λαϊμὸ στὸ νερὸ τοῦ γειτονικοῦ ποταμοῦ. Αὐτὸ τὸ πρᾶμα ὄχι μονάχα δὲν τὸν βλάπτει, ἀλλὰ ἀπὸ συνήθεια ἔγινε τόσο ἀπαραίτητο ὥστε χωρὶς αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ὑποφέρει τὴ

λάβρα του καλοκαιριάτικου ήλιου». 'Επιστρέφοντας ο Βύρωνας στη Λειβαδιά, έφυγε την άλλη μέρα γιατί διαζύγτανε να προλάβει τις άποσκευές του στο χωριό Μάζι.

Ο Γάλλος Ιστορικός Rouqueville άπ' τή 1805 ως τή 1815 πού έζησε στην Έλλάδα, άπαντωτά έπισκέφτηκε τή χώρα τής Λειβαδιάς. Στο πεντάτομο ταξιδιωτικό του έργο βρίσκουμε πάρα πολλές πληροφορίες για τήν προεπαναστατική κατάσταση. Θεωρείται μι άπ' τίς πολύτιμες πηγές για τή τελευταία χρόνια τής Τουρκοκρατίας. Άφήνοντας τούς Δελφούς περνάει άπ' τόν Παρνασσό πού τόν αναφέρει Διάκουρα και φτάνει στην Άράχωδα, «έλληνικό χωριό χτισμένο καταμεσής στα άμπέλια, δυ ώρες μακριά άπ' τή Καστρί, ξακουσμένο για τή μακροβιότητα τών κατοίκων του». Άπ' τή Ζεμενέ πηγαίνει στο Δίστομο: «Η νεώτερη κωμόπολη, πού άποτελείται άπό 150 έλληνικές οικόγένειες και χριστιανικές άρβανίτικες, έξαρτάται διοικητικά άπ' τή βοεβόδα τής Λειβαδιάς και πνευματικά άπ' τόν έπίσκοπο Ταλαντιού. Μιά εκκλησιά άφιερωμένη στον προφήτη 'Ηλία είναι χτισμένη πάνω στη θέση πού ήταν ίσως ο ναός τής Δικτυναίας Άρτέμιδας πού οί Άμβρυσσιώτες είχαν μι ιδιαίτερη ευσέβεια. Μιά δρύση πού ύψώνεται στη δημόσια πλατεία, τρέχει μέσα στην πεδιάδα και σχηματίζει: ένα δάλο κατά τή μεσημβρινή μέρος». Για τόν Όσιο Λουκά μας λέει: «έχει περισσότερους άπό έκατό καλογέρους πού ο μεγαλύτερος άριθμός είναι άπασχολημένοι στην καλλιέργεια και στη φύλαξη τών κοπαδιών ακολουθώντας τούς κανόνες του Άϊ - Βασίλη». Χωρίς να έχει κανένα λόγο ο Γάλλος ταξιδιώτης, έπηρεασμένος ίσως άπ' τόν Dodwell γράφει: «Οί κάτοικοι του Άϊ Βλάση θεωρούνται κακοί κι' άφιλόξενοι, χαρακτήρας ενάντιος στους Έλληνες πού συνηθίζουν να κάνουν ευγενικά ύποδοχή στους ξένους». Μπαίνοντας στη Λειβαδιά γράφει: «Η Βοιωτία πού είναι γνωστή στις μέρες μας με τή δνομα τής Λειβαδιάς εκτείνεται άπ' τήν άνατολή ως τή δύση άπ' τή θάλασσα τής Εύβοιας ως τόν Κορινθιακό κόλπο» και πιδ κάτω:

«Ἡ Λεβαδεία πού τήν ἀντικατέστησε ἡ Λειβαδιά, εἶναι ἡ κυρίως πρωτεύουσα τῆς Βοιωτίας τῆς ὁποίας ἡ ἔκταση σχηματίζει ἓνα βοεβοδαλήκι πού ἐξαρτιέται ἀπ' τὸ σαντζάκι τοῦ Εὐρίπου». Εἶναι πολλές οἱ σελίδες πού πιάνει μὲ τὴ Λειβαδιά ἐξετάζοντάς την ἱστορικά ἀπ' τὰ πιὸ παλιὰ χρόνια, θέμα πού δὲν ἔχει τὴ θέση του ἐδῶ, καὶ τὸν τρόπο τῆς διοίκησης πού πιὸ πάνω ἔκανα χρῆση. Μερικὲς γραμμὲς ἐδῶ θὰ μεταφέρω : «Τὰ μεγάλα καὶ καλοχτισμένα σπίτια εἶναι ἀνάμεσα σὲ δέντρα καὶ τζαμιά... Οἱ Ἕλληνες τῆς Λειβαδιάς εἶναι γλυκεῖς κι' ἐπαγγεληματαῖι... Δείχνουν στὴ Λειβαδιά τὸν τάφο τῆς μητέρας τοῦ Λάμπρου Κατσώνη, ναυάρχου τῆς Αἰκατερίνας Β', πού τὸν ἐπικήρυνε πειρατὴ ὅταν δὲν εἶχε συμφέροντα ἀπ' αὐτόν». Κι' ἐνῶ ἀφιερώνει γιὰ τὸν ἄρχοντα Λογοθέτη ἀρκετὲς σειρὲς ὑμνῶντας τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φιλοξενία πού τοῦ ἔκανε, ἀφήνοντας τὴ Λειβαδιά γράφει : «Βγαίνοντας κανεὶς ἀπ' τὴν πόλη, περνáει ἀπ' τὰ ριζὰ ἐνὸς λόφου πού ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ἡ τοποθεσία τῆς ἀρχαίας Λειβαδιάς καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπ' αὐτὸν ἀνταμώνεται ἡ Ἔρκυνα μὲ κάποιον ποτάμι πού ἔρχεται ἀπ' τὸν Ἀἶ Βλάση. Ἀποκαλύπτεται ἀπ' ἐδῶ ὁ Κηφισὸς μὲ τίς πάντα χλοερὲς κι' ἀνθισμένες ὄχθες του, καὶ τρέχει ἀνάμεσα σὲ μιὰ κοιλάδα σκεπασμένη ἀπὸ ἐλιόδεντρα, ἀμπέλια κι' ὄλων τῶν εἰδῶν τὰ δέντρα. Κατὰ τὴ διαμονή μου, μέρες εἰρήνης κι' ἡσυχίας, οἱ χωριάτες καλλιεργοῦσανε τίς ριζοφυτεῖες τραγουδῶντας κάποια ἱστορικὴ στροφὴ. Τὰ κατοικίδια ζῶα καὶ τὰ κοπάδια δόσκανε πάνω στοὺς λόφους πού ἦταν στολισμένοι ἀπὸ λόγγους κι' ἡ κορφὴ τους στεφανωμένη ἀπ' τὸ χιόνι τῶν βουνῶν. Ἡ φαντασία συμπληρώνεται ξαναγυρίζοντας στὴν Κόρινθα καὶ στὸν Πίνδαρο, πού πλανιῶνται γύρα ἀπ' τὴν ταπεινὴ κατοικία τοῦ Πλουτάρχου, ἀποκαλύπτοντας τὸ χωριουδάκι τῆς Κάπραινας». Τελειῶνω τὸν Rouqeville μὲ ὅσα ἀναφέρει γιὰ τὴ Σκριποῦ - Ὁρχομενὸ : «Τίποτα δὲν εἶναι πιὸ μπερδεμένο ἀπ' τὴν ἱστορία στὰ πρῶτα χρόνια αὐτῆς τῆς πόλης, πού ὁ κατάλογος τῶν βασιλιάδων της εἶναι τὸ ἴδιο πολυἀριθμὸς καὶ σχεδὸν ἀσήμαντος ὅπως καὶ στοὺς βοεβόδες πού τοὺς διαδεχτήκανε στὰ χρόνια τῆς Ὑορκικῆς κατάκτησης. Ὁ ἄρχοντας Λογοθέτης

πὸν κατέχει ἓνα μέρος ἀπ' τὰ χωρῖα αὐτοῦ τοῦ τόπου, κάνει μιὰ πιὸ ἀξιοπρεπή χρῆση τοῦ πλούτου του ἀπ' τὸ Μινύα, τοῦ ὁποῖου δεῖχον ἀκόμα τὸ θησαυρὸν κεῖ κάπου στὴ Σκριποῦ».

Τὸ Δεκέμβρη τοῦ 1812 φτάνει στὴ Δαύλια ὁ Ἑγγλέζος γιατρὸς H. Holland. «Ἡ Δαύλια εἶναι γραφικὸς τόπος, στὶς ἀνατολικὰς πλαγιὰς τοῦ Παρνασσοῦ. Εἶχαμε κάνει σχεδὸν τὸ μισὸ γύρο ἀπ' τὸ μεγάλο αὐτὸ βουνὸ καὶ μονάχα μιὰ φορὰ εἶδαμε τὶς κορφές του. Χαμένος κόπος θὰ ἦταν ἀκόμα καὶ τὸ ἀνέβασμα μας ἀπ' τὴ Δαύλια στὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας ποῦ εἶναι ἓνα ἀπ' τὶς πιὸ ψηλὰς χτισμένες κατοικίαις στὴν ἀνατολικὴν του πλευρὰ. Βρήκαμε ψηλὰ τόσα χιόνια καὶ τόση πυκνὴ καταχνιά, ὥστε δὲν μπορέσαμε νὰ πᾶμε πιὸ πέρα ἀπὸ κεῖ, ἂν κι' εἴμαστε πέντε ὥρες μακρὰ ἀπ' τὴν κορφή, καθὼς λένε. Τὸ Κωρύκειο ἄντρο καὶ τὴν πάνω μεριά τοῦ Παρνασσοῦ—Διάκουρα τὴν λένε τώρα ἀπ' τὸ ἀρχαῖο Λυκόρεια—δὲν τὰ εἶδαμε, στὰ μάτια μας». Ἀπ' τὴ Δαύλια φτάνει στὴ Λειβαδιά «πόλη περίφημη ἄλλοτε γιὰ τὸ μαντεῖο τοῦ Τροφώνιου καὶ σήμερον γνωστὴ σὰν μιὰ ἀπ' τὶς κυριώτερες πόλεις τῆς Νέας Ἑλλάδας. Ἡ τοποθεσία δίνει μεγαλόπρεπη ὄψη στὰ σπίτια ποῦ εἶναι 2.000 σχεδὸν, πολλὰ μάλιστα εἶναι πολὺ μεγάλα κι' ἀνήκουν σὲ πλούσιους κι' ἀξιοσέβαστους Ἕλληνας. Πέντε τζαμιά κι' οἱ μιναρέδες τους προβάλλουν μέσα ἀπ' τὰ ἄλλα κτίρια ἂν κι' οἱ Τούρκοι εἶναι πολὺ λίγοι.» Ἐπισκέφθηκε ὁ Holland τὸ Λογοθέτη καὶ μᾶς δίνει ἀρκετὰς πληροφορίες γι' αὐτὸν καὶ τὴν οἰκογένειάν του. Τὴν ὥρα ποῦ βρισκότανε στὸ σπίτι τοῦ ἀρχοντα «νοιώσαμε τρία τραντάγματα ἀπὸ σεισμὸν τὸ ἓνα ὕστερα ἀπ' τὸ ἄλλο, τὸ πρῶτον μάλιστα ἦταν πολὺ δυνατὸ. Σὲ λίγο ἀκολούθησε βροχή. Ἡ κόρη τοῦ ἀρχοντα κι' ἄλλες γυναικες ποῦ βρισκόντανε κεῖ δεῖξανε σχετικὰ μικρὴν ταραχήν, ἂν καὶ τὸ πρῶτον τράνταγμα ἦταν ἱκανὸ ν' ἀνοίξει τὶς πόρτες καὶ νὰ μετακινήσει ἀπότομα τὰ ἐπιπλα τοῦ δωματίου.... Εἶχαμε τὴν καλὴν τύχην νὰ συναντήσουμε στὴ Λειβαδιά τὸν κ. Gropius ποῦ ἐρχότανε ἀπ' τὴν Ζάκυνθο καὶ πῆγαινε στὴν Αθήνα». Μᾶζι

μέ τόν Gropius φεύγει κι' ὁ Holland γιά τή Θήβα.

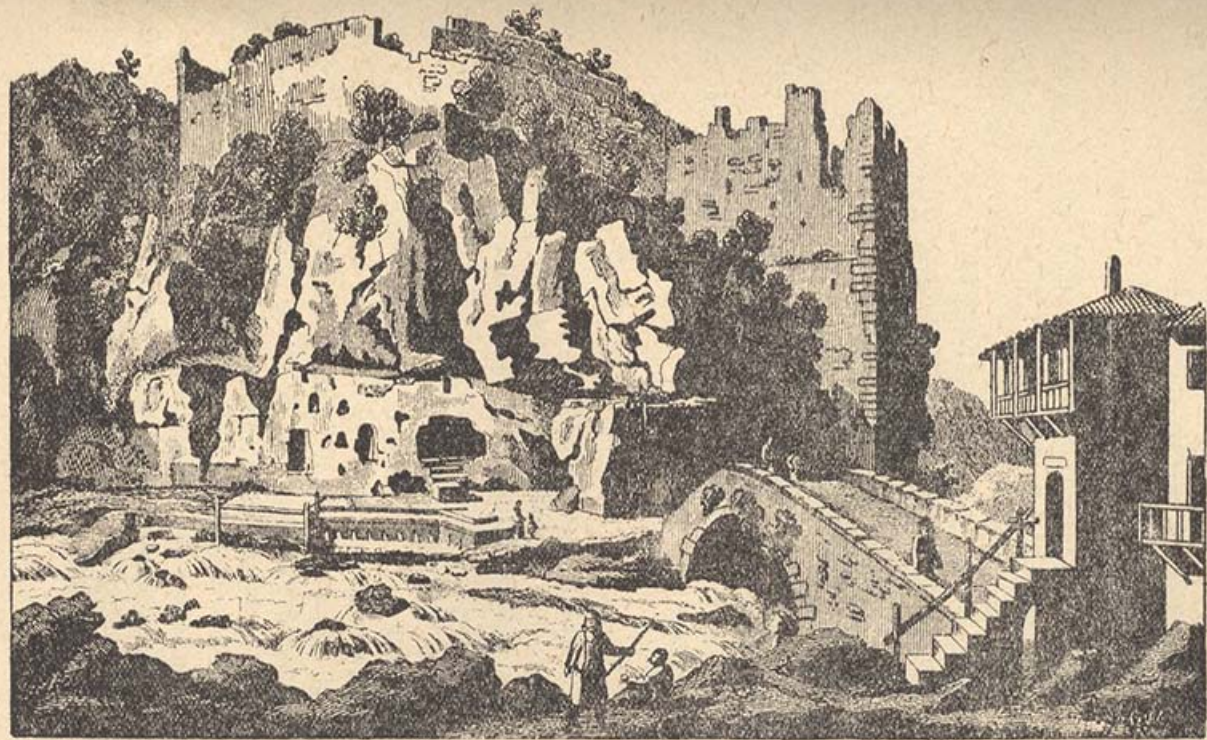
Ἵστερ' ἀπ' τοὺς τόσους Εὐρωπαίους ταξιδιώτες νομίζω ὅτι θὰ ἦταν παράληψη ἂν δὲν ἀνάφερα καί τὸ μοναδικὸ Ἑλληνα ποὺ εἶχαμε τότε. Εἶναι ὁ Διονύσιος Πύρρος ὁ Θεσσαλός. Ἐντιγράφω τὰ ὄσα σχετίζονται μὲ τὴν περιφέρεια αὐτὴ ποὺ τὴν ἐπισκέφθηκε στὰ 1813. «Διαβαίνοντες πρὸς ἄρκτον ἤλθομεν εἰς τὴν Κωπαῖδα λίμνην καὶ ἀπ' ἐκεῖ ἐμβήκαμεν εἰς τὸν οἶκον τοῦ ἄρχοντος Νικολάου Νάκου, τοῦ ἐναρέτου ἀνδρός, πεπαιδευμένου καὶ μὲ κατοίκους τανῦν 1860. Ἐκεῖθεν κινήσαντες μὲ τὸν κύριον Δρόσον Μασσόλαν, ἀνέβημεν εἰς τὸ ὄρος Ἐλικῶνα, ὅπου ἀνταμώσαμεν τὸν ἤρωα Καπετὰν Ὀδυσσεά, τὸν υἱὸν τοῦ Καπετὰν Ἀνδρούτσου, μείναντες ἐκεῖ δύο ἡμέρας εἰς τὰς κορυφὰς τοῦ Ἐλικῶνος ἐκατέβημεν εἰς τὰς Θεσπιάς καὶ Ἀλιάρτον, καὶ Λεβαθεῖαν, ἐκεῖθεν βαδίσαντες ἀνέβημεν ἀπὸ τὴν Ἀμφίκλειαν εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ Παρνασσοῦ ὄρους, ὅθεν ἐπῆρα τὸ ὕψος τῶν λοιπῶν ὄρων καὶ ἐσχεδίασα τὴν χάρταν τῆς Ἑλλάδος. Ἐπιστρέψαντες ἤλθομεν πάλιν εἰς τὴν ὑπρωρεῖαν τοῦ Ἐλικῶνος καὶ ἐπροσκυνήσαμεν τὸν τάφον τοῦ ἀγίου Λουκά, ἐν χθαμαλῷ τόπῳ κείμενον, τοῦ ἐν Στύρει ἡ ἐκκλησία αὐτοῦ εἶναι ὠραῖα μὲ ὀρθομαρμάρωσιν».

Στὰ 1813 τὸ Δεκέμβρη ἐπισκέπτονται τὴν περιφέρεια οἱ Ἐγγλέζοι C. Cockerell κι' ὁ T. Hughes. Ἐς παρακολουθήσουμε τὰ ὄσα γράφει ὁ Cockerell. Περνάει ἀπ' τὸν Ὀρχομενὸ τὴν Τοπόλια καὶ πηγαίνει σιτὶς καταβόθρες τῆς Κωπαῖδας ποὺ εἶναι : «τὰ πιδ καταπληχτικὰ ἔργα τῆς ἀρχαιότητος». Ὁ ὁδηγὸς του ὅμως δὲν τὸν ἄφησε νὰ περάσει στὴν ἀντίπερα μεριά γιὰ τὸ φόβο τῶν ληστῶν. Σ' ὄλο τὸν τόπο τοῦ κάνανε ἐντύπωση οἱ ἐγκαταστάσεις τῶν βλάχων ποὺ : «ζοῦνε σὲ μικρὰς καλύβες καὶ περιπλανιῶνται δῶ καὶ κεῖ, ἀνάλογα μὲ τὰ βοσκοτόπια καὶ τίς ἐποχὲς τοῦ χρόνου». Φτάνει στὴ Λειβαθεῖα καὶ γράφει γιὰ τοὺς Ἑλληνας κατοίκους τῆς : «Οἱ Ἑλληνες φαίνεται πῶς ἐδῶ ἔχουν

μεγάλο πλούτο και δύναμη. Οί Τούρκοι είναι: λίγοι στη Λειβαδιά, μὰ κι' αὐτοί οί λίγοι μιᾶνε 'Ελληνικά και σ' ἓνα ὠριμένο θαθμὸ ἔχουν ἑλληνικούς τρόπους».

Νὰ δοῦμε και τὰ ὄσα γράφει κι' ὁ σύντροφος τοῦ Cocke-
rell, Hughes πού ἦταν ἄρρωστος και δὲν τὸν ἀκολούθησε στὴν
Κωπατῖδα ἀλλὰ πῆγε στὴ Λειβαδιά: «'Αργὰ τὴ νύχτα φτάσαμε
στὴ Λειβαδιά, ὅπου βρήκαμε ἐξαιρετικές περιποιήσεις και νὰ
μᾶς περιμένει ὁ γιατρός. Ὁ κύριος αὐτός, γέννημα τῆς Κεφαλο-
νιας, ἦταν πολὺ ἐξυπνότερος ἀπ' τὸ ἀνίδεο πρόσωπο πού χρησι-
μοποίησα στὴν Ἀθήνα και πού στὴν κακὴ θεραπεία τοῦ ἀφοῦ
μοῦ ἔπεσε ὁ πυρετὸς μοῦ περιώρισε πολὺ τὴ διαίτα, ἀποδιδό-
τανε τὸ τωρινὸ μου ξανακύλισμα. Ἡ Λειβαδιά ἐπειδὴ θρίσκεται
πάνω στὸ ποτάμι Ἐρκυνα, ὑποφέρει ὑπερβολικὰ ἀπ' τοὺς ἐλώ-
δεις πυρετοὺς και γι' αὐτὸ ἓνας καλὸς γιατρός εἶναι σπουδαῖο
ζήτημα. Ὁ γιατρός αὐτὸς εἶναι κει μὲ 3.000 πιάστρα μιστὸ τὸ
χρόνο, δηλαδὴ περίπου 150 λίρες και δίνει τὴν γιατρικὴ του
συμβουλή δωρεάν σ' ὄσους κατοίκους θέλουν». Καί πιὸ κάτω:
«10 Δεκεμβρίου. Ἄρκετὰ ἀνάλαβα τώρα γιὰ νὰ περιφέρωμαι
στὴν πόλη πού ἔχει ἄρκετὰ καλοχτισμένα σπίτια κι' ὑποφερτὴ
ἀγορὰ ἂν κι' οἱ δρόμοι τῆς εἶναι ὑπερβολικὰ θρώμικοι και κα-
κοφισμένοι, σχεδὸν δυσκολοπέραστοι γιὰ ὅποιοδήποτε ἀμάξι.
Ἡ θέα τῆς εἶναι ἀξιοπαρατήρητη κι' ἐντυπωσιακὴ, ἔχει πολ-
λοὺς λόφους κι' ἀπόκρημους βράχους. Οἱ κῆποι γύρω εἶναι
πλούσιοι ἀλλὰ οἱ φράχτες εἶναι τόσο ψηλοὶ πού ἡ ὁμορφιά τους
εἶναι ἀθέατη γιὰ τοὺς ἀπέξω». Ἐπισκέφθηκε τὸν ἄρχοντα Λο-
γοθέτη και μᾶς δίνει πολλὰς πληροφορίες γι' αὐτὸν και τὶς κό-
ρες του. Τῆ στιγμῆ πού πῆγαινε νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸ Τροφώνιο
ἀναπάντεχα θρέθηκε σὲ μιὰ ἐνδιαφέρουσα σκηνή: «Καθὼς περ-
νοῦσα μπροστὰ ἀπ' τὴν πόρτα τοῦ σεραγιοῦ τοῦ βοεβόδα, εἶδαμε
ἓναν Ἀρβανίτη στρατιώτη πού εἶχε τιμωρηθεῖ σὲ μαστίγωση.
Τὸν ρίξαν ἀνάσκελα στὸ δρόμο, μὲ τὰ πόδια σηκωμένα και κά-
θετα σὲ μιὰ δοκὸ στὴ μέση τῆς ὁποίας ἓνα σκοινὶ κράταγε
σφιγμένους τοὺς ἀστραγάλους του. Δυὸ ἄντρες στεκόντανε στὴν
ἄκρη τῆς δοκοῦ, κρατώντας ψηλὰ τὰ πόδια τοῦ στρατιώτη γιὰ

νά δεχτοῦν τὴν τιμωρίαν, πού ἄλλοι δυὸ τοῦ ἐπιβάλανε μὲ μω-
 τερά ραβδιὰ χτυπώντας τις πατοῦσες τῶν ποδιῶν του, τότε ὁ
 ἕνας καὶ τότε ὁ ἄλλος. Ἐπειδὴ ἡ πειθαρχικὴ τιμωρία δὲν ἦταν
 πολὺ αὐστηρή, δὲν τοῦ εἶχαν βγάλει τὰ τσαρούχια καὶ τὰ χτυ-
 πήματα δὲν ἦταν δυνατά. Μ' ὄλ' αὐτὰ ἐβγάζε τις μεγαλύτερες
 φωνές, προφέροντας τὸ μονοσύλλαβο «μπού, μπού, μπού» μὲ κα-
 ταπληκτικὴ γρηγοράδα. Κι' ὅμως, ἡ συγκινητικὴ αὐτὴ ἔκκληση
 δὲν συγκινοῦσε τὸ μπουλούμπαση πού κάθησε πάνω σὲ μιὰ πέ-
 τρα, παρακολουθώντας καὶ καπνίζοντας τὴν πίπα του ἀδιάφορος.
 Ὅταν ὁ φταίχτης δέχτηκε περὶ τὰ ἑκατὸ χτυπήματα τὸν λευτε-
 ρώσανε καὶ περπατοῦσε καλά, χωρὶς ν'ἄχει πάθει τίποτα μ' ὄλη
 τὴν πειθαρχικὴ τιμωρία». Ὁ Hughes γράφει ἀρκετὰ γιὰ τὸ
 Τροφώνιο. Σὲ λίγο ἀφήνουν τὴ Λειβαδιὰ καὶ πηγαίνουν στὴ
 Χαϊρώνεια : «Τὸ μικρὸ χωριὸ τῆς Κάπραϊνας ἀντικατέστησε τὴν
 πόλη τῆς Χαϊρώνειας. Μπήκα στὴν καλύδα ἑνὸς χωρικοῦ. Ἦ-
 ταν ὅπως οἱ Ἀρβανίτικες, χτισμένη ἀπὸ χῶμα καὶ πέτρες σὲ
 σχῆμα παραλληλόγραμμου καὶ χωρισμένη σὲ τρία μέρη. Τὸ κέν-
 τρο εἶναι πιασμένο ἀπ' τὴν οἰκογένεια καὶ τ' ἄλλα δυὸ χτισμένα
 γιὰ τὰ κτήνη καὶ τις προμήθειες. Δυὸ γυναῖκες δουλεύανε αὐτὸ τὸ
 χοντρὸ ἄσπρο ὕφασμα πού ὁ γεωργὸς φιάχνει τὰ ρούχα του σὲ τοῦτο
 τὸ μέρος. Δυὸ παιδιὰ πλαγιασμένα σ' ἕνα εἶδος σκάφης ἢ κάσ-
 σας τετράγωνης, ἦταν τυλιγμένα μὲ τόσες ταινίες πού δὲν ἐβλεπε
 κανεὶς παρὰ ἕνα μικρὸ μέρος ἀπ' τὰ πρόσωπά τους καὶ πού θὰ
 τὰ ἐπαιρνε κανεὶς γιὰ μούμιες τῆς Αἰγύπτου. Αὐτοὶ οἱ καλοὶ
 ἄνθρωποι φαινότανε νὰ εἶναι πολὺ φτωχοί. Ὅλο τους τὸ νοι-
 κοκυριὸ δὲν ἦταν παρὰ μερικὲς χρωματιστὲς ἱστάμνες κι' ἕνα δο-
 χεῖο σιδερένιο. Ἡ σκεπὴ μόλις κρατοῦσε τὴ βροχὴ καὶ τὸ χῶμα
 ἦταν τὸ μοναδικό τους κρεβάτι. Πόσο ἀξιολύπητος θὰ ἦταν αὐ-
 τὸς ὁ λαὸς ἂν τὰ λυσσασμένα στοιχεῖα ἀπ' τὰ βορεινὰ κλίματα
 συμμαχοῦσαν μὲ τοὺς τυράννους γιὰ νὰ τὸν καταδιώκουν ! Μὰ
 εὐτυχῶς πού σ' ὄλους τοὺς δέκα μῆνες τοῦ χρόνου χαίρεται ἕνα
 οὐρανὸ γαλήνιο, μιὰ καθαρὴ ἀτμόσφαιρα καὶ μιὰ γλυκεῖα θερ-
 μοκρασία. Ἡ φύση φαίνεται νὰ θάξει ὅλη τὴ δύναμὴ της γιὰ νὰ
 γλυκάνει τὴ σκληρὴ μοῖρα σ' αὐτοὺς τοὺς ἄτυχους κι' ὁ μεγάλ-

ΛΕΙΒΑΔΙΑ 1805

S. POMARDI

λος πυρός τῆς ἡμέρας, θαδίζοντας τὸ μεγάλοπρεπο δρόμο του σ' ἓνα οὐρανὸ χωρὶς σύγνεφα τοῦ ἐγγυᾶται στὸ πείσμα τοῦ ἀνθρώπου ὑγεία, δύναμη καὶ χαρά».

Ὁ William Haygarth στὸ ταξιδιωτικὸ του ποίημα στὰ 1814, δὲν ἄφησε ἔξω τὴ χώρα τῆς Λειβαδιάς : «Τώρα μουντές σκηνογραφίες κι' ἀναπολήσεις σκοτεινές / ἀπὸ πιὸ σκοτεινὰ γεγονότα πλακώνουν τὴν ψυχὴ μου, καθὼς θλιμμένος / ἀκολουθῶ τὸ δρόμο ποὺ ἔπεσε ὁ Λαΐος ἀπ' τοῦ παιδιοῦ του τὸ χέρι χτυπημένος κι' ὅπου ὁ τάφος του / σηκώνεται στὸ ἀπάντημα τοῦ τρίστρατου / καὶ λέει αἰῶνες τώρα τὴν ἱστορία τῆς φρίκης. Δῶθε γυρνῶ / καὶ συναντῶ, τὴ φοβερὴ σπηλιά ὅπου ὁ τρομερὸς / Τροφώνιος τὰ μαντέματα του ψιθυρίζει. Περνῶ ἀπ' τῆς Χαιρώνειας τὴν πεδιάδα / καὶ μελαγχολικὰ σταματῶ στὴ μοιραία τοποθεσία / ὅπου ἡ ἑλληνικὴ λευτεριά τὸν πέπλο τῆς σφίγγοντας πάνω στὸ στήθος τῆς / ἔπεσε στὰ πόδια τοῦ νικητῆ κ.τ.λ.».

Στις 8 τοῦ Μάη στὰ 1814 ἔρχεται στὴ «χώρα τῆς Λειβαδιάς» ὁ William Turner. Ἀπ' τοὺς Δελφούς φτάνει στὸ «χωρὶς Γεράχωβα—Ἀράχωβα—ποὺ ἔχει περίπου 150 σπίτια κι' εἶναι χτισμένη σὲ ψηλὸ σημεῖο». Ἐδῶ ἀφήνει τὸν Turner ἡ συνοδεία ποὺ τοῦ εἶχε δώσει γιὰ ἀσφάλεια ὁ βοεβόδας τῶν Σαλώνων. Φτάνει τὴν ἄλλη νύχτα στὴ Λειβαδιά κι' ἓνας ντερβίσης τὸν περιμένει καὶ «μᾶς ὠδήγησε μέσα στὴν πόλη σ' ἓνα πολὺ καλὸ ἑλληνικὸ σπίτι, ὅπου μᾶς ἔδωσαν ἓνα μεγάλο δωμάτιο. Μοῦ εἶπε ὅτι ὁ βοεβόδας σὰν διάβασε τὸ γράμμα κάλεσε τὸ νοικοκύρη τοῦ σπιτιοῦ καὶ τοῦ εἶπε ὅτι εἶμαι ἰδιαίτερος φίλος τοῦ Ἄλῃ Πασᾶ καὶ πῶς πρέπει νὰ με εὐχαριστήσῃ σὲ ὄλα. Ἐφαγα ἓνα ἐλαφρὸ δεῖπνο κι' ἐπειδὴ ἤμουν κατάκοπος πλάγιασα κι' ἀποκοιμήθηκα ἀμέσως παρ' ὅλο τὸ φοβερὸ θόρυβο ἑνὸς μεγάλου ποταμιοῦ ποὺ σχηματίζει καμμιὰ ἑκατοστὴ πολυθόρυβους καταρράχτες ἀκριβῶς κάτω ἀπ' τὰ παράθυρά μου. Παρασκευῆ, 11 τοῦ

Μάη. Τὸ πρῶτ' ἐπῆγα νὰ ἐπισκεφθῶ τὸ βοεβόδα. Ἄφου πέρασα ἀνάμεσα ἀπὸ 15-20 στρατιῶτες, μπήκα σ' ἓνα μεγάλο δωμάτιο. Στὸ πάνω μέρος ἦταν καθισμένος ἓνας Τούρκος καὶ εὐδ' Ἕλληνες τοὺς ὁποίους χαιρέτησα. Ἐπειδὴ κανένας δὲν μοῦ εἶπε νὰ καθήσω προχώρησα κι' ἐγὼ κοντὰ τους καὶ κάθησα χωρὶς νὰ περιμένω πρόσκληση. Ὁ ἓνας Ἕλληνας μοῦ εἶπε τότε ἰταλικά ἔτι ὁ Τούρκος δὲν ἦταν ὁ βοεβόδας, πού μόλις εἶχε γεῖ ἀπ' τὸ δωμάτιο. Σὲ λιγάκι ἤρθε. Ἦταν νέος ἄνθρωπος μὲ πυκνὰ σημάδια βλογιαῆς. Τὸν εὐχαρίστησα πού μοῦ ἔδωσε τόσο καλὸ κατάλυμμα, ἔμεινα κοντὰ του μισή ὥρα καπνίσαμε τρεῖς πίπες καὶ μιλήσαμε γιὰ τὰ νέα. Κοντὰ στ' ἄλλα τοῦ εἶπα γιὰ τὴν τελευταία ἐπίθεση τοῦ Ἄλῃ ἐναντίον τῆς Πάργας καὶ τότε ὁ βοεβόδας εἶπε πὼς ὁ Ἄλῃ δὲν χτύπησε τὴν Πάργα μὰ πὼς μερικοὶ στρατιῶτες του κάνανε ἐπιδρομὴ χωρὶς αὐτὸς νὰ ξέρη τίποτα». Καὶ ξακολουθαίει ὁ Turner: «Τὸ ἀπόγευμα βγήκα νὰ ἰδῶ τὴν πόλη. Εἶναι πολὺ κακοχτισμένη. Ἐχει χτιστεῖ στὴν πλαγιά τοῦ ψηλοῦ βουνοῦ, ἔτσι πού μερικὰ σπίτια θρῖσκονται πάνω στὰ κεραμίδια τῶν ἄλλων. Τὸ νερὸ πού κατεβαίνει ἀπ' τὸ βουνὸ—γυμνὸς βράχος 300 πόδια φήλωμα— εἶναι τόσο πολὺ πού οἱ κάτοικοι τὸ λένε ποτάμι καὶ πραγματικὰ σχηματίζει ρέμα κοντὰ 50 πόδια πλατύ. Θὰ εἶναι βαθὺ γιατί τὸ κόβουν μὲ βράχους κι' ἀντερίσματα καὶ κινεῖ πολλοὺς μύλους. Ἔτσι σχηματίζονται ἀπειροὶ μικρὰ καταρράχτες πού μὲ τὴν ἀδιάκοπη βουή τους ἐνοχλοῦν ὅσους εἶναι ἀσυνήθιστοι. Τὰ περίχωρα εἶναι πολὺ ὠραῖα κι' ἔχουν ἀφθονα δέντρα. Ἐξω ἀπ' τὴν πόλη ὑπάρχουν πολλὰ περιβόλια. Ἡ πόλη ἔχει περὶ τὰ χίλια σπίτια, πενήντα Τούρκικα, εἴκοσι Ἑβραϊκά καὶ τ' ἄλλα Ἑλληνικά».

Ἐπισκέπτεται κι' αὐτὸς τὴ μεριὰ πού πιστεύαν πὼς ἦταν τάχα τὸ Τροφώνιο. «Ἐνας Ἀρβανίτης στρατιώτης πού θρῖσκότανε κοντὰ, ἦταν περιέργος νὰ μάθει γιατί κύτταζα τὴ σπηλιὰ καὶ ζητοῦσα πληροφορίες. Μοῦ εἶπε ὅτι μερικοὶ Φράγκοι, πού εἶχαν περάσει πρὶν ἀπὸ 3—4 χρόνια, πῆραν νερὸ ἀπ' τὴ σπηλιὰ γιὰ λόγους πού δὲν μποροῦσε νὰ καταλάβει». Τὴν ἄλλη αὐγὴ ὁ Turner φεύγει γιὰ τὴ Θήβα.

Ὁ Γάλλος ζωγράφος L. Dupr  e   πισκ  πτεται τ     ωρα τ  ς
 Λειβαδιάς τ  ν Ἀπρίλη τοῦ 1819. Μ   τ  ς ταξιδιωτικ  ς του   ντυ-
 π  σεις προλόγησε τ   γνωστ   λευκωμ   του ποῦ τ  πωσε στ   1825.
 Κατεβαίνοντας   π' τοὺς Δελφούς μπαίνει στ   Βοιωτία στις 10
 τοῦ Ἀπρίλη «  λλ   πυκν   δμ  χλη   κλεβε   π' τ   μ  τια μας, μι  
   χλη σκορπιζ  τανε κα   μπορ  σαμε ν     πολα  σουμε   κόμα αὐτ  
 τ   θελκτικ   τοπε  ». Ὁ δ  μος τ  ν φ  ρνει στ   «  λληνικ   χωρι  »
 τ  ς Ἀράχωδας κι'   φ  νοντ  ς την, μπαίνει στ   Ζεμεν  : «Ἐδ   μι  
 συν  ντηση   προσδ  κτητη   γινε μπροστ   μας μ   τοὺς   γωγι  τες
 τ  ν   ποσκευ  ν μας κα   μ   πεντ  ξη   νθρώπους   π' τ     ωρα τους,
 δηλαδ   Ἀραχωβ  τες σ  ν κι' αὐτοὺς. Μαζευτ  θηκαν κα   σt  σαν
 τ   χορ   κα   μ   φων   Στέντορα θαλθ  θηκε ν   τραγουδ  νε    κα-
 λ  τερα ν   οὐρλιάζουν μ'   να τ  πο   παΐσια παραφ  νων. Δ  ν   κου-
 σα ποt   μου πι   β  ρβαρη μουσικ     σο μ  σα σ' αὐτ   τ   μ  ρος
 ποῦ   λλοτε   ντηχοῦσε      λληνικ   λ  ρα». Τt  ν   λλη μ  ρα   πι-
 σκ  πτεται τ     ρεΐπεια τ  ς Δα  λιας κα   τt   Χαιρώνεια. «Ε  δαμε
 μ   θαυμασμ   κα   σεβασμ   τ   κομμ  τια τοῦ κολοσσα  ιου λιοντα-
 ριοῦ ποῦ μ  λις τ   ξεχώσανε, κι'   ίναι αὐτ   γ   τ     ποιο μοῦ μ  -
 λησε    πασ  ς». Ὅταν    Dupr  e συναντ  θηκε τt  ν 1 τοῦ Ἀπρίλη
 μ   τ   Βελt   πασ  , τ   γ   τοῦ Τεπελενλt  ,   ν  μεσα σ'   λλα θ  ματα
 ποῦ μ  λησαν τοῦ   κανε λ  γο    Βελt  ς κα   γ   τ   λιοντ  ρι τ  ς
 Χαιρώνειας «ποῦ μ  λις   ιχανε βρεt  ». Κ     ταν ο   Καπραιναιt  ι
 δ  ιξανε στ   ζωγράφο τ   θρόνο τοῦ Πλοῦταρχου, τ  ση   ντύπωση
 τοῦ   κανε ποῦ   ταν «μι     κπληξη κα   μι     χαριστ  ση ν   μ  -
 θουμε π  ς τ     νομα αὐτοῦ τοῦ φιλοσοφου δ  ν ξεχ  στηκε στt  ν
 πατρίδα του». Κα   συνεχ  ζει: «Μ     δι  κοπη βροχt   κα   πολ  
   νοχλητικ   μ  ς   ν  γκασε ν   συντομε  σουμε τ   δ  ρομο μας. Ἦρ-
 θαμε τ   θ  δ   στt   Λειβαδιά,   νt  μποροι ν   σταματ  σουμε τ   δ  -
 ρομο μας γ     ρκετ  , μ'   λο ποῦ τ     πιθυμ  σαμε. Ὡς π  ς τt  ν
 π  λη μοῦ φ  νηκε   ρκετ   καλοχτισμ  νη. Τ   σπ  τια τ  ς   νακα-
 τεμ  να   ν  μεσα σ   δ  ντρα κα   κλαριά   χουν μι   θ  α χαρούμ  νη.
 Σημ  ωσα   κόμα μερικ  ς   κκλησ  ες. Δ  ν   ίναι δ  σκολο ν     να-
 γνωρίσει καν  νας   τι    π  λεμος συχν   π  ρασε   π' αὐτt   τt  ν πρω-

τεύουσα τῆς νέας Βοιωτίας. Μείναμε καὶ στὶς 12 σ' αὐτὴ τὴν πόλη κι' ἔκανα τὴν προσωπογραφία μιᾶς ἀπ' τὶς κόρες τοῦ Λογοθέτη». Στὴν προσωπογραφία αὐτὴ ποὺ δημοσιεύει στὸ λεύκωμα τοῦ βάζει ἀπὸ κάτω γιὰ λεζάντα «κόρη Λειβαδίτισσα» κι' εἶναι τῆς Ρεγγίνας Λογοθέτη. Ἐξὸν ἀπ' τὴν προσωπογραφία αὐτὴ ἔκανε καὶ τοῦ Λογοθέτη—τὸν φιλοξένησε στὸ ἀρχοντικό του—κι' ἔτσι μᾶς ἔδωσε τὴ μορφή του. Καὶ τὶς δυὸ δημοσίευσα ἄλλοῦ. Ὁ Γάλλος ζωγράφος, ἐπισκέφτηκε τὸ Τροφώνιο καὶ τελειώνει τὸ κεφάλαιο τῆς Βοιωτίας, μὲ κολακευτικὰ λόγια γιὰ τὸ Λογοθέτη «καὶ συμπέρανα ἀπ' τὰ λόγια του ὅτι, ἂν ἡ Ἑλλάδα μετροῦσε πολλοὺς ἀνθρώπους σὰν κι' αὐτὸν, θὰ εἶχε ἐλπίδες νὰ ξαναγεννηθεῖ μιὰ μέρα ἀνεξάρτητη». Δὲν εἶχε ἄδικο ὁ Dupr e γιὰτὶ τὰ γραφομενὰ του ἀλήθεψαν.

Καὶ κλείνω τὸ κεφάλαιο μὲ τὸ Γάλλο γεωγράφο G. Derping ποὺ στὰ 1823 τυπώνει στὸ Παρίσι τὸ συγγραμμά του μὲ τὸν τίτλο: «Ἡ Ἑλλάδα ἢ τοπογραφικὴ περιγραφή τῆς Λειβαδιάς, τοῦ Μοριά καὶ τοῦ Ἀρχιπελάγους». Καὶ τὸ κεφάλαιό του «Μεγάλῃ Ἑλλάδα ἢ Λειβαδιά» ἀρχίζει μὲ τοῦτα: «Κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ ὄνομα οἱ ἀρχαῖοι κι' οἱ νεώτεροι περιλαμβάνουν ὅλες τὶς ἑλληνικὲς ἐπαρχίες ποὺ περιβρέχονται ἀπ' τὴ θάλασσα Μακεδονίας κι' Ἀθvanίας, δηλαδὴ τὴν Ἀκαρνανία, τὴν Αἰτωλία, τὴ Φωκίδα, τὴ Βοιωτία, τὴ Θεσσαλία καὶ τὴν Ἀττικὴν. Κρατᾶω αὐτὸ τὸ ἀρχαῖο ὄνομα κατὰ προτίμηση στὶς νεώτερες διαιρέσεις, γιὰτὶ ἔχει καθιερωθεῖ ἀπ' τὴν ἱστορία κι' εἶναι εὐκόλο γιὰ τὸ σκοπὸ μου. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο μένει πάντοτε σταθερὴ παρ' ἕλες τὶς διαιρέσεις ποὺ ἔβαλε τὸ τουρκικὸ καθεστῶς».

Ὁ Derping στὸ βιβλίο του σταχυολόγησε διάφορους ταξιδιώτες κείνου τοῦ καιροῦ. Κι' ὅμως τὸ ἔργο του δὲν εἶναι λιγότερο ἐνδιαφέρον ἀπ' τὰ ἄλλα. Μερικὰ ἀποσπάσματα ποὺ θὰ παραθέσω θὰ μὲ δικαιώσουν: «Κάτι μένει ἀκόμα ἀπ' τὶς πολλὲς πόλεις ποὺ πλημμυρούσανε ἄλλοτε τὴ μεγάλη Ἑλλάδα. Τὰ ἐρείπιά τους θὰ προσδιοριστοῦν καὶ θὰ περιγραφοῦν ὅταν γίνει μιὰ ἐπι-

σταμένη ξρευνα. 'Ο πληθυσμός δὲν εἶναι πιά περισσότερο τὸ δέκα-
το ἀπ' ὅτι στοὺς παλιούς καιρούς. Πολλὰ μέρη ἀντὶ νὰ διατηροῦν
«ἄστεα πολυάνθρωπα» ἔχουν γίνεи μολυσμένοι θάλλοι πού προξε-
νοῦν τὸ θάνατο στοὺς σκληραγωγημένους ἀνθρώπους πού ἐγκατα-
στάθηκαν ἐκεῖ κοντά. "Ἄλλοι τόποι, χωρὶς τὰ εἶναι ἀνθυγιεινοὶ
ἐγκαταλειφθήκανε γιατί λείπαν τὰ χέρια, ἢ ἐλευθερία ἢ ἢ ἀσφά-
λεια γιὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ κτήματα.... 'Ἄλλ' ὅτι διατήρη-
σαν εἶναι ἢ γόνιμη γῆ τους, τὰ ὠραῖα βοσκοτόπια, τὰ πυκνὰ δά-
ση στὰ βουνὰ κι' οἱ φυτεῖες στοὺς κάμπους, οἱ ζηλευτοὶ κῆποι
γύρω ἀπὸ τίς πόλεις, τὸ ψάρεμα στὶς ἀκρογιαλιές, τὸ κουκουλι,
τὰ ἀμπέλια κι' οἱ ἐλιές. Τέλος ἓνα κλίμα, πού ἂν ἐξαιρέσει κα-
νένας τίς ἐλώδεις ἐκτάσεις, εὐχαριστεῖ τὸν ταξιδιώτη μὲ τὴν ὁ-
μορφιά του. Νὰ οἱ ἐπαρχίες μὲ τίς ὁποῖες ἀποτελεῖται ἢ Λειβα-
διὰ ἢ ἢ μεγάλη 'Ελλάδα». Πιὸ κάτω «'Ο 'Ελικώνας δὲν παρέχει
καθόλου αὐτὴ τὴ γελαστή καὶ μεγαλόπρεπη θέα πού θὰ περίμενε
κανεὶς ἀπ' ἓνα βουνὸ ἀφιερωμένο στοὺς ποιητές. "Ἐχει ὅμως
λαγκάδια μαγευτικά, σκεπασμένα μὲ κήπους καὶ σπαρτά, πάνω
στὰ ὁποῖα δεσπόζουν λεῦκες καὶ πλατάνια (;). Τὸ δάσος τῶν
Μουσῶν καταστράφηκε. 'Ἡ 'Ἰπποκρήνη εἶναι ἀγνώριστη κι' ἴσως
στέρεψε. 'Ο Περμεσσὸς κυλάει τὰ νερά του κατὰ τὴν Κωπαΐδα,
χωρὶς νὰ ἐμπνέει κανένα Πίνδαρο, κανένα νεώτερο 'Ἡσίοδο... 'Ἡ
Λεβάδεια χτισμένη στὴν εἴσοδο μιᾶς χαράδρας, στὸ βάθος τῆς ὁ-
πόιας κυλάει τὸ ποταμάκι τῆς "Ἐρκυνας, εἶναι σήμερα μὲ τὸ ὄνομα
Λειβαδιὰ ἢ πρώτη πόλη τῆς Βοιωτίας. "Ἐδρα ἐνὸς βοεβόδα κι'
ἐνὸς δεσπότη, εἶναι τὸ κέντρο ἐνὸς σημαντικοῦ ἐμπορίου καὶ πα-
ρουσιάζει ὄψη πολὺ καλὴ ἀπ' ὅλες τίς ἄλλες πόλεις τῆς Βοιω-
τίας». «"Ἀσπρα σπίτια εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ σημερινοῦ κόλπου
τῆς "Ἀντίκυρας. Δὲν βγάζουν πιά ἐλλέβορο, ἀλλὰ κάνουν ἐκεῖ ἓνα
ἀρκετὰ ζωηρὸ ἐμπόριο ἀπὸ λειβαδίτικα προϊόντα. Κοντὰ σὲ μιὰ
τραχειὰ ἀκτὴ (;) θρῖσκει κανένας τὸ μοναστήρι τοῦ "Οσιου Λουκά
τοῦ Στειριώτη πού τραβάει πολλοὺς προσκυνητές. 'Ο 'Ελικώνας
εἶναι ἀπέναντι ἀπ' τὸ μοναστήρι καὶ δὲν ὑπάρχει παρὰ ἓνα λαγ-
κάδι γιὰ νὰ φτάσεις στὸ βουνὸ τῶν Μουσῶν. Μὰ αὐτὸ εἶναι
ἄγνωστο προσκύνημα γιὰ τοὺς καλογέρους. Κοντὰ στὸν "Οσιο

Λουκά ήταν ο ὄρμος τῆς Βούλιδας (;) πού ψάρευαν τὰ κοχύλια
μέ τὴν πορφύρα. Συναντάει ἀκόμα κανένας σ' αὐτὴ τὴν ἀγογὴ
ἀκτὴ ἓνα μικρὸ λιμανάκι καὶ δυὸ μικρὰ νησάκια τοῦ Δασκα-
λειοῦ πού φαίνεται νᾶχει πάρει τὸ ὄνομά του ἀπ' ἓνα παλιὸ
σκολεῖδ καὶ πού σήμερα σκεπασμένο ἀπὸ χαλάσματα δὲν κατοι-
κεῖται παρὰ ἀπὸ ἀγριοπερίστερα, ἄφθονα στὴ Φωκίδα, ἀπὸ χε-
λιδόνια καὶ μεγάλες νυχτερίδες, κι' ἡ "Ἀμπελος νησί σπαρμένο
ἀπ' ἀγκάθια καὶ θράχια πού χτίζουσι τὶς φωλιές τους τὰ γερά-
κια».

Πολυτράβηξε λίγο ἴσως τὸ κεφάλαιο τοῦτο. Νομίζω ὅμως
πὼς ἄξιζε νὰ παραθέσω τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ ἀπ' τοὺς Εὐρω-
παίους κι' Ἕλληνας πού μέ τὶς περιγραφές τους μᾶς δίνουν τόσα
πολλὰ γιὰ κείνη τὴ σκοτεινὴ ἐποχὴ.

ΤΑ ΑΡΜΑΤΑ ΤΗΣ ΛΕΙΒΑΔΙΑΣ

Μά πιό καλά ταν νάμουνα άρματολός και κλέφτης,
άρματολός μέσ' τά θουνά και κλέφτης μέσ' τούς κάμπους.
Νάχα τά θράχια άδέρφια μου, τά δέντρα συγγενάδια.
Νά μέ κοιμᾶν οί πέρδικες, νά μέ ζυπνᾶν τ' άηδόνια.
και στήν κορφή τῆς Λιάκουρας νά κάνω τό σταυρό μου
Νά τρώω Τούρκικα κορμιά, σκλάβο νά μή μέ λένε».

ΔΗΜΟΤΙΚΟ

Κή περιφέρεια τῆς Λειβαδιάς ὅμοια μέ τίς άλλες, σάν μπῆκε στοῦ Ὁθωμανοῦ τῆ δουλεψη ἔχασε στήν άρχή τῆ λευτεριά της. Τό γέννημα τοῦ γεωργοῦ, ἡ περιουσία τοῦ ἔμπορα, τοῦ κτηνοτρόφου τό κοπάδι, τό κορμί τῆς ρωμιοπούλας, κι' αὐτῆ άκόμα ἡ ζωῆ τοῦ Ἑλληνα ἦταν στήν άπόλυτη διάθεση τοῦ κατακτητή. Ἄν και φαινομενικά τούς προστατεύανε μέ νόμους, οί νόμοι αὐτοί ποτέ δέν ἔφαρμόστηκαν για τίμωρία φταίχτη Ὁθωμανοῦ. Τό νά φτάνουν στο βρεβδά ἢ στον κατή ἦταν άνώφελο. Ἡ άδικη άπόφασή τους θά ἦταν χαριστική για τόν ἔνοχο Τούρκο. Κατάντησε νά αξίζει περισσότερο ἡ ζωῆ ἑνός ζωντανοῦ άπ' τῆ ζωῆ ἑνός χριστιανοῦ. Κι' άν καμμιά φορά ἦταν ὀλοφάνερα άποδεδειγμένα φταίχτης ὁ Τούρκος, μιá πρόχειρη δικαιολογία θά βρισκότανε νά τόν δικαιώσει.

Πολλοί άπ' τούς ραγιάδες σκύδαν τό κεφάλι στήν άδικία τοῦ κατακτητή κι' άνήμποροι νά άντιτάξουνε βία, ζούσανε καρτερικά τῆ ζωῆ τοῦ σκλάβου. Μά ἦταν κι' άλλοι διαφορετικοί χαρακτηῆρες. Ἡ γιατι δέν άνέχονταν τῆ ζωῆ τοῦ δούλου νά ζοῦνε και «τοῦ άγα τῆ γούνα νά φιλοῦν», ἢ γιατι τό κρίμα πού τούς ἔγινε ἦταν μεγάλο και θέλανε νά τό ἔκδικηθοῦ, άποτραβιδόντανε στά άπάτητα θουνά.

Οί λιγοστοί στήν άρχή αὐτοί Ἑλληνες μέ τό ὄνομα «κλέφτες» μέρα μέ τῆ μέρα γεμίζανε τά θουνά. Ὅσο πηγαίναν κι' άβγα-

ταίγανε. Ἡ ἔχτρα γιὰ τὸ δυνάστη ἄρχισε νὰ ξεσπάει μὲ τὸν πιὸ σκληρὸ τρόπο. Δὲν περιορίζονταν μονάχα στὶς προσωπικὲς τοὺς ἐκδικήσεις. Κάθε καινούργια ἀδικία πού θὰ γινόταν στοὺς ἀδύνατους ὁμοθρήσκους τοὺς, αὐτοὶ ἀναλαμβάνανε νὰ γίνουν οἱ τιμωροί. Πέφτανε μέσα στὰ χωριὰ καὶ σκορπούσανε στοὺς Ὀθωμανοὺς τὸ θάνατο. Μὲ τὸν καιρὸ ὁ Τοῦρκος δίσταζε νὰ ἀδικοφερθεῖ στοὺς Ρωμιούς, γιὰτὶ ἤξερε ὅτι τὸν περιέμενε ἡ τιμωρία τοῦ κλέφτη. Ἔτσι πιά οἱ κλέφτες καταντήσανε νὰ γίνουν οἱ μοναδικοὶ ὑπερασπιστὲς στοὺς δυναστευόμενους χριστιανούς.

Δὲν πρόκειται ἐδῶ νὰ ἐπεκταθῶ στὰ αἷτια πού γεννήσανε τοὺς κλέφτες, οὔτε νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὴ ζωὴ τοὺς. Σποραδικὰ ἔχουν γραφεῖ ἀρκετὰ γι' αὐτοὺς μὰ ἀκόμα προσμένουν τὸν ἱστορικὸ πού θὰ καταπιαστεῖ μαζί τους καὶ θὰ μᾶς δώσει τὴ ζωὴ τοὺς, τὰ ἔθιμά τους σ' ἓνα ὁλοκληρωμένο ἔργο. Τὸ δημοτικὸ μας ὄμιλος τραγούδι—τὸ καθάριο αὐτὸ ρουμελιώτικο γέννημα καὶ θρέμμα—τὴ θρυλικὴ κι' εὐγενικὰ ζωὴ τῆς κλεφτουριάς ἱστορώντας ζωντάνεψε. Πηγὴ ἀστείρευτὴ ἔγινε γιὰ τοὺς κλέφτες τῆς Ρούμελης. Περισσότερο ὄμιλος ἀπὸ παντοῦ ἢ χώρα τῆς Λειβαδιάς τραγούδησε τοὺς ἥρωες αὐτούς.

Γιὰ νὰ γλυτώσουν οἱ Τοῦρκοι ἀπ' τοὺς κλέφτες, κάθε τόσο τοὺς κυνηγοῦσαν. Μὰ ἀντὶ μὲ τίς ἀδιάκοπες συμπλοκὰς τοὺς νὰ ξεκαθαρίσουν τὸν τόπο, αὐτοὶ ὀλημερίς αὐξάνανε. Καινούργιοι ἀδικημένοι ραγιάδες βγαίναν στὸ κλαρί. Οἱ λόγγοι τοῦ Ἑλικώνα καὶ τοῦ Παρνασσοῦ τὰ φαράγγια, ἀντιλαλοῦσαν κάθε τόσο ἀπ' τὸ κλέφτικο καριοφίλι. Τὰ δυὸ αὐτὰ βουνὰ γίνανε γιὰ τὴν περιφέρεια, τὰ ἀραξοβόλια στοὺς ἀδικημένους ραγιάδες καὶ τὰ ἀκατάλυτα κάστρα τῆς ρουμελιώτικης κλεφτουριάς. Σὰν ἔδινε ἡ ἀνοιξὴ τὰ πρῶτα τῆς σημάδια, ὡς τότε πού τὰ χιόνια θὰ σκέπαζαν τὰ βουνὰ, οἱ κλέφτες σκορποῦσαν τὸ θάνατο ἀνάμεσα στὸ δυνάστη.

*«Κι' ὅταν τὸ παίρν' ἡ ἀνοιξὴ κι' ἀνοίγουν τὰ κλαράκια
γιομίζουν τὰ βουνὰ κλεφτιὰ καὶ τὰ λαγκάδια σκλάβους».*

Κι' ὅταν στὰ ψηλῶματα τῶν βουνῶν ἀρχίζει ἡ βαρυχειμω-

νιά, τότε αναγκάζονταν νά αφήσουν τὰ λημέρια τους καί νά αποτραδηχτούνε στά χειμαδιά τους : τὰ καμπισοχώρια καί τὰ μοναστήρια. Κεῖ ξεχειμάζανε καί θρῖσκαν ἀποκοῦμπι στούς κουμπάρους καί στούς καλογέρους :

« Παιδιά πῆρ' ὁ χινόπωρος, παιδιά πῆρ' ὁ χειμῶνας.

Πέσαν τὰ φύλλα ἀπ' τὰ κλαριά, ξεσκιάσαν τὰ λημέρια,
παιδιά μου νά σκορπίσουμε, νά γίνουμε μπουλούκια.

Πιάσιε τοὺς φίλους τοὺς πιστούς, καί τοὺς πιστοὺς κουμπάρους
παιδιά μ' νά ξεχειμάσουμε καί τοῦτο τὸ χειμῶνα».

Ἡ ἀνοιξη δὲν θά ἀργοῦσε. Καί τότε θά ἀρχίζανε μὲ πιὸ ζωντάνια τὸ τιμημένο ἔργο τους.

Ἐνόματα κλεφτῶν τῆς Λειβαδιᾶς στὰ πρῶτα χρόνια, δὲν σῶθηκαν. Οὔτε ἡ ἱστορία μᾶς δίνει, οὔτε καί τὰ δημοτικὰ τραγούδια.

Τὸ Ντιβάνι θέλοντας ὑστερώτερα νά ἡσυχάσει ἀπ' τὰ κλέφτικα σώματα, ἀποφάσισε νά συνθηκολογήσει μαζί τους, ἀναγνωρίζοντας μερικοὺς ἀπ' αὐτούς. Ἔτσι νόμιζε πῶς θά ἀνακόψει κάπως τὸ κακὸ πού καθημερινὰ γιγάντωνε. Ποῦ νά μαντέψει ὅτι αὐτοὺς πού ἀναγνώρισε ἐπίσημα θά γινόντανε κάποτε οἱ καταλυτές του.

Οἱ ἀναγνωρισμένοι κλέφτες πήρανε τὸ ὄνομα « ἄρματολοι» — ἀπ' τὸ βενετσιάνικο *armatores* — κι' ἀνάμεσα στὰ ἀναγνωρισμένα ἄρματολίκια ἦταν καί τῆς Λειβαδιᾶς. Τὸ ἄρματολίκι αὐτὸ γιὰ τὰ γενναῖα παλληκάρια πού συντηροῦσε καί γιὰ τοὺς φημισμένους του καπετάνιους ἔγινε ξακουστὸ σ' ὀλόκληρο τὸ σκλαδωμένο Γένος μὲ τὸ ὄνομα : « τὰ ἄρματα τῆς Λειβαδιᾶς».

Οἱ ἄρματολοι διορίζονταν μισθωτοὶ ἀπ' τοὺς Τούρκους ἀγάδες καί τοὺς Ἑλληγες κοτζαμπάσηδες. Ἀπ' τὸ διορισμὸ τοῦ Διάκου πού σῶθηκε καί δημοσίευσα στὴ βιογραφία του, μαθαίνουμε ὅτι ὁ μιστὸς του ἦταν «εἴκοσι γρόσια τὸ μῆνα» καί γιὰ τὰ παλληκάρια του «πρὸς πέντε γρόσια τὸ μῆνα καθ' ἓν».

Τὸ πιὸ σπουδαῖο πού προσφέρανε τὰ ἄρματολικά αὐτὰ σώματα ἦταν τὸ ὅτι ὑπῆρχε μιὰ ὀργανωμένη κι' ὑπολογίσιμη δύ-

ναμη με τὸ μέρος τῶν ραγιαδῶν. Σὲ κάθε ἐπαναστατικὸ κίνημα δρέθησαν πρόθυμοι μέτοχοι ἔχοντας κεφαλὴ τὸν καπετάνιο τους.

Τὰ ἄρματα τῆς Λειβαδιάς μᾶς δῶσανε τὸν Καλπούζο, τοὺς Ἄντρουσαίους, τὸ Διάκω, τὸ Μπούσογο, τὸ Ρούκη, τὸ Γκούρα, τὸν Τριανταφυλλίνα, τοὺς Λαππαίους, τὸν Μπουγιουκλή, τὸ Γούλα, τοὺς Δουκαίους, τὸ Λαζαρή καὶ τόσους ἄλλους ποὺ ἡρωϊκὰ παλέψανε γιὰ νὰ χαρίσουν τὴ λευτεριά στὴ σκλαδωμένη πατρίδα τους.

Ἄπ' τοὺς ἀρχηγοὺς στὰ ἄρματα τῆς Λειβαδιάς, τὸν πρῶτο ἐπίσημα ἀναγνωρισμένο ἄρματολὸ ποὺ δρίσκουμε εἶναι τὸ Γιάννη Καλπούζο. Στὴν ἀρχὴ ἦταν κι' αὐτὸς κλέφτης ἔχοντας μαζὶ με τὸν πρωτοξάδερφό του Τράκα δικὸ τους κλέφτικο σῶμα. Κατῶρθωσαν ὁμως νὰ ἐπιβληθοῦν σύντομα στὴν περιφέρεια. Με τοὺς συντρόφους τους «συνάφαντες διαφόρους κατὰ τῶν Τούρκων μάχας, καὶ ἰδίως ἐν τῷ χωρίῳ Βισβάρδη τῆς Λεβαδείας, εἰς ἣν κατενίκησαν τοὺς κατ' αὐτοὺς ἐπελθόντας Τούρκους, φονεύσαντες καὶ τὸν ἐπὶ κεφαλῆς μπουλούμπασην, Ταήραγαν ὀνόματι, καὶ οὕτως ἀναγκασθέντες ἀνεγνώρισαν τὸν μὲν Θεόδωρον Κομνᾶν Τράκαν προεστὸν Ἀγόργιανης καὶ τοῦ βιλαετίου, τὸν δὲ Ἰωάννην Καλπούζον ἀνεγνώρισαν καπετάνιον Λεβαδείας» ὅπως ἀναφέρει ὁ Τράκας. Καὶ κατὰ τὴν ἴδια πηγὴ «Ἦτο ὁ Καλπούζος οὗτος γενναῖος, ἀπτόητος καὶ στρατηγηματικὸς ἰδίως δὲ εἰς τὰς νυκτομαχίας». Ὅταν στὰ 1770 ἔφτασε στὴ Λειβαδιά τὸ ἄγγελμα πὼς οἱ Μοραίτες εἶχαν ἐπαναστατήσει καὶ τὰ ρούσικα καράβια με τὸν Ὀρλώφ ἀράξανε στὸ Μοριά, ἡ Λειβαδιά με κεφαλὴ τὸν καπετάνιο της Καλπούζο ἀμέσως ἐπαναστάτησε. «Συνάφαντες διαφόρους κατὰ τῶν Τούρκων μάχας, κατετρόπωσαν τὰς εἰς τὰ μέρη ταῦτα ὑπαρχούσας δυνάμεις· ἀλλὰ μὴ δυνηθέντες ν' ἀνθέξωσιν εἰς τὰ πολυπληθῆ στίφη τῶν Ἀλβανῶν, ἐπανελθόντων κατόπιν ἐκ Θεσσαλίας, ἀπέρασαν με καράβια εἰς τὴν Πελοπόννησον μεθ' ἱκανῶν συντρόφων». Τὴν πρώτη ἀναλαμπὴ αὐτῆ τῆς λευτεριάς ἢ περιφέρειας Λειβαδιάς τὴν πλήρωσε πάρα πολὺ ἀκριβὰ. Τὰ ἐχθρικά στρατεύματα σὰν φτάσανε ἐκεῖ καὶ δρῆκανε τοὺς Ἕλληνας ὄρφανούς ἀπὸ ἀρχηγούς—εἶχαν φύγει γιὰ τὸ Μο-

ριά—σβύσανε τὸν ξεσηκωμὸ κυριολεκτικὰ μέσα στὸ χριστιανικὸ αἷμα. Οἱ Τοῦρκοι κι' οἱ Ἀρβανίτες ξεσπάσανε ὄλο τὸ μῖσος τους πάνω στὸν ἀμαχο πληθυσμὸ κι' ὁ χαλασμὸς στάθηκε τότε πολὺ μεγάλος. Πολὺ καιρὸ ὕστερα οἱ Ρωμιοὶ μὲ τρόπο θυμόντανε τὸ τὸ μεγάλο κείνο μακελλεῖο στὴν ἐπανάσταση τοῦ ἑβδομήντα.

Σύγχρονα μὲ τὸν Καλπούζο, δροῦσε στὴν περιφέρεια κι' ὁ θρυλικὸς πατέρας τοῦ Ὀδυσσεά, καπετὰν Ἀντροῦτσος. Γιὰ πολλὰ χρόνια ἔγινε τὸ φόβητρο τῆς Τουρκιάς καὶ τῶν Ρωμιῶν τὸ Ἰνδαλμα. Οἱ χριστιανοὶ τῆς Ρούμελης βρῆκαν στὸ πρόσωπό του, ἓνα μεγάλο ὑπερασπιστή. Ὅσο ἔπεφτε ὁ Ἴσκιος τοῦ Ἀντροῦτσου σ' αὐτὰ τὰ χῶματα ὁ κατακτητὴς δὲν τολμοῦσε τρίχα νὰ ἀγγίξει σὲ Ἕλληνα. Καὶ μ' ὄλο πού πάντα σχεδὸν στὴν περιοχὴ τῆς Λειβαδιάς τριγύριζε, ὁ Ἀντροῦτσος δὲν ἀνάλαβε ἐπίσημα τὸ ἀρματολίκι τῆς Λειβαδιάς. Ἄγνωστο τὸ γιατί. Μπορεῖ οἱ ἀγάδες τῆς Λειβαδιάς νὰ ἀντιδράσανε σ' αὐτὸ κι' οἱ κοτζαμπάσηδες νὰ ἦταν σύμφωνοι μαζί τους. Ἀνώφελες στάθηκαν οἱ φοβέρες τοῦ τρομεροῦ κλέφτη ὅπως μᾶς λέει τὸ τραγούδι του :

*«Πρὸς σᾶς, ἄρχοντες Λειβαδιάς, πρὸς σᾶς κοτζαμπασῆδες,
γογγόρα τὸ μουρασελέ, λουφέ στα παλληκάρια.
Βάζω φωτιά στὴ χώρα σας, καὶ καίω τὰ σαράγια,
καπνίζω τὶς κυράδες σας καὶ τὶς ἀρχόντισσές σας.»*

Οἱ κοτζαμπάσηδες κι' οἱ ἀγάδες σταθήκαν ἀνένδοτοι. Καὶ γιὰ νὰ τοὺς ἐκδικηθεῖ ὁ Ἀντροῦτσος ἔκανε ἐπιδρομὴ κάποτε μέσα στὴν πόλη, ἔβαλε φωτιά κι' ἔκαψε ἓνα μέρος. Ἡ ἀρνηση ὅμως νὰ τοῦ χορηγήσουν τὸ ἀρματολίκι Λειβαδιάς, δὲν τὸν ἔκανε νὰ σταματήσει οὔτε γιὰ μιὰ στιγμὴ τὸν κλεφτοπόλεμο μὲ τοὺς Τούρκους. Ὁ ἡρωϊσμός του κινοῦσε τὸ θαυμασμὸ σ' ὀλόκληρο τὸ σκλαβωμένο Γένος κι' ἡ δράση του ἔφτανε κι' ὡς αὐτὸ τὸ Μοριά. Καὶ δὲ σταμάτησε τὴ δράση του στὴν περιφέρεια παρὰ μονάχα ὅταν τὴν ἄφησε γιὰ νὰ ἀκολουθήσει τὸν Κατσώνη. Τὸ Λειβαδίτη ἐκεῖνο θαλασσαῖτό πού μὲ τοὺς ἡρωϊσμούς του καὶ τοὺς ἀγῶνες του γιὰ τὴ λευτεριά τῆς δουλωμένης χώρας του ἔρραϊνε μὲ δάφνες τὶς σκλάβες θάλασσες τῆς Ἑλλάδας.

Ἔστερα ἀπ' τὸ θάνατο τοῦ Καλπούζου, «διωρίσθη καπετάνιος Λειβαδεῖας ὁ Καραδῆμος ὅστις λόγῳ ἀνικανότητος ἀνεκαλέσθη παρὰ τοῦ Ἀρβανιτογιάννη, μετὰ δὲ τοῦτον ὁ Στέφανος Κουτζοπέταλος» κατὰ τὸν Τράκα. Τὴν πληροφορία αὐτή, καμμιά ἄλλη πηγὴ δὲν μᾶς ἐπιβεβαιώνει. Κι' ὁ Τράκας γράφει ὅτι τοῦ τὴν ἔδωσε «ὁ ἐν Ἀραχώθῃ ζῶν υἱὸς τοῦ Ἰωάννη Καλπούζου, Λουκάς Καλπούζος».

Φεύγοντας ὁ Ἀντροῦτσος ἀπ' τὴν περιφέρεια γιὰ νὰ ἀνταμώσει τὸν Κατσώνη τὸν ἀκολούθησαν σχεδὸν ὅλα τὰ παλληκάρια του. Κάποιος Γιάννης Σίδερης ἀπ' τὸ χωριὸ Στεῖρι, δὲν πῆγε κοντὰ μὲ τὸν καπετάνιο τοῦ Ἀντροῦτσο, ἀλλὰ ἔμεινε. Μὲ λίγους ἀκόμα συντρόφους θάρρεψε ὅτι θὰ πετύχαινε ὅτι ὁ καπετάνιος του δὲν κατάφερε τόσον καιρὸ. Δηλαδή νὰ γίνῃ ἀρματολὸς στὰ ἄρματα τῆς Λειβαδιᾶς. Χαρακτήρας διαφορετικὸς ἀπ' τὸν Ἀντροῦτσο, μεταχειρίστηκε ὁ Σίδερης κάθε μέσο καὶ τρόπο γιὰ νὰ ἀναγνωριστεῖ ἐπίσημα καπετάνιος Λειβαδιᾶς. Στὶς ἐπιδρομὲς του δὲν ἔκανε καμμιά διάκριση ἀνάμεσα σ' Ὀθωμανοὺς κι' Ἕλληνας. Τυραννικὸς, σκληρὸς στὴν ψυχὴ, θάναυσος στὸ χαρακτήρα, ἔγινε μισητὸς γρήγορα σ' ὀλόκληρη τὴ χώρα τῆς Λειβαδιᾶς. Τὸ χαλασμό πού φέρνουν οἱ ἀκρίδες ὅταν πέσουνε στὰ ὄρμασμένα γεννήματα, τὸ ἴδιο σκορποῦσε πίσω του κι' ὁ Σίδερης. Γι' αὐτὸ τοῦ δῶσανε καὶ τὸ παρατσούκλι Καρκαλέτσης, πού ἀρβανίτικα θὰ πεῖ ἀκρίδα. Μὲ τὸ ὄνομα Καρκαλέτσης ἀπόμεινε γνωστὸς σ' ὅλη τὴν περιφέρεια. Ὁ Κρέμος δικαιολογεῖ τὸ παρατσούκλι τοῦ Σίδερη γράφοντας: «Ἦν δ' ὁ Καρκαλέτσης οὐχὶ εὐχείρητος· διότι ὦν πκνῶργος, ἐπιτήδειος, προνοητικὸς, πανταχοῦ μὲν ἀνεφαίνετο, οὐδαμοῦ δ' εὐρίσκετο, ἀλλ' ὡς ἀκρις ἀποπηδῶν διέφευγε πάντοτε τὰς χεῖρας τῶν διωκτῶν».

Ἄνωφελος στάθηκαν οἱ προσπάθειες Ρωμιῶν καὶ Τούρκων νὰ ἡσυχάσουν ἀπ' τὸν Καρκαλέτση. Ὁ ἀδιάκοπος κατατρεγμὸς πού τοῦ γινόνταν, τὸν ἐξαγρίωνε καὶ τὸν ἔκανε νὰ πέφτει μέσα στὰ χωριὰ πιδ τυραννικὸς κι' ἐκδικητικὸς. Ὅτε αὐτοὺς τοὺς συγγενεῖς του δὲν λογάριάζε. Καὶ σ' αὐτοὺς ἀναθέσανε οἱ Τούρκοι τὴν ἐξολόθρευσὴ του. Κάποιος ξαδερφὸς του, πού κι' αὐτὸς

θα είχε δοκιμάσει κάποτε τή σκληρότητα τοῦ Καρκαλέτη, προ-
φασιζόμενος τάχα πὼς τὸν κυνηγούσανε οἱ Τούρκοι, πῆγε κοντά
του νὰ ζητήσει καταφυγή. Ἄνυποψίαστος ὁ ξάδερφός του καπε-
τάνιος, τὸν δέχτηκε. Μόλις ὅμως ὁ ξάδερφός του θρῆκε τὸν καιρὸ
ἐξετέλεσε τὴν ἀποστολὴ πὺ εἶχε ἀναλάβει. Σκότωσε τὸ Σίδερη
πάνω σ' ἓνα λόφο στὴν τοποθεσίᾳ Τσέρεση—λίγο ἔξω ἀπ' τὸ
Δίστομο— καὶ τὸ μέρος πὺ ἐγίνε τὸ φονικὸ ἔμεινε γνωστὸ μὲ
τὸ ὄνομα «τὸ μνήμα τοῦ Καρκαλέτη».

Κλείνοντας τὸ μέρος γιὰ τ' ἄρματα τῆς Λειβαδιᾶς ἀφήνω
ἔξω δυὸ ὀνόματα, Ἄντρούτσου καὶ Διάκου. Θὰ τὰ συναντήσουμε
ἀμέσως πιὸ κάτω.

ΣΤΟΥ ΔΛΗ ΠΑΣΑ ΤΗ ΔΟΥΛΕΨΗ

Η ζωτικότητα τῆς Γκικεὺρ Λειβαδιᾶς κι' ἡ μεγάλη ἐμπορική τῆς κίνηση, δὲν μπορούσανε νὰ ἀφήσουν ἀνεπηρέαστες τίς κατακτητικὲς τάσεις τοῦ Ἄλῃ Τεπελενλῆ. Μὲ διάφορους τρόπους κατώρθωσε νὰ ἀφεντεύει: πᾶνω στὰ δυὸ μεγαλύτερα τότε κέντρα τοῦ ἐμπορίου: Τὰ Γιάννενα καὶ τὰ Ἀμπελάκια. Τοῦ ἀπόμεινε τὸ τρίτο: ἡ Λειβαδιά. Ζηλόφθονα πέφτανε τὰ δλέμματα τοῦ σατράπη πᾶνω σ' αὐτὴ κι' ἡ ἐπιθυμία γιὰ τὴν κατάχτησή τῆς τὸν εἶχε δλότελα κυριέψει. Τὸ σχέδιό του ἦταν νὰ γίνεи κύριος σ' ἄλλη τὴν ἐμπορική κίνηση τῆς Στερεᾶς, βάζοντάς τὴν στὴ δούλεψή του. Μὲ τὰ Γιάννενα κρατοῦσε στὰ χέρια του τὴν Ἡπειρο καὶ μὲ τὰ Ἀμπελάκια τὴ Θεσσαλία. Ὑπολοιοπότανε ἡ Ρούμελη. Αὐτὴ θὰ τὴν ἀποχτοῦσε μὲ τὴ σκάλα τοῦ Γαλαξειδιοῦ καὶ τὴ χώρα τῆς Λειβαδιᾶς. Καὶ τὸ πέτυχε ὁ πονηρὸς Ἀρβανίτης χωρὶς πολλοὺς κόπους.

Σὰν διωρίστηκε ἀπ' τὴν Πόρτα κλεισουράρχης—ντερβεντὰτ γαζιρ—στὰ 1797, ἀνάλαβε τὴν ἀγροτικὴ φύλαξη τῆς Στερεᾶς. Τὸ ὡς τὰ σύνορα τότε τῆς Θεσσαλίας κράτος του, κατάφερε νὰ ξαπλώσει μέχρι τὴν Αἰτωλοακαρνανία, Λοκρίδα, Φωκίδα, Βοιωτία, φτάνοντας ὡς τὰ στενὰ τῆς Πέτρας. Ὁ Ἰσκιος τοῦ γιοῦ τῆς Χάμκως, ἔπεφτε τώρα σ' ὀλάκερη τὴ Στερεά.

Μὰ δὲν ἦταν μονάχα ἡ οἰκονομικὴ εὐπραγία τῆς Λειβαδιᾶς, ποὺ ἔκανε τὸν Ἄλῃ νὰ θέλει νὰ τὴν κλείσει μέσα στὸ κράτος του. Ἦταν τὸ μέρος ποὺ οἱ ἀνθρωποὶ του θὰ μπορούσανε νὰ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ ὀρυμητήριο κατὰ τοῦ πασᾶ τῆς Εὐβοίας. Ἔτσι πιά θὰ ὀλοκλήρωνε τὰ σχέδιά του.

Ἄπο τότε γιὰ τὴ Λειβαδιὰ ξεκινᾷ μιὰ ἄλλη περίοδος. Ἡ ἐποχὴ τοῦ ξεπεσμοῦ τῆς. Τὸ ἐμπόριο ἄρχισε νὰ ἀργοσβύνει, κι' ἡ παραγωγὴ νὰ φτάνει στὸ ἐλάχιστο. Ὅλη ἡ δραστηριότητα τῶν κατοίκων μέρα μὲ τὴ μέρα μαραίνεται. Οἱ Λειβαδίτες ποὺ δὲν εἶχαν νοιώσει τὴν τυραννικὴ ζωὴ τοῦ σκλάβου, παρὰ μονάχα στὰ πρῶτα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ἀρχίσανε νὰ ὑποφέρουν κάτω ἀπ' τὴ δούλεψη τοῦ Τεπελενλή. Τεράστια χρηματικὰ ποσὰ ἔδινε ἡ ἐπαρχία γιὰ δασίματα—φόρο ὑποτελείας—σ' αὐτόν, ἐνῶ οἱ πλούσιοι κάτοικοι τῆς διαθέτανε μεγάλα ποσὰ γιὰ νὰ τοῦ στέλνουν μπαξήσια. Φοβόντανε νὰ μὴν πέσουν σὲ δυσμένεια ποὺ αὐτὸ θὰ σήμαινε τὸ θάνατό τους.

Οἱ ἐπιθυμίες τοῦ Ἀρβανίτη σατράπη κι' ἡ παθολογικὴ του φιλαργυρία ἱκανοποιόνταν σὲ δάρος τῶν κατοίκων ἀπ' τοὺς ντερβεναγάδες ποὺ ἔστειλε ἀρχικὰ σὰν ἐκπροσώπους του. Τὰ περισσότερα κτήματα τῆς Λειβαδιάς γίνανε μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἀρπαγῆς ἰδιοκτησία του. Ὀλόκληρα χωριά ἦταν τσιφλίκια του: Ἡ Σκριποῦ, ἡ Σουβάλα, τὸ Ξηροχώρι, τὸ Κακόσι, τὰ Κούκουρα, τὸ Κουτουμπουλᾶ, τὰ Ζιρίκια, τὸ Σουληνάρι, ὁ Ἐξαρχος, ἡ Καράμουσα, ἡ Σούρπη, τὸ Κυριάκι, κ. ἄ. Σ' αὐτὰ ὅλα οἱ κάτοικοι δουλεύανε ὀλημερίς γιὰ νὰ αὐξήσουνε τὴν περιουσία τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ.

Γιὰ νᾶχει ὁ Ἀλῆς ἀντιπρόσωπο τῆς ἐμπιστοσύνης του στὴν περιφέρεια καὶ γιὰ νὰ κρατᾷ μὲ ἀξιο ἄνθρωπο τὸ ἀρματολίκι ἔστειλε στὰ 1816 τὸν Ὀδυσσεά Ἀντροῦσο. Μὲ τὸ στάλσιμο τοῦ Ὀδυσσεά, ἦταν τότε 26 χρονῶν παλληκάρι, στὴ Λειβαδιὰ κατάργησε ὁ βεζύρης κι' ὄλους τοὺς ντερβεναγάδες ποὺ εἶχε σκορπίσει στὴν περίοχῃ.

Ἔτσι ὁ Ἀντροῦσος σὲ τόσο μικρὴ ἡλικία ἀκόμα ἀνάλαβε τὸ ἀρματολίκι τῆς Λειβαδιάς ποὺ γι' αὐτὸ τόσοι καὶ τόσοι ἀγῶνες ἔκανε ἄλλοτε ὁ πατέρας του χωρὶς νὰ τὸ κατορθώσει. Φεύγοντας ἀπ' τὰ Γιάννενα πῆρε μαζί του καὶ τὸ Βασίλη Μπούσο.

Ὁ Ὀδυσσεάς φτάνοντας στὴ Λειβαδιὰ, «Ἀληπασαλῆς», ὅπως ὠνομάζανε τοὺς ἀρματολοὺς τοῦ Ἀλῆ, πῆρε κι' ὠριμένες διαταγὰς ἀπ' τὸ σατράπη. Ἔπρεπε μὲ κάθε τρόπο νὰ τις

ἐκτελέσει. Οἱ σπουδαιότερες ἦταν α') Νὰ ἐξοντώσει ἢ νὰ ἀναγκάσει τὴ γύρα ἀπ' τὴν ἐπαρχία κλεφτουριά νὰ προσκυνήσει τὸν Ἄλῃ, καὶ β') Μὲ κάθε μέσο νὰ ἐνοχλεῖ τὸν πασᾶ τῆς Εὐβοίας μὲ ἐπιθέσεις καὶ διοπραγίες στὴ δικαιοδοσία του, γιὰ νὰ τὸν θεωρήσει ἢ Πόρτα ἀνίκανο καὶ νὰ καταφέρει νὰ δάλει ὁ Τεπελενλῆς κι' αὐτὸ τὸ Γριπονῆσι στὴ δούλεψή του. Καὶ τίς δύο αὐτὲς διαταγὰς ὁ Ἄντρούτσος ἐξετέλεσε ἀρκετὰ καλά.

Ἡ ἐπαρχία τῆς Λειβαδιᾶς καταπιεζότανε τότε πάρα πολὺ ἀπ' τὴν περίγυρα στὰ βουνὰ κλεφτουριά. Πρὸ πάντων ὁ γερο-Πανουργιάς ἦταν τὸ φόβητρο. Ὁ Ὀδυσσεὺς εἶχε διαταγὴ ἀπ' τὸν ἀφέντη του νὰ καθαρῖσει τὸ μέρος ἀπ' τοὺς κλέφτες καὶ μάλιστα τὸ γεροκλέφτη τῶν Σαλῶνων. Σεβόμενος ὁ Ἄντρούτσος τὴ φιλία ποὺ ἔδενε τὸν πατέρα του μὲ τὸν Πανουργιά, δὲν τὸν κυνήγησε ἀλλὰ ἦρθε σὲ φιλικὲς σχέσεις μαζί του. Κατάφερε νὰ τὸν πείσει νὰ προσκυνήσει. Στέλνοντάς τον δὲ στὰ Γιάννενα τοῦ ἔδωσε μιά θερμὴ σύσταση γιὰ τὸν Ἄλῃ νὰ μὴν τὸν κακοποιήσει. Τὴ σύσταση τοῦ Ὀδυσσεᾶ ὁ Τεπελενλῆς σεβάστηκε.

Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἐγινε κι' ἡ γνωριμία τοῦ Ἄντρούτσου μὲ τὸ Θανάση Διάκο.

Ἡ θυσία κι' οἱ ἀγῶνες τοῦ Βερούση γιὰ τὴ λευτεριά τοῦ Γένους, ἦταν φρέσκιες ἀκόμα στὴ μνήμη τῶν Λειβαδιτῶν δταν ὁ γιὸς τοῦ Ὀδυσσεᾶς ἀνάλαβε τὸ ἀρματολίκι. Τὸ ὄνομα τοῦ νιοφερμένου καπετάνιου ἔφερνε στὴ θύμησή τους ἓνα ἄλλο ὄνομα ἡρωϊκό. Ἦταν ἀρκετὸ γιὰ νὰ τὸν σεβαστοῦνε ἀμέσως καὶ νὰ τὸν ἀγαπήσουν. Ὁ σεβασμὸς τους ὅμως αὐτὸς δὲν κράτησε γιὰ πολὺ. Μεταβλήθηκε σὲ φόβο. Ὁ βίαιος κι' αὐταρχικὸς χαρακτήρας τοῦ Ὀδυσσεᾶ, ἐκδηλώθηκε μονομιᾶς. Ὁ γιὸς τοῦ Ἄντρούτσου εἶχε ζήσει κι' ἀνατράφηκε στὸν ἴσκιό του Ἄλῃ πασᾶ... Κι' ἡ δύναμή του θεμελιώθηκε γερὰ κι' ἀποδείχτηκε στὸ φόνο τοῦ Ἀρβανίτη ἔμπορα ποὺ ἔκανε ὁ Γκούρας στὴν Ἀθήνα. Κατῶρθωσε νὰ σώσει τὴ ζωὴ τοῦ Γκούρα ἐκδιάζοντας τὸν πασᾶ τῆς Εὐβοίας μὲ παράτολμο τρόπο. Δὲ δίστασε νὰ τὸν φοβηρίσει διὰ τὸ θὰ κάψει τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Θήβα—τίς ἀφέντευσε ὁ πασᾶς τοῦ Εὐριπύου—ἀν δὲν ἄφηνε λεύτερο τὸ Γκούρα. Γιὰ τὴ φοβέρα του

αὐτὴ βλῆ ἢ ἐπαρχία τὸν θαύμασε. Ἐπὶ τότε τὸν ὠνόμασαν «Γκιαοὺρ πασᾶ». Ἐνδὲ περιστάτικὸ αὐτὸ τὸν ἔκανε νὰ ἐπιβληθεῖ σὰν μιὰ ξεχωριστὴ φυσιογνωμία σ' ὀλάκερη τῇ Ρούμελη. Ἐπὶ τότε ὁ Ὀδυσσεὺς κήρυξε στὴν περιοχὴ του, ἕνα εἶδος στρατιωτικῆς δικτατορίας. Ὁλομόναχος ἔπαιρνε τὶς ἀποφάσεις, πάνω σὲ γενικώτερα ζητήματα τῆς ἐπαρχίας χωρὶς νὰ συμβουλευέται οὔτε τοὺς ἄρχοντες οὔτε κι' αὐτὰ τὰ παλληκάρια που. Αὐτὸ στάθηκε αἰτία νὰ δημιουργήσῃ ἕνα ἐχθρικὸ περιβάλλον.

Ὅταν ἔφυγε ὁ Ὀδυσσεὺς ἀπ' τὰ Γιάννενα γιὰ νὰ παραλάβῃ τὸ ἀρματολίκι τῆς Λειβαδιᾶς ὁ Ἄλῆς τὸν ἀρραβώνιασε μὲ μιὰ κόρη ἀπ' τὶς θαλαμηπόλες τῆς Βασιλικῆς, τὴν Ἑλένη Καρέλη ἀπ' τὶς Καλαρρήτες. Γιὰ νὰ τὸν κολακεύσῃ τοῦ ὑποσχέθηκε ὅτι ἂν εὐδοκίμοῦσε στὴ Λειβαδιᾶ, θὰ τὸν πάντρευε γρήγορα καὶ θὰ τὸν προίκιζε ὅπως τὰ ἐγγόνια του. Καὶ δὲν ξέχασε ὁ δεξὺρης τὴν ὑπόσχεσή του. Μὲ τὴ διαφορά πὼς κάποιοι ἄλλοι ὑποχρεώθηκαν νὰ τὴν ξεπληρώσουν... Ὅταν ἐπρόκειτο ὁ Τεπελενλῆς νὰ κάνει τοὺς γάμους στὰ ἐγγόνια του, κάλεσε καὶ τὸν Ἄντροῦτσο νὰ τὸν παντρέψῃ σύγχρονα μ' αὐτά. Τιμὴ ξέχωρη γιὰ τὸν ἀρματολὸ τῆς Λειβαδιᾶς. Ἐνδὲ προῖκα ὅμως τοῦ Ἄντροῦτσου δὲν ἦταν διατεθειμένος νὰ δώσει ἀπ' τὴν περιουσία του ἕ φιλάργυρος Ἄλῆς. Πρόσταξε τοὺς κατοίκους τῆς Λειβαδιᾶς νὰ φροντίσουν γι' αὐτό. Κι' οἱ ἄρχοντες ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ παρακούσουν τὴ διαταγὴ τοῦ σατράπη καὶ γιὰ νὰ φανοῦνε εὐάρεστοι στὸν Ὀδυσσεῖα, ἀναγκαστήκανε νὰ προσφέρουν ὅλοι τοὺς μεγάλα χρηματικὰ ποσὰ καὶ τοῦ δώσανε μιὰ προῖκα ποὺ ἡ ἀξία σὲ κινητὰ κι' ἀκίνητα ἔφτανε τὶς 20.000 γρόσια.

Στὸ διάστημα ποὺ ὁ Ἄντροῦτσος κρατοῦσε τὸ ἀρματολίκι τῆς Λειβαδιᾶς κοντὰ στὶς ἄλλες τὸν θαρραίνει κι' ἡ κατηγορία ὅτι ἔσπασε τὸ λέοντα τῆς Χαιρώνειας γιὰ νὰ βρεῖ τὰχα θησαυρὸ. Γέννημα τῆς φαντασίας, γιὰ νὰ μὴν τὴν χαρακτηρίσω προσωπικὴ ἐμπάθεια, ἔγινε μιὰ θαριὰ κατηγορία γιὰ τὸν Ἄντροῦτσο. Δὲν θ' ἀσχοληθῶ μ' αὐτὸ τὸ ζήτημα ἐδῶ γιατί σ' ἄλλο μου βιβλίον τὸ ἀνάρτησα μὲ πηγὰς ἀτράνταχτες.

Κείνο τὸν καιρὸ δ' Ἀλῆ Τεπελενλῆς διώρισε τὸ Λάμπρο Νάκου ἀντιπρόσωπὸ τοῦ κι' ἐπόπητη στὶς σκάλες—λιμάνια—τῆς χώρας τῆς Λειβαδιᾶς. Ὁ διορισμὸς τοῦ σῶθηκε στὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἡπειρώτη Σταύρου καὶ τὸν παραθέτω :

«Ἐγὼ ὁ Βεζίρ Ἀλήπασας

ἐδιώρισα βεκίλην μου τὸν ἐδικόν μου Λάμπρον Νάκου εἰς ὅλα τὰ скаλώματα τοῦ μονκατᾶ (ἐπαρχία) Λεβαδειᾶς, Ἄσπρα Σπίτια, Χώστια καὶ Κακόσι, Κάλαμον, Ξηροχώρι καὶ ὅθεν ἄλλοῦ εἶναι σκάλωμα Λεβαδειᾶς ἀπὸ Αἰην Μαρτίου χιλίους ὀκτακοσίους δεκαοκτώ, διὰ νὰ μοῦ συναῖξη τὸ συνηθισμένον ντάτζιον (τελωνειακὸ φόρο) ἀπὸ τὰ εἶδη ὅπου ἐμβαρκάρονται εἰς τὴν θάλασσαν καὶ κανένας μῆτε μικρὸς μῆτε μεγάλος δὲν ἔχει ἴζνι νὰ ἱμβαρκάρῃ τίποτε χωρὶς τεσκερὲν (διαταγὴ) τοῦ ἐδικοῦ μου Λάμπρου, καὶ ὅποιος παρακούσῃ τὴν προσταγὴν μου καὶ φερθῆ ἄλοιώτικα νὰ ἡξεύρη ὅτι τζεβάιι δὲν ἔχει νὰ μοῦ δώσῃ. Εἶναι εἰς χρέος ὁ Λάμπρος νὰ βάλῃ πιστοὺς ἀνθρώπους τοῦ εἰς ὅλα τὰ скаλώματα καὶ ὅτι σύναξις γένη μὲ παστρικά δευτέρια, τὰ ἄσπρα νὰ τὰ ἐμβάσῃ εἰς τὸν χασνέν μου (θησαυρὸν) χωρὶς νὰ μοῦ γίνη τὸ παραμικρὸν νοξανλίκι (ἐλλειμμα). Ὅχι ἄλλο.

1818 Φεβρουαρίου 25 Πρέβεζα

(Σφραγίδα Ἀλῆ Πασᾶ).

Ἡ ἐποχὴ ὅμως πού οἱ Λειβαδίτες θρίσκονταν στὰ αἵματοβαμμένα χέρια τοῦ Ἀλῆ Τεπελενλῆ δὲν τελειώνει ἐδῶ. Εἶναι σύγχρονη μὲ κάποια ἄλλη. Μὲ τὴν ἐποχὴ πού τὸ μυστικὸ τῆς Φιλικῆς ἀρχίζει νὰ σπέρνεται καὶ σ' αὐτὴ ὅπως καὶ στὴν ἄλλη σκλαβωμένη Ἑλλάδα. Οἱ ἀρχηγοὶ τῆς Ἐταιρείας, δώσανε μὲ μιᾶς μεγάλῃ προσοχῇ στὴ Λειβαδιά γιατί ἦταν ἡ καρδιὰ τῆς Ρούμελης κι' ὑπολογίζανε τὴν ἐπίδραση πού θὰ εἶχε σ' ὅλη τὴν Ἀνατολικὴν Ἑλλάδα. Στὰ 1818 στάλθηκε σ' αὐτὴ ἀποσταλμένος τῆς Φιλικῆς ὁ Κωσταντῖνος Σακελλίωνος Κοκοσιώτης, Πατριώτης, μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ ἀρχίσει τὴν κατήχηση ἀπ' ὅσους ἔκρινε ἱκανοὺς καὶ τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ. Πρῶτος ἦταν ὁ Ὀδυσσεὺς Ἀντροῦτσος κι' ὁ Θανάσης Διάκος. Μὰ στὸ μετὰξὺ φτάσανε στὴν

ἐπαρχία ἀπ' τὴν Κωνσταντινούπολη ὁ παπᾶ Γιώργης Ἀθανασίου κι' ὁ ἀρχιμαντρίτης Λεόντιος Ἰωάννου. Ὁ πρῶτος εἶχε μνηθεὶ ἀπ' τὸν Ἰσακάλωφ τὴν 1 Ὀκτωβρίου 1818 κι' ὁ ἄλλος ἀπ' τὸν Ἐάνθο. Σύγχρονα φάνηκε στὴν πόλη κι' ἕνας καλόγερος Διστομίτης ποὺ τὸν λέγανε Λεόντιο. Ἀφοῦ κατήχησε μερικοὺς, θέλησε νὰ πάει στὰ Γιάννενα νὰ κατηχήσει κι' αὐτὸν τὸν Τεπελενλή ποὺ ἄρχιζε νὰ δείχνει σημάδια ἐπαναστατικὰ κατὰ τοῦ Σουλτάνου. Ἐφτασε στὰ Γιάννενα μὲ τὸ σκοπὸ αὐτό. Ἐμποδίστηκε ὁμως ὁ καλόγερος ἀπ' τοὺς Φιλικοὺς ποὺ ζούσανε τότε στὴν πρωτεύουσα τῆς Ἡπείρου, γιατί ἀμφιβάλλανε στὸ χαρακτήρα τοῦ Ἀλλή.

Τὸν ἴδιο καιρὸ φτάνει στὴ Λειβαδιά κι' ἄλλος πρᾶκτορας τῆς Φιλικῆς ὁ Θανάσης Ζαρίφης. Τὸν πρῶτο ποὺ κατήχησε ἦταν τὸν κοτζαμπάση Γιαννάκη Λογοθέτη. Ἐπίσης μνηθήκανε στὰ Γιάννενα ποὺ θρεθήκανε τυχαῖα κι' οἱ ἄλλοι δυὸ κοτζαμπάσηδες, ὁ Νίκος Νάκος κι' ὁ Γιάννης Φίλων. Κι' οἱ δυὸ ὁμως αὐτοὶ γνωρίζανε τὴν ἔδρουση τῆς Φιλικῆς ἀπὸ πρὶν, γιατί τοὺς εἶχε μιλήσει: μὲ μισόλογα κάποιος Ἀριστείδης Παπᾶς ὅταν θρισκόντανε τυχαῖα στὴν Πάτρα.

Ἀπ' τὴ μέρα ποὺ ἔφτασε στὴ Λειβαδιά ὁ Ζαρίφης, ὡς τὴν ὥρα ποὺ τὰ πρῶτα ἐπαναστατικὰ καριοφίλια ἀκουστήσανε στὸν περίβολο τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ δίνοντας τὸ σύνθημα τοῦ ἀγῶνα, ὁ ἀποσταλμένος αὐτὸς ἐργάστηκε μ' ὅλες του τίς δυνάμεις γιὰ τὸ μεγάλο σκοπὸ. «Ὁφελούμενος ἀπὸ τὴν περὶ τὰ πράγματα ἄγνοιαν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ἔρωτος πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ἐνήργησεν ὠφελίμως εἰς τὴν Λεβανδαίαν» μᾶς λέει ὁ Φιλήμονας. Βρῆκε ὁμως καὶ τόπο καρπερὸ κι' ἔτσι ὁ σπῆρος του ἔδωσε ἀφθονοὺς καρπούς.

Οἱ Ἐταῖροι στὴ Λειβαδιά ἀρχίσανε νὰ αὐξάνουν καταπληκτικὰ. Μ' ἀγωνία προσμένανε ὅλοι τους τὴν ὥρα ποὺ θὰ τοὺς δινότανε τὸ σύνθημα γιὰ τὸ ξεκίνημα. Ἀπ' τὸ Ζαρίφη γίνανε φιλικοὶ ὁ Μποῦσγος, ὁ Γκούρας, ὁ Δούκας κι' ὁ Γούλας. Οἱ Ἀράχωβιτες, Γιάννης Πρωτοπαπᾶς, Νίκος Παπᾶς, Γιάννης Ἀλεξαντερῆς, ὁ Παπαδημήτρης, ὁ Γιωργάκης Σιδεραῶς κι' οἱ καλόγε-

ροι τοῦ Ὅσιου Λουκά, Εὐγένιος Νικολάου καὶ Παρθένιος Κου-
σούρης ἀπ' τὸ Δίστομο. Τὸ Μάρτη τοῦ 1820 μπήκε στὴ Φιλικὴ
κι' ὁ Γιάννης Νάκου μὲ τὸ βαθμὸ τοῦ «ιερέα». Τὸ πρακτικὸ τῆς
κατήχησής του σώθηκε στὸ ἀρχεῖο τοῦ πολιτικοῦ Λουκά Νάκου.
Γραμμμένο σὲ κρυπτογραφικὸ ἀλφάβητο, στὸ κέντρο τῆς ἐπικεφα-
λίδας ἔχει χαραγμένες δυὸ λευκὲς σημαῖες, σταυρωτά. Ἡ μιὰ
φέρει τὰ γράμματα Η.Ε.Α. ἢ ἄλλη Η.Θ.Σ. κι' ἀνάμεσά τους
σταυρὸ γύρα ἀπὸ κλωνάρι ἐλιᾶς. Νὰ ἢ μετάφραση :

«Εἰς τὸ ὄνομα τῆς μελλούσης σωτηρίας. Καθιερώνω ἱερέα.
Φιλικὸν καὶ ἀφιερώνω εἰς τὴν ἀγάπην τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας
καὶ εἰς τὴν ὑπεράσπισιν τῶν μεγάλων ἱερέων τῶν Ἐλευσινίων
τὸν συμπολίτην Ἰωάννην Νάκον ἀπὸ χώραν Λειβαδιὰ ἐτῶν
τριανταδύο ἐπάγγελμα κατζίλιέρην, εἰς τὸ κριτήριον ὡς θερμοδὸν
ὑπερασπιστὴν τῆς εὐδαιμονίας τῆς Πατρίδος κατηχηθέντα καὶ
δοκιμηθέντα παρ' ἐμοῦ. Ξ. Λειβαδιὰ εἰς τοὺς 21 τοῦ Φιλικοῦ
Μαοῦ 1820».

Στὸ μεταξὺ ὅμως ὁ Ἄλῃ πασᾶς ἐπαναστάτησε κατὰ τοῦ
Σουλτάνου καὶ κηρύχθηκε «φιρμανλῆς», ἐχθρὸς τοῦ κράτους. Τὰ
σουλτανικὰ στρατεύματα πέφτανε κατὰ πάνω του. Θέλοντας ὁ
Ἄλῃς νὰ λιγοστέψει τὴ δύναμιν ποὺ θὰ τὸν πίεζε, προσπάθησε
νὰ ξεσηκώσει κατὰ τοῦ Σουλτάνου καὶ τοὺς Ρωμιοὺς ἀπ' τὶς ἐπαρ-
χίαις ποὺ ἀφέντευε αὐτός. Μὲ κάθε τρόπο προσπάθησε νὰ τοὺς
παρασύρει σὲ μιὰ ἐπανάσταση. Καὶ δυστυχῶς μερικοὶ νομίζανε
ὅτι ἂν πιάνανε τότε τὰ δπλα ταυτόχρονα μὲ τὸν Ἄλῃ θὰ ἐξυπη-
ρετούσανε καὶ τοὺς σκοποὺς τῆς Φιλικῆς. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς ἦταν
κι' ὁ Ἄντρούτσος. Στὴ Λειβαδιὰ ὅμως ἡ ἰδέα τοῦ ἀρματολοῦ τῆς
δὲν βρῆκε ὁπαδούς. Σταθήκανε μὲ μιᾶς ἀντίθετοί του. Οὔτε κι' ὁ
ἀποσταλμένος τοῦ Τεπελενλή στὴ Λειβαδιὰ Παναγιώτης Λιδωρί-
κης κατώρθωσε τίποτα. Οἱ Λειβαδίτες πρόσμεναν τὴ στιγμή ποὺ
ζύγωνε γιὰ νὰ ἀδράξουν τὰ ἄρματα γιὰ τὴ μεγάλη Ἰδέα. Ἡ
διαφωνία τοῦ Ἄντρούτσου μὲ τοὺς Λειβαδίτες καὶ τὰ παλληκά-
ρια του ποὺ τὴν πραγματεύτηκα λεπτομερικῶς στὴ βιογραφία
τοῦ Διάκου, στάθηκε ἀφορμὴ ὁ Ὀδυσσεὺς νὰ φύγει ἀπ' τὴ Λει-

βαδιά. Τότε, και δικαιωματικά και γιατί του αξίζει, ανάλαβε τὸ ἀρματολόγι της στὶς 26 τοῦ Ὀκτώβρη στὰ 1820 ὁ Θανάσης Διάκος. Ἦταν ὁ τελευταῖος ἀρματολὸς στὰ «ἄρματα τῆς Λειβαδιάς». Σ' αὐτὸν ἔλαχε νὰ τῆς χαρίσει τὴ λευτεριά και νὰ τιμήσει τὸν τόπο της.

Ἀπὸ δὴ κι' ἐμπρὸς ἀρχίζουν τὰ ἐθνικὰ χαράματα κι' οἱ ἀγῶνες τῆς Λειβαδιάς γιὰ τὴ λευτεριά της. Μὰ αὐτὸ δὲν ἔχει τὴ θέση του σὲ τοῦτο τὸ βιβλίον ποῦ εἶναι γιὰ τὴν Τουρκοκρατία.

Οἱ Λειβαδιῆτες μπαίνουν στὴν Ἐπανάσταση μ' ὄλες τους τίς δυνάμεις. Μπροστὰ στὴ μεγάλη ἰδέα τῆς λευτεριάς θυσιάζουν τὸν τόπο τους. Κι' ἀπ' τὸν πρῶτο ἀκόμα χρόνο, δὲν ἀπομένει ἀπ' τὴν «ἄμορφη Λειβαδιά» παρὰ τὰ ἐρείπιά της. Γιατί οἱ ἀπανωτὲς κατεβασίτες τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοῦ ξέσπασαν πάνω της μ' ἀνείπωτη μανία κι' οἱ φλόγες καταφάγανε τὰ ἄμορφοχτισμένα σπίτια της. Τίποτα δὲ γλύτωσε γιὰ νὰ θυμίζει τὴ Γκισοῦρ Λειβαδιά. Μὰ κέρδισε μιὰ ξεχωριστὴ θέση στὶς σελίδες τοῦ Εἰκοσιένα.

Οἱ ἱστορίες γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση τὴν ἀναφέρουν ὄλες μὲ τὰ πιὸ τιμητικὰ λόγια. Μὰ γιὰ τὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς μᾶς λένε πολὺ λίγα. Νόμισα λοιπὸν πῶς εἶχα ὑποχρέωση στὴν πατρίδα μου νὰ καταπιαστώ μ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ και νὰ τῆς χαρίσω ἓνα βιβλίον ἀφιερωμένο σὲ κείνον τὸν καιρὸ. Κι' ἂν οἱ Ἕλληνες ἱστορικοὶ δὲν τὴν καλοπρόσεξαν γιὰ νὰ μᾶς δώσουν μερικὰ καὶ γι' αὐτὴ, οἱ Εὐρωπαῖοι περιηγητὲς μᾶς κληρονόμησαν ἀρκετά. Γι' αὐτὸ βασίστηκα περισσότερο σ' αὐτούς. Τὸ σπουδαιότερο ὅμως ἀπ' ὅλα εἶναι ὅτι λείπει τὸ ἀρχεῖο της. Ὅτι σώθηκε ἀπ' τὴς πυρκαγιὰς τοῦ Εἰκοσιένα ἀνίδεοι ἄνθρωποι τὸ πουλήσανε μὲ τὴν ὀκιά. Νὰ τι γράφει σχετικὰ ἡ ἔφημερίδα «Λαὸς» 26/2/1876: «Οἱ ὑπάλληλοι τοῦ Ἐπαρχείου Λεβαδείας ἀπέσπασαν ἀπὸ τῶν ἀρχείων τὰ ἔγγραφα και ἐξεποίησαν ταῦτα πρὸς τοὺς παντοπώλας τῆς πόλεως. Ὁ δημοστυνόμος τῆς πόλεως κατέσχευεν περὶ τὰς 200 ὀκάδας ἐκ τοῦ πωληθέντος τούτου χάρτου, και κατήγγειλε τὴν πρᾶξιν». Ἔτσι χάθηκε ἓνα σπουδαῖο προεπαναστατικὸ ἀρ-

χειρο πού δὲν θὰ ἐνδιέφερε μόνο τὴ Λειβαδιὰ μὰ γενικώτερα τὴν Ἑλλάδα.

Μὲ τόσες λιγοστὲς πηγὲς κι' ὕστερα ἀπὸ μακρόχρονο κι' ἐξαντλητικὲς ἐρευνες κατάφερα νὰ γράψω τὸ βιβλίο μου αὐτό. Δὲν ξέρω ἂν ἡ προσφορά μου σταθεῖ ἀξιόλογη γιὰ τὴν Ἱστορία. Ὡστόσο ὅμως εἶμαι υπερῆφανος γιὰτὶ πρῶτος ἔκανα τὴν ἀρχὴ καὶ ξέθαψα ἀπ' τὴν ἱστορικὴ ἀράνεια μιὰ ἀγνωστὴ κι' ὀλό-λαμπρὴ ἐποχὴ γιὰ τὸ ἀκριβὸ τότε πετράδι τῆς Ρούμελης, τῆ χώρα τῆς Λειβαδιᾶς.

1) Περικλής 3

2) Σουφλιώτης 200

3) Μίνυα ^{Επίταχ}

~~5~~ Αντίπλοο

4) Ευδαιμόνης 79

5) Χ. Φ. Μαύρος 17

6) ΕΜΠΡΟΣ 25

- Bartholdy J.: Voyage en Grèce. Traduit de l'Allemand par A du (XXXX). Paris 1807. Τόμ. Α'.
- Beaujour F.: Tableau du commerce de la Grèce. Paris 1800. Τόμ. Α'.
- Chandler R.: Voyages dans l'Asie Mineur et en Grèce. Traduits de l'Anglais par J. P. Servois et Barbie du Bocage. Paris 1806. Τόμ. Γ'.
- Clarke E.: Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. London 1816. Τόμ. Δ'.
- Cockerell C.: Travels in Southern Europe and the Levant. London 1903.
- Depping G.: La Grèce, ou description topographique de la Livadie, de la Morée et de l'Archipel. Paris 1823. Τόμ. Α'.
- Dodwell E.: A classical and topographical tour through Grèce. London 1819. Τόμ. Α'.
- Duprée L.: Voyage à Athenes et à Constantinople, ou collection de portraits de vues et de costumes grecs et ottomans. Paris 1825.
- Emerson M.: Tableau de la Grèce en 1825, ou recit de voyages de M. J. Emerson et du Cte Pecchio. Traduit de l'Anglais par Jean Cohen. Paris 1826.
- Εὐαγγελίδου Τρ.: 'Η παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Ἀθήναι 1936. Τόμ. Α'.
- Haygarth W.: Greece (a poem). London 1814.
- Hobhouse J.: A journey though Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople. London 1833. Τόμ. Α'.
- Holland H.: Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia. London 1815.

- Hughes T. : Travels in Sicily, Greece and Albania. London 1820. Τόμ. Α'.
- Καμπούρογλου Γρ. Δ. : 'Ιστορία τῶν Ἀθηναίων. Ἀθῆναι 1890. Τόμ. Γ'.
- Καμπούρογλου Γρ. Δ. : Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων. Ἀθῆναι 1890. Τόμ. Β'.
- Κρέμου Γ. : Φωκικά. Ἀθῆναι 1880. Τόμ. Β' καὶ Γ'.
- Κωνσταντᾶ Γρηγ. καὶ Φιλίππιδου Δαν. : Γεωγραφία Νεωτερικῆ. Βιέννη 1791. Τόμ. Α'.
- Leake W. : Travels in northern Greece. London 1835. Τόμ. Β'.
- Legrand E. : Assassinat de Dimos Calpoujos. Relation historique redigée par Comnas Tracas, et publiée par E. Legrand. Tire a 30 exemplaires. Leude 1893.
- Λιοῦκ (y) Ρ. : Περὶ τῶν καταλωνικῶν φρουρίων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Μεταφρ. Γ. Μαυράκη. Ἀθῆναι 1912.
- Magni C. : Relationne della cita d'Atene colle provincie dell' Attica, Focia, Beozia et Negreponte. Parma MDCLXXXVII (1688).
- Μελετίου : Γεωγραφία παλαιὰ καὶ νέα. (Πλείστοις δὲ σημειώμασιν ἐπαυξηθεῖσα καὶ ἐπιδιορθωθεῖσα, ἐξεδόθη ἤδη τὸ δεύτερον ὑπὸ Ἀνθίμου Γαζῆ τοῦ Μηλιώτου). Βενετία 1807. Τόμ. Β'.
- Μίλλερ Οὔ. : Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι. Μεταφρ. Σ. Δάμπρου. Ἀθῆναι 1910 Τόμ. Β'.
- Pomardi S. : Viaggio nella Grecia negli anni 1804, 1806,7. Roma 1820.
- Pouqueville F. : Voyage de la Grèce. Paris 1826. Τόμ. Δ'.
- Πύρρου Διονυσίου : Περιήγησις ἱστορικὴ καὶ διογραφία. Ἀθῆναι 1848.
- Scrofani X. : Voyage en Grèce. Traduit de l'Italien

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ ΤΥΠΩ-
ΘΗΚΕ ΣΤΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ
ΑΡ. ΜΑΥΡΙΔΗ, ΘΕΜΙΣΤΟ-
ΚΛΕΟΥΣ 11, ΑΘΗΝΑΙ, ΤΟΝ
ΣΕΠΤΕΜΒΡΗ ΤΟΥ 1954.

ΑΝΑΤΥΠΩΣΗ 1991

